माझ्या सर्व सुहृदांस —

हृद्गत

आज दिपवाळीच्या निमित्तानें, गेल्या पचवीस वर्षातील माझ्या लेखाचा एक 'प्रातिनिधिक' लेखसग्रह वाचकास सादर करिताना आनद वाटतो.

गेलीं चाळीस वर्षे मी अनेक विषयावर लेख लिहिले, व काहीं पुस्तकेंहि लिहिलीं. पण पुस्तकाव्यतिरिक्त, वेळोवेळीं अभ्यासपूर्वक लिहिलेलें माझें वाङ्मय बरेंच शिल्लक होतें. त्यातून निवड करून या पुस्तकाची रचना केली आहे. मात्र ती निवड करिताना एकाच विषयावरचे अनेक लेख एकत्र आणण्यापेक्षा, अनेक विषयाना स्पर्श करावा, मात्र प्रत्येक लेख विशिष्ट दर्जाचा असावा अशी मी काळजी घेतली आहे. या पुस्तकाच्या अनुक्रमणिकेकडे नजर टाकली तर असें आढळून येईल कीं, पहिले चारपाच लेख वाङ्मय, कला, रगभूमि, विनोद या विषयाचे, त्या पुढचे चार इतिहास व इतिहास विषयक, निंदा पावलेले देशभक्त, लुई पाश्चर, हर्षल वगैरे चारित्रपर, मुसोलिनी व स्त्रिया, जोसेफाईन, राणी नीं रखेली हे लेख समाजशास्त्राचे किंवा मानसशास्त्रविषयक, नेपोलियनचे धर्मविषयक विचार, तसेंच पुस्तकाच्या अखेरचा स्वामी विवेकानदाविषयींचा लेख हे धर्म व तत्त्वज्ञान याविषयीं, अशी या पुस्तकाची सहेतुकपणें विविध रचना केली आहे. ती वाचकास आवडेल, निदान त्यामुळें त्याचें "**दोन घटका मनोरंजन**" होईल असा विश्वास वाटतो.

१९२१ सालीं केसरींत माझा पहिला लेख मी नेपोलियनच्या शताब्दीविषयीं लिहिला. त्याच वेळीं तीर्थरूप कै. तात्यासाहेबानीं मला एक इशारा दिला होता "वायफळ किंवा निरर्थक असें कधीं लिहू नये लिहावयाचें तें थोडक्यात, पण विचारपूर्वक लिहिलेलें असावें. तुमच्या लिहिण्यावरून लोक तुमचा परीक्षा करतील हें विसरू नका!" केसरींत सहीनिशी लेख

लिहून लोकांचेपुढें जाहीर रीतीनें परीक्षा देण्याला हरकत कसली ? " हा त्याचा उपदेश जन्मभर माझ्या उपयोगी पडला आहे याच कारणानें, निनावी लेख लिहिणें ही गोष्ट मी सहसा कधीहि केली नाहीं आजवर जें जें मीं लिहिलें तें जाहीर रीतीनें, सहीनिशीं लिहिल गेल्या चाळीस वर्षांत अनेकावर टीका करण्याचेहि मला प्रसग आले, पण मी लिहिलेला शब्द परत घेण्याची वेळ मला कधीं आली नाहीं, या गोष्टीचें सारें श्रेय मा तात्याचेकडच देतों माझ्या लेखणीनें त्याचेशिवाय दुसरा गुरु मानला नाहीं ! कित्येकदा आपण एखादी गोष्ट निर्हेतुक रीतीनें करतो पण ती सहेतुक केल्यासारखी भासावी असेंहि केव्हा केव्हा घडतें हें माझें पुस्तक दिपवाळींत म्हणजे तात्यासाहेबाच्या पुण्यतिथीस हातावेगळें होत आहे, हा त्यापैकींच एक योगायोग आहे

मी स्वत चित्रकार असल्यामुळें एक गोष्ट माझ्या नेहेमीं मनात येते ती अशी की तुम्ही एखादें चित्र काढा, लेख लिहा, किंवा गायक या नात्यानें एखादी रागिणी आळवा, तुमच्या व्यक्तित्वाचें प्रतिबिंब त्या कलाकृतींत हमखास झाल्याशिवाय राहणार नाहीं स्वत ची ओळख करून देण्याकरिता आत्मचरित्र लिहिलें पाहिजे असें नाहीं ! तुम्ही काहीहि केलें तरी आपलें व्यक्तित्व लपवू शकत नाहीं कोणतहि सुदर चित्र पाहा, त्यातलें अर्धें चित्र त्यातील वस्तुविषयाचें पण अर्धें त्या चित्रकाराचें आहे असें दिसेल ! व ही गोष्ट अगदी साहजिक आहे सर्व जगात फिरत असताना तुम्ही स्वत ला कसें हरवू शकाल ? या लेखसग्रहालाहि तीच गोष्ट लागू आहे हें सर्व पुस्तक जो नीट पणानें समग्र वाचील त्याच्या मनापुढें लेखकाच्याहि मनोभूमिकेचें स्पष्ट चित्र उमटू शकेल तें चित्र काय असेल हें अर्थात् वाचकानींच ठरवावयाचं आहे!

या पुस्तकातील लेख मूळ ज्या मासिकातून वा साप्ताहिकातून प्रसिद्ध झाले त्याचा उल्लेख (लेखन कालासह) दर लेखाच्या शेवटीं केला आहे हें पुस्तक मॉडर्न बुकडेपोच्या चालकानीं सुबक रीतीनें छापून प्रसिद्ध केलें याबद्दल मी त्याचा ऋणी आहे पुस्तकातील नेपोलियनचें मी काढलेलें चित्र " भाग्यतारा " या लेखाला अनुलक्षून घातलेलें आहे

पुणें, आश्विन वद्य १४
शके १८८२

फा न फेळकर

दोन घटका मनोरंजन

बंकिमचंद्रांची सौंदर्यसृष्टि

बंगालचे साहित्यसम्राट् बंकिमचंद्र चतर्जी यानी आपल्या ललितलेखनानें जी सौंदर्यसृष्टि निर्माण केली ती अमर आहे आणि सागराप्रमाणें अपार आहे. सर्वसंहारक मृत्यु मनुष्यदेहाचा, यौवनाचा आणि पाण्यावर बुडबुडे उत्पन्न व्हावेत त्याप्रमाणें यौवनामुळें निर्माण झालेल्या सौंदर्याचाहि नाश करतो. पण कल्पनासौंदर्याचा त्याला काहीं नाश करतां येत नाहीं. वाङ्मय चिच्छक्ति आहे. परकायाप्रवेश करण्याची किमया ज्याला साधली त्याला मृत्यूवरहि विजय मिळवितां येतो. त्याचप्रमाणें ज्या कल्पनासौंदर्यानें वाङ्मयदेहात प्रवेश केला त्याला जरा-मृत्यूची उपाधि नाहीं; किंबहुना विशिष्ट भाषा व राष्ट्रीयत्व याचीहि आडकाठी नाहीं. बंकिमचंद्रांचें वाङ्मय कीर्तिरूपानें आज शंभर वर्षें टिकलें आणि भाषांतररूपानें एकच काय, पण अनेक देह त्यानें धारण केले हेंच याचें प्रत्यंतर.

शितावरून भाताची परीक्षा करता येते. पण बिंदूवरून काहीं समुद्राची कल्पना करता येणार नाहीं. सुंदर स्त्रीच्या केवळ नखाग्रावरून त्या स्त्रीचें सौंदर्यदर्शन घडत नाहीं. कोटी ही विनोदाची जागा भरून काढीत नाहीं. तसेंच बंकिमचंद्राच्या सौंदर्यसृष्टीचें आहे. एखाद्दुसऱ्या उदाहरणानें अगर उताऱ्यानें त्याचें समग्र यथातथ्य वर्णन होऊं शकत नाहीं. सौंदर्य ही वस्तुच अशी आहे कीं, तेथें वाणी मूक राहून फक्त हृदय बोलकें होतें. त्या बोलाचे

शब्द मातृवात्सल्यासारखे अस्फुट किंवा नादब्रह्मासारखे अव्यक्त असतात. जें व्यक्त करता येतें तें परिमित आहे. अव्यक्ताला कसलीच मर्यादा नाहीं. निरागस अशा बालकाच्या हसण्याचें अगर जिनें तारुण्यात अद्याप पुरतें पाऊलहि घातलें नाहीं अशा अल्लड नववधूच्या अनुरागाचें कोणी 'वर्णन' करू शकेल काय? खरी रमणीयता तीच, की जी प्रतिक्षणीं नवता धारण करते. आणि तिचें नावीन्य संपलेलें नसते, प्रतिक्षणीं त्यामधून नवनवोन्मेष उत्पन्न होऊं शकतात, म्हणूनच सौंदर्याचें खरें वर्णन होऊं शकत नाहीं.

पहिला बंगाली बी. ए.

आणि बंकिमचंद्राच्या साहित्यसृष्टीविषयीं वर्णन करू जाणारा एक प्रकारें 'मंत्रमुग्ध' होत असल्यामुळें, त्याच्या शतसांवत्सरिक उत्सवाप्रीत्यर्थ किंवा गुणसंकीर्तनाकरिता बंकिमचंद्राच्या लेखनाचे इतर गुणच आधीं सागणें प्राप्त आहे. बंकिमचंद्राच्या अगीं जी असामान्य प्रतिभा होती ती केवळ स्फूर्तीचें फळ नव्हतें. त्यासाठीं त्याना अभ्यास व दीर्घ परिश्रम करावे लागले. ज्याला 'प्रतिभा' म्हणतात तीसुद्धा नव्वद टक्के परिश्रम व केवळ दहा टक्के स्फूर्ति आहे असेंच आढळून येईल. बंकिमचंद्राची बुद्धि कुशाग्र व एकपाठी असल्यामुळें बी. ए. होण्याच्या आतच त्यानीं प्रचंड वाचन केलें होतें. त्याची भाषा जितकी बालबोध तितकीच सुसंस्कृत, आणि ज्ञानेश्वरीप्रमाणें किंवा बाणाच्या कादंबरीप्रमाणें लिहिण्याच्या ओघात कल्पनेवर कल्पना आणि उपमा, दृष्टान्त याची बरसात झड लागली कीं, बंकिमचंद्राची शब्दसृष्टि किती समृद्ध आहे याची वाचकास कल्पना येते.

बंकिमचंद्र हा समर्थांनीं वर्णिल्याप्रमाणें खरा कवि म्हणजे शब्दाचा ईश्वर होता. सामान्य मनुष्याला आपली भावना यथार्थ शब्दानी व्यक्त करता येत नाहीं, पण बंकिमचंद्राचें तसें नव्हतें अर्थानें वाणीला अनुसरावें अशी सिद्धि त्याना प्राप्त झाली होती. आणि याचे कारण त्यानीं केलेली विद्येची एकनिष्ठ आणि सुदीर्घ तपस्या होय. न्या. रानडे याना ज्याप्रमाणें 'प्रिन्स ऑफ ग्रॅज्युएट्स' म्हणतात, त्याप्रमाणें, बंकिमचंद्र हे बंगालमधील 'पहिले बी. ए.' होते. आणि हें स्थान नुसतें क्रमानें नव्हे, तर गुणानींहि त्यानीं अद्याप टिकविलें आहे.

भाषा हें जर राष्ट्राचें हत्यार असेल तर तें बंकिमचंद्रानींच बंगालला दिलें आहे. बंकिमचंद्राच्या पूर्वी बंगाल्यातील सुशिक्षित लोकाची स्थिति अर्ध-

वाटण्या लोकाप्रमाणें होती. त्याच्या घरींदारीं बसण्याउठण्यात सर्व इंग्रजीच होतें. घरीं जो इंग्रजी बोलत नाहीं तो सुशिक्षित कसला? या 'देशी साहेबां'ची टर 'लोकरहस्य' या पुस्तकात त्यानीं फार मार्मिक उपरोधानें उडविली आहे ती वाचण्यासारखी आहे. त्या वेळीं जुने लोक संस्कृताशिवाय टाक धरीत नसत नवे सुशिक्षित इंग्रजीशिवाय दुसरें ओळखीत नसत अशा स्थितींत देशी भाषेनें कोठें जावें? प्राकृत भाषेप्रमाणें ती केवळ ग्राम्य बोली म्हणजे केवळ बोलण्याच्याच योग्यतेची होती काय?

ऋषि बंकिमचंद्र

बंकिमचंद्राच्या पूर्वी कोणी बंगाली भाषेत कादंबरी लिहील आणि विशेषत: बंगाली मनुष्य ती लिहू शकेल, असें कोणास शक्य वाटलें नाहीं पण 'बंगदर्शन' मासिकात जेव्हा 'विषवृक्षा'चीं पहिलीं पानें प्रसिद्ध झालीं तेव्हा लोकाना चटका लागला. बंकिमचंद्राच्या 'बंगदर्शन' मासिकानें मासिकाच्या राज्यात अपूर्व क्रांति केली. त्यात नीति, परराष्ट्राचे इतिहास, मानववंश व प्राणिवंश याची माहिती व इतर अनेक विषय सोप्या बंगाली भाषेंत येत असत विषवृक्षाप्रमाणें त्यातच 'दुर्गेशनंदिनी' 'कपालकुंडला' या कादंबऱ्या येत गेल्यानें नाविन्यात भर पडली. शास्त्र, कला, तत्त्वज्ञान, कादंबरी वगैरे असा कोणताहि विषय नाहीं कीं बंगाली भाषेमध्यें तो मांडताच येणार नाहीं ही गोष्ट बंकिमचंद्रानीं सिद्ध करून दाखविली प्रखर राष्ट्रीय अभिमानाशिवाय ही गोष्ट झाली नसती ज्याला स्वत ला आत्मरूपाचा विसर पडलेला नसतो तोच दुसऱ्याला आत्मदर्शन घडवू शकतो.

'वंदेमातरम्' या गीताला जो आज राष्ट्रीय मान मिळाला आहे तो यदृच्छया नव्हे. बंगाली राष्ट्र मोहनिद्रेतून जागें झाल्यावर या गीताच्या कर्त्याची आणि त्याच्या थोर देशभक्तीची बंगाली राष्ट्रानें कृतज्ञतेनें आठवण ठेविली हाच त्याचा अर्थ! 'आनंदमठ' कादंबरींतील वंदेमातरम् या पद्यानें अमूर्त अशा राष्ट्रभक्तीचा नंदादीप त्यानी तेवत ठेवला, पण त्याच कादंबरींत अत्याचारी संप्रदायाच्या लोकाना असा विवेकाचा उपदेश केला आहे कीं, इंग्रजाशीं लढून आज जय मिळवू शकेल असा कोणी समर्थ नाहीं. आत्मिक ज्ञान हें श्रेष्ठ खरें. पण स्थूलाचें ज्ञान झाल्य शिवाय सूक्ष्माचें ज्ञान होऊं शकत नाहीं. या बाह्य ज्ञानात किंवा भौतिक ज्ञानात इंग्रज पंडित आहेत, लोक-

शिक्षणात त्याचा हातखंडा आहे. ज्या वेळेला हें ज्ञान मिळूं तेव्हांच हिंदु राज्य येईल, तोंपर्यंत इंग्रजाचें राज्य अबाधित राहील. देशबांधवाना हा उपदेश १८८० च्या सुमारास बंकिमचंद्रानी केला. त्या वेळीं बंड मोडलें होतें. देशात कोणतीहि राजकीय चळवळ जाग्यावर नव्हती सुशिक्षित लोकांच्या मनातहि हिंदु संस्कृतीबद्दल विपरीत बुद्धिभ्रंश उत्पन्न झाला होता. अशा स्थितींत अत्याचाराचा उपदेश करून बंडाचें ध्येय त्याच्या डोळ्यापुढें कसें ठेवावयाचें ? अर्थात् इतिहासाच्या उज्ज्वल पार्श्वभूमीवर हिंदी भावनेचें आणि हिंदी संस्कृतीचें उत्कृष्ट चित्र काढून राष्ट्रीय भावनेच्या अग्यारींतील धूप सतत जळता ठेवणें आणि धूसर व कल्पनामय का होईना पण आशेचें वातावरण निर्माण करणें एवढेंच त्याच्या कवित्वशक्तीला त्या वेळीं शक्य होतें. मुत्सद्दी जन्माला घालण्याच्या आधीं परमेश्वर राष्ट्रात कविच निर्माण करतो. राजकीय आकांक्षाच्या दिशा उजळूं लागल्या असून पारतंत्र्याची रात्र सरण्याचा समय आला आहे, हें एखाद्या द्रष्ट्याप्रमाणें कविच आपल्या प्रतिभेनें प्रथम ओळखूं शकतो बंकिमचंद्रानीं हें केलें म्हणूनच आजचे राजकीय योगी बाबू अरविंद घोष यानीं बंकिमचंद्राना द्रष्टा अगर ' ऋषि बंकिमचंद्र ' अशी पदवी दिली आहे !

सत्यं शिवं सुंदरम्

राष्ट्राशिवाय व्यक्तीला व्यक्तित्व नाहीं म्हणून कवीला किंवा लेखकाला राष्ट्रीय दृष्टि असणें महत्त्वाचें आहे हें खरें. पण राष्ट्राचें राष्ट्रीयत्व सिद्ध झाल्यावर केवळ राष्ट्रीयत्व अंगीं असणारा लेखक इतिहासकालात जमा होतो. त्यालाहि कीर्ति असते, पण ती ऐतिहासिक बंकिमचंद्राचें तसें नाही, मनुष्य स्वभावातील त्रैगुण्याच्या व्यापक अधिष्ठानावर आणि हिंदु तत्त्वज्ञानाच्या चिरंतन सिद्धान्तावर त्यानीं आपल्या सौंदर्यसृष्टीची रचना केली असल्याने त्याला भंग नाही. शेक्सपिअर, कालिदास, भवभूति अगर गटे यांच्याप्रमाणेंच बंकिमचंद्राचें नांव अनेक शतकांपर्यंत प्रकाशमान राहील असें वाटतें. तत्त्वज्ञान हा जगात सर्वांचाच पाया आहे लेखनकला, राजकारण, नृत्यसंगीत, शिल्पशास्त्र अगर अध्यात्म असो, त्याला तत्त्वज्ञान लागतेंच. पाथरवटाचा धंदा दगड व माती या उपकरणाचा असला तरी त्याचेंहि काही शास्त्र आहेच. प्रेम अगर द्वेष हे मनुष्याच्या त्रैगुण्याचे विकार, पण तें त्रैगुण्य ज्याने जाणलें

नाहीं त्याला या विकारांचें चित्रण यथार्थ रीतीनें कसें करतां येईल? चतुर्दश पारायणें करूनहि बंकिमचंद्रांची सौंदर्यसृष्टि अवीट वाटते याचें खरें कारण अनेक पात्रांच्या चित्रणांत त्यांची सत्यसंशोधनाची अगर मूलगामी तत्त्व-जिज्ञासेची दृष्टि सुटत नाहीं हेंच होय. नुसत्या सौंदर्याला किंमत नाही. प्रथम-दर्शनानें जिज्ञासा पुरी झाल्यानंतर जें सौंदर्य खरें व टिकाऊ वाटत नाही त्याचें कौतुक नाहींसें होतें. सौंदर्याची व्याख्याच अशी आहे कीं, जें सत्य असेल आणि जें शिव असेल तेंच सुंदर!

आणि या व्याख्येच्या कसोटीला बंकिमचंद्राच्या कादंबऱ्या उतरतात. म्हणूनच बंकिमचंद्रांची सौंदर्यसृष्टि अमर आहे असें म्हटलें पाहिजे. मला तर असें प्रामाणिकपणानें वाटतें की, बंकिमचंद्राच्या कादंबरीच्या जोडीला बसविता येईल अशी कादंबरी मराठी मार्वेत विरळच असेल. महाराष्ट्र हा जसा व्यावहारिक राजकारणात पुढें आहे, त्याप्रमाणें बंगाल हा भावनाप्रधानत्वा-मुळे ललितग्लेंत अग्रेसर आहे असें म्हणावें लागलें तरी त्यांत प्रांतिक अभिमान आड येण्याचें कांहींच कारण नाहीं. प्रत्येक प्रांताचें वैशिष्ट्य वेगळें असूं शकतें. बंकिमचंद्रांनीं आपल्या वाङ्मयांत जें मनोहर चित्र काढलें आहे तें हिंदु संस्कृतींचेंच आहे. ही गोष्ट बंगाल व महाराष्ट्र या दोघानाहि सारखीच अभिमानाची नाहीं काय? सरतेशेवटीं, कै. वासुदेव गोविंद आपटे यानी परिश्रमपूर्वक हें दोन हजार पृष्ठांचें कादंबरीवाङ्मय मराठींत आणून मराठी वाङ्मयाच्या राज्याला एक नवा प्रांत जोडला याबद्दल त्याना धन्यवाद द्यावयास पाहिजेत. भाषांतराकरितां स्वतःची लेखणी राबविणें ही जरी 'चाकरी' म्हटली तरी ही चाकरीहि त्याच्या हातून अशा श्रेष्ठ धन्याची घडली की त्याच्यासंबंधाने 'अनामिका सार्थवती बभूव' असे उद्गार बहुधा काढावे लागतील. बंकिमचंद्रांच्या प्रतिभेच्या दीपानें तसा एखादा दीप महा-राष्ट्रांतहि प्रज्वलित होवो यापेक्षा मराठी वाङ्मयसेवकाची दुसरी कोणती इच्छा असणार?

(सह्याद्रि, जुलै १९३८)

* * *

प्रतिभासाधन आणि वाङ्मयचौर्य

प्रो. ना. सी. फडके याच्या ' प्रतिभासाधन ' या ग्रंथाबद्दल फारच तीव्र वाद गेले आठ महिने मराठी वर्तमानपत्रांतून चालू असून या प्रकरणीं जी चौकशी कमिटी नेमली गेली होती, तिचा रिपोर्ट नुक्ताच बाहेर पडलेला आहे. प्रतिभासाधन हा ग्रंथ अनुवादित आहे हें सिद्ध करण्याकरिता ' क्लेटन हॅमिल्टन ' याच्या ' आर्ट ऑफ् फिक्शन ' या पुस्तकातील जे उतारे ' ज्ञानप्रकाश 'त जाहीर रीतीनें प्रसिद्ध केले होते, त्यावरून आमचें काहीं एक मत आम्हीं बनविलेंच होतें. तथापि पुढे हा वाद उभयपक्षीं रीतसर चौकशीकरिता सदर कमिटीपुढे गेल्याकारणानें, एकप्रकारें न्यायाच्या शिष्टाचाराकरिता आम्हीं त्यावर कोणतेंच मत प्रदर्शित करून या वादात भाग घेतला नाही. चौकशी मंडळीचा रिपोर्ट अधिकृत रीतीने प्रसिद्ध झाल्याने, आता आमचें मत खुल्या दिलाने मांडता येईल व त्याबद्दल कोणाचा गैरसमजहि होण्याचें कारण नाही. एखाद्या अप्रिय वादात भाग घेणारावर साहजिकच मत्सर, द्वेष, इत्यादि आरोप दुसऱ्याला सहज करता येतात तथापि प्रस्तुत प्रकरणीं जी चौकशीसभा अगर समिति नेमली गेली त्याबद्दल प्रो फडके यानींच " आपली ही सभा मीं न्यायसभा मानावयाला तयार आहे " अशी कबुली दिली असल्याने, या चौकशी रिपोर्टांतील अनुमानाबद्दल प्रो. फडके याना (आमच्या मतें) कोणतीहि तक्रार करण्याला आता कारण राहिलेलें नाही !

प्रस्तुत रिपोर्टासंबंधाने इतर लिहिण्यापूर्वी प्रथम मराठी वाङ्मयाच्या व साहित्यभक्तांच्या वतीने चौकशी कमिटीचें मनःपूर्वक अभिनंदन करावेंसें वाटतें. वादी व प्रतिवादी यांचा तंट्याचा निःपक्षपातीपणाने निर्णय करणाऱ्या लवादाचे कोणीं आभार मानूं नये ही जगाची रीतच आहे. पण प्रस्तुत प्रकरणीं हें लक्षांत ठेवलें पाहिजे की, वाढत्या मराठी साहित्याबद्दल निःसीम प्रेम व आस्था, आणि अंगावर टाकलेल्या जबाबदारीची जाणीव या दोनच गोष्टींकडे कमिटीचें सर्वांत प्रमुखपणानें लक्ष होतें; व विशेषतः ज्याच्या पुस्तकाकरितां हा सर्व उपद्व्याप व श्रम कमिटीनें अंगावर घेतले तिला (१) उपयोगासाठी "आर्ट ऑफ् फिक्शन" या पुस्तकाची स्वतःची खाजगी प्रत प्रो. फडके यानी प्रथम कबूल करूनहि दिली नाही; (२) सदर्भ ग्रंथाची यादी दिली नाही, व दिली तीहि प्रतिभासाधनास प्रत्यक्ष उपयोगी पडलेल्या ग्रंथांची नव्हे, तर सामान्यतः उपयुक्त अशा इतर ग्रंथाची यादी दिली; (३) आर्ट ऑफ् फिक्शन हें पुस्तक हिंदुस्थानात कुठेहि न मिळाल्यामुळे त्याच्या प्रती थेट अमेरिकेहून मागवाव्या लागल्या ! इत्यादि गोष्टी प्रो. फडके यांच्या विरुद्ध कमिटीने रिपोर्टांत मोठ्या खेदाने नमूद केल्या आहेत.

खुद्द 'प्रतिभासाधन' ग्रथासंबधाने या रिपोर्टाने असें मत दिलें आहे की, "हा ग्रंथ स्वतंत्र न म्हटला तरी मराठी वाङ्मयापुरते व मराठी वाचकाच्या दृष्टीने पाहिलें असता या प्रयत्नास, मर्यादित स्वरूपाने स्वतंत्र, म्हणजे 'स्वतंत्रप्राय' असें म्हणता येईल. या ग्रंथांतील विचार माडणी व भाषा हीं देखील सर्वस्वी स्वतंत्र म्हणतां येत नाहीत. विचार, रचना व भाषा अशा तिन्ही दृष्टींनी ग्रंथाचे स्वातंत्र्य किंवा पारतंत्र्य पारखावें लागतें. विचार हें सर्वांत प्रधान अंग होय. भाषा व माडणी यामध्ये विशेष अपूर्वाई असेल तर त्या ग्रथास स्वतंत्र वर्गात स्थान देण्याचा मोह होईल. समितीच्या मनाची अशी खात्री झाली आहे की, प्रतिभासाधन ग्रथ लिहीत असताना इतर कोणत्याहि अन्य इग्रजी ग्रंथापेक्षां प्रो. फडके याच्यासमोर क्लेटन हॅमिल्टन यांचा 'आर्ट ऑफ् फिक्शन' हाच ग्रंथ असला पाहिजे. नुसता असला पाहिजे एवढेच नव्हे, तर हॅमिल्टनच्या विचारसरणीचा धागा बळकटपणाने हातीं धरून प्रो. फडके याच्या मागे क्लेटन हॅमिल्टन यांची मूर्ति ठळक उभी आहे असें वाचकांना दिसेल. वारसाला बापाचें नांव सांगण्यास लाज

घाटण्याचें काहीच कारण नसतें. किंबहुना तसें सागण्याची टाळाटाळ करील त्याच्या जन्मशुद्धीविषयीं सशय घेणें गैर ठरणार नाही! हॅमिल्टनच्या ग्रथाची छाया प्रतिभासाधनाच्या उत्तर विभाग त कोठे पुसट तर कोठे स्पष्ट, आणि कोठे दाट तर कोठे घनदाट अशी मधून मधून पसरलेली आहे . ... हें साहाय्य मिळालेंच नाही असें मानणें किंवा म्हणणें ग्रथकर्त्याला नि संशय कर्मीपणा आणल्याशिवाय राहणार नाही. इतकेंच नव्हे तर, तस म्हणण्याची आवश्यक्ता किंवा अपेक्षा असता जर तस म्हटलें नाही तर, किंवा म्हणणार नाही आणि म्हणण्याचें कारण नाही असाच आग्रह धरला तर त अधिकच वाईट आहे असें साफ लिहिणें आमचें कर्तव्य आहे ”

वरील म्हणण्याच्या पुष्टयर्थ समितीने अनेक उदाहरणें दिलीं आहेत प्रो. फडके याचा ‘ बुद्धिमान्, चतुर व यशस्वी लेखक ’ असा योग्य उल्लेख करून कमिटीने शेवटीं म्हटलें आहे की, “ खरोखर, ग्रथाच्या सुदरतेविषयीं किंवा उपयुक्ततेविषयीं कसलाच वाद नव्हता. काही ठिकाणीं इतर ग्रथकर्त्यांचा स्पष्ट उल्लेख करावयास पाहिजे होता, तो केला नाहा. आपल्या ग्रथाला प्रो. फडके य नीं प्रस्तावनाहि दिली नाही आणि आधारभूत ग्रथाची यादीहि जोडली नाही, इतकेंच नव्हे तर विवेचनात **‘ मी ’ ‘ आपण ’** अशीं प्रथम-पुरुषी सर्वनामें योजिलीं, यावरून ही सर्व विचारसपत्ति प्रो. फडके याच्या खास मालकीच्या खाणींत पैदा झाली आहे अशी अनभिज्ञ वाचकाची समजूत होऊन जाईल. ” सरतेशेवटीं एकाच सारभूत वाक्यात कमिटीने म्हटलें आहे कीं “ फक्त कोठेतरी ठळकपणे पुढील एक वाक्य किंवा वाक्याश प्रो फडके यानी दाखल करावयास पाहिजे होता—“ **फ्लेटन ब्हॅमिल्टनप्रभृति अनेक इंग्रजी ग्रंथाच्या साहाय्याने तयार केलेला प्रतिभासाधन ग्रथ** ”

एखाद्या बुद्धिमान, चतुर व यशस्वी लेखकाच्या हातून दुसऱ्याचें वाङ्मय-ऋण कबूल न करण्याचा अपराध घडल्यास तो त्याच्या पदरात घालणें ही गोष्ट एकप्रकारें अवघड व जबाबदारीची आहे. पण तीहि घडून येत नाहीं असें नाही! जनता जितकी उदार तितकीच दक्ष असते तिला कोणी फसवूं शकत नाही हें या रिपोर्टानें चांगलें सिद्ध झालें तथापि, अनेकाच्या वाङ्मयकृतींवर उसनवारीचे आरोप हल्लीं जाहीर रीतीने घेण्यात येतात व याचकरिता

वाङ्मय व्यवहारात इतर ग्रंथाचा उपयोग करण्याच्या अधिकृत मर्यादा कोणत्या व किती मर्यादा उल्लंघन झाली म्हणजे त्यास ' वाङ्मयचौर्य ' हें नांव द्यावं असा प्रश्न साहजिकच कोणाच्याहि मनात आल्याशिवाय राहणार नाही. एखाद्या पुस्तकावर वाङ्मयचौर्याचा चटकन् आरोप करणें जितकें सोपें आहे, तितकें वाङ्मय व्यवहाराच्या अभिजात मर्यादा कोणत्या याचें उत्तर देणें मात्र सोपें नाही इतकें येथे सांगितलें पाहिजे! साहित्य-संमेलनानें या विषयावर मुद्दाम निबंध मागविले याचें कारण उघडच आहे. म्हणून प्रतिभासाधन व त्यावरील चौकशीकमिटीचा रिपोर्ट हे दोनहि विषय सोडून देऊन, प्रतिभा म्हणजे काय, प्रतिभाशाली मनुष्याचा मनोव्यापार कसकसा होतो, प्रतिभा परभृत असते काय, स्वतंत्र ग्रंथकर्तृत्वाची मीमांसा, साहित्य व शर्विलक, इत्यादि विषयाची आम्ही सविस्तर चर्चा या लेखात करणार आहों

प्रतिभा म्हणजे काय ?

' प्रतिभा ' या शब्दानें लक्षण सांगता येईल, व्याख्या करता येणार नाही. याचें कारण प्रतिभा हा मनाच्या व बुद्धीच्या अंगीं असलेल्या अनेक गुणांचा समुच्चय दर्शवितो. ' प्रतिभाशाली ' या विशेषणानें जेव्हां स्तुतीचा अगर सन्मानाचा करभार आपण दुसऱ्यास देतों तेव्हां प्रतिभा म्हणजे एक विशिष्ट किंवा अनन्यसामान्य असा ' गुणसमुच्चय ' हीच गोष्ट आपणास विवक्षित असते. प्रतिमा म्हणजे नुसती ' दिव्य कल्पनाशक्ति ' नव्हे, मनांत स्फुरणाऱ्या अमूर्त कल्पनेचा मूर्त आविष्कार करून दाखविण्याची जी मनुष्याची पात्रता तिचाहि प्रतिभेंतच अंतर्भाव होतो. प्रतिभा हा शब्द फार व्यापक असून लेखनकला किंवा ललितकला यानाच तो लागतो असें मानण्याचें कारण नाही. सामान्यापेक्षा एखाद्याच्या ठिकाणीं असलेला विशेष उत्कट गुण किंवा ' गुणविशेष ' आपण ' प्रतिभा ' या शब्दाने दर्शवितों.

प्रत्यक्ष उदाहरणानी हा मुद्दा अधिक सुगम होईल. कालिदास किंवा शेक्सपिअर हे कवी प्रतिभाशाली होते, त्याचप्रमाणे स्वर्गीय स्वरलहरी काढून श्रोत्यांचें हृदय उचंबळून आणणारा गायक हाहि प्रतिभाशालीच ठरेल. ताज-महालाची कल्पना आपल्या मनोमय कल्पनाचक्षुपुढें ज्याने प्रथम आणली, त्या शिल्पकाराच्या मन:शक्तीचें वर्णन ' प्रतिभा ' या शब्दानेच करावें लागेल.

सुंदर गोष्टी पुष्कळ असतात, पण सुदरातहि सुदर गोष्टीची जो कल्पना करूं शकतो तोच प्रतिभाशाली! कारण प्रतिभा म्हणजे नुसता गुण नव्हे, तर 'गुणविशेष' होय. परकीय सत्तेची काळरात्र संपत आली असून दृष्टीनेहि दिसणार नाही अशा दूर क्षितिजावर दिशा उजळू लागल्या आहेत हें ज्या मॅझिनीने, शिवाजीने किंवा विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानी अंतर्दृष्टीने प्रथम ओळखिलें ते त्यांच्या अगच्या असामान्य प्रतिभेमुळेच! रणागणावर खरी लढाई जिंरण्यापूर्वी नेपोलियन ती आपल्या खोलींत बसून 'नकाशावर' प्रथम जिंकीत असे याचें कारण कोणी प्रतिभेशिवाय दुसरें सागू शकेल काय?

इतिहाससशोधकाचें सशोधन प्रतिभाच यशस्वी करते. तुरुगाच्या आवारातील एकातवासात चिंतन करीत असताना दोन हजार वर्षापूर्वी हरविलेल्या एका साख्यकारिकेचा लो. टिळकाना शोध लागला, हजारों अनुमानाचा क्रम व परपरा त्यानी मनाशीं ठरविल्या, तेव्हाच आर्याचें उत्तर ध्रुवाजवळील मूलस्थान त्याना निश्चित करता आलें. तें तरी त्याच्या अगीं दिव्य प्रतिभा होती म्हणूनच! 'तोतयाचें बड' हें ऐतिहासिक नाटक लिहिताना, नाटक सजविण्याकरिता कल्पिलेल्या अनेक गोष्टी नतर इतिहास सशोधनात सापडून खऱ्या ठरल्या तेव्हा स्वत ऱ्या प्रतिभेला ते एक सर्टिफिकेट मिळालें असें श्री. केळकर याना सहजच वाटलें नसेल काय? कारण जें पूर्वी मनान 'कल्पिलें' त्याचेंच सत्यमय प्रत्यतर इतिहाससशोधनाने दिलें. भूमिगत द्रव्याचा किंवा पाण्याच्या वाहत्या झऱ्याचा मनुष्य शोध लावतो ही शक्ति आधिदैविक मानली जाते. पण आदिभौतिकशास्त्राने त्या मनोव्यापाराचीहि मीमासा करता आल्यास आपण अशा पायाळू मनुष्याचा 'प्रतिभावान्' या शब्दानेच गौरव करू. चहाच्या किटलीवरचें झाकण उडताना जेम्स वॅटच्या डोळ्याना वाफेच्या अगीं असलेलें अफाट सामर्थ्य दृष्टिगोचर झालें, व विजेचा शोध लावणाऱ्या एडिसनच्या हातून आजची विसाव्या शतकातली चमत्कारसृष्टि निर्माण झाली, हीं झालीं तरी प्रतिभाविलासाचींच उदाहरणें होत! "विचित्रो यस्य विन्यासो विदधाति जगत्पट" या न्यायाने हा सर्व सृष्टिसार जसा परमेश्वराच्या प्रतिभेचा म्हणजे कल्पनाशक्तीचा खेळ आहे त्याप्रमाणे, मनुष्यमात्रालाहि आपल्या कल्पनाशक्तीचा ज्यात आविष्कार करण्याचें सामर्थ्य असेल तें गद्य असो, पद्य असो, शिल्प सगीत यापैकी ललितकला असो, रुक्ष राजकारण

असो, किंवा अकाव्यमय इतिहाससंशोधन असो; भौतिकशास्त्रातील एखादा शोध असो, किंवा तत्त्वज्ञानासारखा तो गूढ विषय असो; मनुष्याच्या ज्ञान-संभारात असलेल्या गोष्टींपेक्षा एखादी विशेष कल्पना अगर नवा शोध अनुमानाने प्रथम सुचणें याला ' प्रतिभा ' म्हणता येईल. हा गुणविशेष किंवा अपूर्वत्व प्रकट करणारालाच " प्रतिभाशाली " ही पदवी देऊन आपण त्याचा गौरव करीत असतों.

प्रतिभा ही एक दिव्य शक्ति आहे; तिचा संचार अद्भुत आहे. अधिक व्यावहारिक शब्दांत सांगावयाचें तर प्रतिभा ही एक प्रकारची ' ज्ञानदृष्टि ' आहे. काव्यापेक्षाहि जसे ' काव्यदृष्टि ' असण्याला विशेष महत्त्व, तसेंच या ज्ञानदृष्टीचें आहे. ' सांगा हो मजला प्रकाश म्हणता कोण्या तुम्ही वस्तुला ? ' असे लॉंगफेलोच्या *कवितेमधील आंधळ्या मुलाने उद्‌गार काढले आहेत.* त्याचा अर्थ असा की, दृष्टि नसली तर जगात प्रकाश असून अंधार होय ! तसेंच, ज्याला प्रतिभेची दृष्टि नाही त्याला जगातील भाराभर ज्ञानाचा काय उपयोग ? खऱ्या प्रतिभेला सुवर्णाचीहि उपमा देता येत नाही. कारण सुवर्ण फक्त उजेडातच प्रकाशतें. प्रतिभा ही रेडियम धातूप्रमाणे स्वयंप्रकाश आहे. अंधारांतहि तिचे किरण लखलख प्रकाश पाडल्याशिवाय राहत नाहींत.

प्रतिभा म्हणजे नुसती कल्पनाशक्ति नव्हे, तर दिव्य कल्पनाशक्ति. आणि दिव्य म्हणजे काय ? तर सामान्य लोकांना दुर्लभ, म्हणजे ' असामान्य ' इतकेंच सांगता येईल. तें ' देणें ईश्वराचें '. केवळ बुद्धि व कल्पनाशक्ति या घेतल्या तर प्रत्येक सामान्य मनुष्याच्या अंगीं त्या थोड्या थोड्या असतातच. अगदीं निर्बुद्ध असा मनुष्य सहसा आढळत नाही. शाळेंत हजारों विद्यार्थी शिकतात, पण त्यात शिक्षकाने बुद्धीवर पाडलेले ज्ञानकिरण आत्मसात् करून ज्याना पुनः परावर्तित करता येतात असे विद्यार्थी किती ? ते थोडे असतात, म्हणूनच " प्रभवति मणिः बिंबोद्ग्राहे मणिर्न मृदाचयः " असे कवीला उद्‌गार काढावे लागतात. विद्यार्थी दगड असेल तर त्याच्या डोक्यावर कितीहि ज्ञानगंगा ओतली तरी काय होणार ? त्याच्या अंगीं स्वत:ची काही चमक आहे कीं नाही, बुद्धि ' प्रभावी ' आहे की नाही इकडे शिक्षकाचें कां लक्ष असतें याचें कारण, ज्याचे अंगीं ' स्वतःचें ' काही असतें तोच मिळालेल्या विद्येचें खरें सार्थक करून दाखवितो. व्यासंग व परिशीलन

याने प्रतिभा अधिक तेजस्वी व कार्यक्षम होते. सामान्यपणे शिकलेला व उत्तम पढिक विद्वान् या दोहोंत जो फरक तोच सामान्य दर्जाचा लेखक व प्रतिभाशाली लेखक यात होय.

'प्रतिमा' हा शब्द उच्चारला की मनात समृद्धीची कल्पना उभी राहते! जिकडे तिकडे सहारा वाळवटाची रसरस पसरली असून ऊन करपत आहे, शहरें उध्वस्त झाली असून जिकडे तिकडे भयाण रानोमाळ पसरलें आहे असें वाटत नाही. तर, याउलट, श्रावणाच्या महिन्यात सृष्टि जिकडे तिकडे गवताच्या चाऱ्याने हिरवीगार झाली असून त्यावर पावसाच्या सरीवर सरी पडताहेत, धुकें आणि ढग याचा डोंगराच्या पठारावर पाटशिवणीचा खेळ चालला आहे, रानात चरणारीं गाय वासर अगावरील पाणी निथळत झाडाच्या आश्रयार्थ मान पाडून गरीबपणाने उभीं आहेत, डोंगराच्या कपारींतून खळखळ नाद करीत स्वच्छ झरे वाहात आहेत, आणि आकाशात निसर्गदेवतेच्या प्रतिभेचें जणू काही निशाणच असें सुंदर व भव्य इद्रधनुष्य पृथ्वीच्या मानदडाशीं स्पर्धा करीत आहे असें वाटतें! किंवा, दुसरी उपमा द्यावयाची तर, वर्षाऋतूतील पर्जन्याने समृद्धि होऊन जिकडे तिकडे हिरवेगार मळे पिकले आहेत व शाळू-हरबऱ्याचे भारे डोक्यावर घेऊन शेतकऱ्याच्या युवती तोंडानें गाणीं म्हणत शेतातील पाऊलवाटामधून चालल्या आहेत अशी सुरसमय कल्पना मनात येते. प्रतिभा ही कधी दरिद्री असू शकेल काय? प्रतिभा म्हणजेच समृद्धि होय. "सुजला सुफला मलयजशीतला" हें वर्णन प्रतिभेलाहि सार्थपणाने लाविता येईल देश सुपाक झाला आहे, सरिता उदकवती झाल्या आहेत, सर्वत्र प्रसन्नता पसरली असून "शातिरस्तु पुष्टिरस्तु" असे समाधाचे उद्गार ऐकू येत आहेत असा भास होतो.

प्रतिभा नुसती समृद्ध नाहीं, तर रमणीयहि आहे. बहुश्रुत माणसाच्या चतुरालापाप्रमाणे प्रतिभा केवळ आनद देत नाही तर काही एक 'नवा प्रकाश' बुद्धीवर पाडते व त्यामुळे रमणीयत्व अधिकच वाढतें Every thing that it touches it adorns या म्हणीप्रमाणे ज्याला ज्याला प्रतिभेचा सुवर्णस्पर्श होतो तें सुवर्णमय होतें! डोंगराचे घाटमार्ग रुक्ष असल तरी प्रतिभेच्या सध्याप्रकाशात ते रम्य होतात. सर्व ससार रुक्ष आहे, पण प्रतिभा हें त्यातलें 'गुलाबी कोडें' होय. प्रतिक्षणीं ज्याला रमणीयत्व येतें तेंच खरें

रमणीय ! प्रतिभा अशीच आहे. संध्यासमयीं निर्मनुष्य अशा समुद्रकिनाऱ्यावर क्षितिजाकडे तोंड करून लाटांकडे पाहात बसलें असता किती तरी नवे नवे विचारतरंग आपल्या हृदयसागरावर प्रत्यहीं उठतात. त्या सागराच्या लाटाप्रमाणेच ' नवनवोन्मेषशाली ' हेंहि प्रतिभेचें लक्षण सांगतां येईल.

प्रतिभाशाली लेखकाचें अंतरंग विद्युत्‌शक्ति उत्पन्न करणाऱ्या पॉवरहाऊसप्रमाणें असते. किंवा दुसरी उपमा द्यावयाची तर बरसातीच्या जलधारा ज्यात ठेंचून भरलेल्या आहेत अशा कृष्णवर्ण मेघाची देता येईल. अशा मेघाने गंभीर नाद केला की, आपण वर आकाशाकडे पाहून किंचित् भीतीने म्हणतों की, " या ढगात वीज कशी अगदीं भरून राहिली आहे पहा ! " व त्याचाहि अर्थ असा की ती केव्हा आदळेल याचा नेम नाही ! प्रतिभेच्या अनिरुद्ध संचाराचें वर्णनहि असें केलें तरच समर्पक होईल. ग्रीष्मऋतूमध्ये आकाशात उगाच कापसाच्या राशीप्रमाणे तरंगणाऱ्या ढगांत वीज एखादे वेळ चमकली तरी त्याचा पोकळपणा मात्र निदर्शनास येतो. याच्या उलट, बरसातीच्या कृष्णमेघातून विजेने क्षणभरच चकचकाट केला तरी, जलराशींनी आसन्नप्रसव झालेल्या युवतीप्रमाणे मेघ कसा भारावला आहे हें स्पष्ट दिसतें. नागव्या पावसाप्रमाणें कोरड्या विद्वानानें पाडलेल्या शानतुषारानी ऐकणाराच्या मनाला क्षणभर हर्ष वाटला तरी, खरें टिकाऊ वाङ्मयकार्य त्याने कधींच होत नाही. वाङ्मयाचा मळा गाढ विद्वानच पिकवूं शकतो !

प्रतिभाशाली मनुष्याचें अंतरंग अत्यंत व्यापक व समृद्ध असावें लागतें. त्याची संग्राहक शक्ति मोठी असते व जणूं काही अनेक रत्नाचा, अनेक विचाराचा, अनेक कल्पनाचा मोठ्या दक्षतेनें संग्रह ज्यात केला आहे असें तें ' रत्नागार ' असतें. न्या. रानडे याच्या सर्वव्यापी बुद्धीबद्दल असें सांगतात कीं, बुद्धीचा असा एकहि प्रांत नव्हता कीं ज्यात त्याची मति चालत नसे. लो. टिळकाच्या खोल व अत्यंत व्यापक मनाचें वर्णन श्री. केळकर यानी पुढील शब्दानीं केलें आहे—" समुद्राच्या बाहेर जितकी सृष्टि दिसते त्यापेक्षा कितीतरी अधिक सृष्टि सागराच्या पोटात साठवलेली असते, तसंच टिळकाच्याहि मनाचें होतें. लो. टिळकाचें समग्र अंतरग कोणी कधींच पाहूं शकला नाही ! " माधवाचार्यांचें वर्णन ' सर्वज्ञः स हि माधवः ' असें

कारण विवेकी माणसाना हें ठाऊक असतें की, परभृताला आपल्या कठातुन सुस्वर शब्द काढताना काहीतरी स्वत ची बुद्धि चालवावीच लागते. परभृताने नुसतें तोंड उघडण्याचा अवकाश. अखेर ' कावळा तो कावळा, व कोकिळ तो कोकिळ ' असें ठरतें यातलें मर्म हेंच आहे !

सगीतातील सप्तस्वर हे सर्व जगाला सारखेच सुलभ व समान आहेत. पण त्याचें विशिष्ट मिश्रण करून आलाप काढणें हें ज्या त्या गायकाचें स्वतत्र सौष्ठव व व्यक्तिमत्त्व समजलें जातें ! सप्तस्वराप्रमाणे मुख्य रंगहि सातच आहेत. पण सात रग हाती आल्याने कोणी मनुष्य 'चित्रकार' होणार नाही. ' I mix my colours with my brains ' हें जसें एका चित्रकाराने उत्तर दिले, तसेंच उत्तर प्रतिभाशाली लेखकालाहि द्यावें लागेल.

' प्रतिभाशाली मनुष्याच्या वाङ्मयकृतींत ९० टक्के इतराच्या परिश्रमाचे व दहा टक्के स्वत ग्रथकर्त्याच्या प्रतिमेचे असतात ' असें विधान एका ग्रथकाराने केलें आहे. प्रत्येक ग्रथाचें वैशिष्टय दर्शविणारा ' स्वतत्र भाग ' ग्रथात शेंकडा दोन टक्केहि असू शकेल किंवा नसेल. जगातला कोणताहि मोठा ग्रथ घ्या, मनुष्यजातीच्या ज्ञानात त्याने फार तर नव्या एका शब्दाचीच भर घातली असें दिसेल ! न्यूटनने सर्व जन्म शास्त्रसशोधनात घालविला. पण जगाच्या ज्ञानात ' गुरुत्वाकर्षण ' या एका शब्दाचीच भर पडली. लो. टिळकानी गीतारहस्यातील मुख्य सिद्धान्ताचें चाळीस वर्षें मनन करून हजार पृष्ठाचा ग्रथ लिहिला. तथापि मराठी भाषेचा भावी कोशकार त्याचे खातीं ' कर्मयोग ' हा एकच शब्द लिहील ! हिरकणीप्रमाणें अशा एकहि शब्दाचें महत्त्व फार मोठें आहे हें उघड आहे. कारण 'कर्मयोग' हा शब्द सहस्रावधि माणसात जसा एकट्या टिळकाना सुचला तसा इतर कोणाला सुचला नाही !

प्रज्ञा आणि प्रतिभा याच्या उभ्या आडव्या धाग्यानी ग्रथकार आपल्या ग्रथनिर्मितीचा पट तयार करीत असतो. प्रज्ञा किंवा पूर्वज्ञान याचा उभा धागा

परिश्रम किंवा पूर्वानुभव व दहा टक्के प्रतिभा " या ग्रंथकर्तृत्वाच्या किमयेचा अर्थ हाच होय.

प्रतिभा ही ' परभृत ' असते काय ? असा प्रश्न वाचकांच्या मनापुढे वरील विवेचनांत मुद्दाम एवढ्याकरितांच टाकला की, प्रतिभा ही केवळ सापेक्ष आहे व जगांत सर्वस्वी स्वतंत्र किंवा नवें असें फारसें कांही असूं शकत नाही हें लक्षांत यावें. बापाच्या खांद्यावर बसलेला मुलगा जसें त्याहून अधिक क्षितिज पाहूं शकतो त्याप्रमाणे, प्रतिभा ही प्रज्ञेच्या खांद्यावर बसते तेव्हाच तिचें तेज पडतें. बापाच्या खांद्यावर बसणाऱ्या मुलाला अधिक व्यापक क्षितिज दिसतें. पण याचें श्रेय कोणाला द्याल ? बापाला की मुलाला ? कोण कोणाहून मोठा ? किंवा अधिक खरें बोलावयाचें तर कोण कोणामुळे मोठा ? तर बापामुळे मुलगा मोठा हेंच त्याचें उत्तर ! देवालयात शिरतांना मुमुक्षु प्रथम सभामंडपाच्या पायरीला स्पर्श करतो त्याचप्रमाणे, ' अपूर्व ' म्हणजे भावी ग्रंथकार हा पूर्व ग्रंथकाराच्या ज्ञानसंपत्तीला स्पर्श करून जातो, म्हणूनच ' अपूर्व ' ठरतो. All knowledge is remembrance ही म्हण ज्यांना माहीत असेल त्यांना कोणत्या ग्रंथाला स्वतंत्र किंवा अस्वतंत्र म्हणावें याचा विवेक करतांना अडचण पडणार नाहीं. पण हें ज्याला माहीत नाहीं अशा मनुष्याला समजा विचारलें की, अमुक ग्रंथ हा स्वतंत्र का, व अमुक ग्रंथ स्वतंत्र योग्यतेचा कां म्हणूं नये ? तर त्याला मोठी अडचणच उपस्थित होईल !

जगातले सर्वमान्य ग्रंथ नजरेसमोर आणा म्हणजे हा मुद्दा अधिक स्पष्ट होईल कर्तृत्वाच्या दृष्टीने जगात खुद्द परमेश्वरापेक्षा अधिक प्रतिभाशाली किंवा स्वतंत्र बुद्धीचा असें दुसऱ्या कोणास यथार्थपणे म्हणतां येईल ? पण परमेश्वराने मनुष्य निर्माण केला तो तरी स्वतःची आकृति पाहूनच, स्वतंत्र कल्पनेने नव्हे, असें बायबलमध्येच सांगितलें आहे. वेदांची गोष्ट घेतली तर ऋषींनी वेद ' केले ' नाहींत. प्राचीन ऋषींना जसे वेद ' दिसले ' किंवा त्यांनी ' पाहिले ' तसेच त्यांनी लिहून ठेवले; म्हणून तर त्यांना ' मंत्रद्रष्टे ' म्हणतात, मंत्रकर्ते म्हणत नाहींत ! बायबल व कुराण यात येशू खिस्त किंवा पैगंबर यांची खास स्वतःचीं अशीं दहा पानेंहि सांपडणार नाहींत. बहुतेक भाग त्यांच्या शिष्यांनीच लिहिला आहे. पण या दोन्ही ग्रंथांवर खिस्त व महंमद यांच्या कर्तृत्वाचीच छाप आपण अधिक मानतों.

स्मृति तर बोलून चालून आठवणीने लिहिलेले ग्रंथ ! स्वत स्मृतीच जर वेदप्रामाण्याकडे बोट दाखवितात, तर कर्तृत्वाच्या दृष्टीने त्याचे स्वत प्रामाण्य कोणी काय म्हणून मानावें ? मनुस्मृति काही मनूनं लिहिलेली नाही हल्लींची मनुस्मृति 'भारपरिक' आहे, तिचें कर्तृत्व अनेकांच्या हातामधून गेलें आहे पण वादाची वेळ आली तर आपणहि असा आग्रह धरू की तिला भृगुसंहिता म्हणू नका, तर मनुस्मृतीच म्हणा ! 'जयग्रंथ' लिहिणाऱ्या व्यासांना आजचें एकलक्षश्लोकात्मक महाभारत पुन एकट्याने लिहिण्याची वेळ येती तर त्याच्या प्रतिभेने बहुधा जरत्कारुचेंच अनुकरण केलें असतें अनेक पिढ्या गेल्या व सौति वैशंपायनासारखे दीर्घश्रमी ग्रंथकार पुढें लाभले तेव्हाच भारत रामायणाला आजचे बृहत्स्वरूप प्राप्त झालें गीताग्रंथ हीच रणांगणा वर श्रीकृष्णाने अर्जुनाला अक्षरश सांगितलेली गीता नव्हे, असा कोणाला सहज आक्षेप घेता येण्यासारखा आहे पण हें माहीत असूनहि गीता श्रीकृष्णाची नव्हे, असें आपण म्हणू काय ?

पुढे अनुकरणाने एका गीतेच्या एकशेंआठ गीता झाल्या पण त्याला अनुवाद, शब्दश भाषांतर, रूपांतर इत्यादि गौणत्वदर्शक शब्द आपण लावीत नाही याचें कारण, या प्रत्येक ग्रंथात काहीं वैशिष्ट्य होतें मूळ गीता ग्रंथाला लोकमान्यता मिळाली, म्हणून त्या पद्धतीचें इतरानीं अनुकरण केलें इतकेंच ! ज्ञानेश्वरी हा सांप्रदायिक ग्रंथ म्हणजे भागवतधर्माला पुढे जें परिणत स्वरूप आलें त्या विशिष्ट तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ म्हणाल, की गीतेचा नुसता अनुवाद अगर मराठी टीका म्हणाल ? एखादा वावदूक टीकाकार असें म्हणू शकेल की ज्ञानेश्वराना उपमा-अलंकारानी भाषा सजविता आली तरी, ग्रंथाची मध्यवर्ती कल्पना, तत्त्वज्ञान किंवा रचना यापैकीं त्यांचें काहीच नाही ! आणि टिळकानीं तरी गीतारहस्यातला 'कर्मयोग' स्वतंत्र कोठून आणला ? प्राचीन नारायणीय धर्मांत कर्मयोगाची मूळ कल्पना होतीच ! नवी परंपरा निर्माण करणाऱ्या टिळकानी एका जुन्या कल्पनेचें फक्त पुनरुज्जीवन केलें त्यानी नवीन काय सांगितलें, असें कोणी म्हटलें तर चालेल काय ?

'कोड नेपोलियन' किंवा शिवाजीचा 'राज्यव्यवहारकोश' या ग्रंथाची उदाहरणें पाहा. हे दोन्ही ग्रंथ शिवाजी व नेपोलियन यानीं बहुतांशीं तज्ज्ञाच्या मदतीने पण स्वत च्या देखरेखीखालीं तयार केले या ग्रंथाच्या

मूळ लेखकाचें नावहि आज फारसें कोणाला माहीत नाही. पण शिवाजी किंवा नेपोलियन यांच्या बुद्धीची धारणाच इतकी व्यापक होती की, या प्रयाचे पितृत्व त्यांच्याकडे दिलें, तर तें मुळींच विसंगत दिसणार नाही. अम्बराच्या ' ऐने अकबरी 'बद्दलहि असेंच म्हणता येईल.

कालिदासाचा रघुवंश हा वाल्मीकि रामायणाइतकाच स्वतंत्र ग्रंथ समजावा लागेल. त्याचें कथानक रामायणातलेंच असलें, तरी रघुवंशाची मांडणी, भाषा व काव्यशक्ति हीं अलौकिक आहेत संस्कृत नाटकांपैकीं पुष्कळांना महाभारत किंवा पुराणाचा आधार आहे, पण रचना वेगळी म्हणून त्यांना नावीन्य आलें. इंग्रजी वाङ्मयाचें पितृत्व असलेला पहिला ग्रंथकार चॉसर *याच्या ग्रंथांतून त्याच्या स्वतःच्या लिखाणापेक्षा उतारेच अधिक दाखविता* येतात, आणि शेक्सपिअरच्या नाटकांची ऐतिहासिक पद्धतीनें मॅलोन या टीकाकाराने जेव्हा चिकित्सा केली, तेव्हा " सहावा हेन्री या नाटकाच्या एकंदर ६०४३ ओळींत १७७१ ओळी शेक्सपिअर यानें आपणापूर्वींच्या कोणा ग्रंथकाराकडून जशाच्या तशा घेतल्या, २३७३ ओळी इतर ग्रंथाच्या सामान्य माहितीच्या आधारें लिहिल्या, खास त्याच्या म्हणता येतील अशा केवळ १८९९ म्हणजे सुमारें दोन हजारच ओळी या नाटकांत आढळून आल्या " त्याच्या ऐतिहासिक नाट्यांत इतिहास ही पूर्वार्जित मिळकत होती नाट्यदृष्टीनें ऐतिहासिक प्रसंगाची त्याने रचना केली. फक्त काही विशेष प्रसंगाकरिता जें संशोधन त्याला करावें लागलें असेल तेवढेंच शेक्सपिअरचें.

यावर इमर्सनने विनोदाने म्हटलें आहे की, संशोधनाची गोष्ट कशाला? शेक्सपिअरच्या आजूबाजूस जीं सामान्य माणसें वावरत असतील, त्यांच्या तोंडच्या वाक्यांनी देखील शेक्सपिअरला कित्येक कल्पना सुचून त्याचा त्याने उपयोग केला असेल. वेगळ्या शब्दांत सांगावयाचें तर, आपण एवढे साहित्यसम्राट्; ' साहित्याच्या अमोल रत्नांची वाग्वैजयंति आपल्या कंठांत रुळत असतांना एखाद्या सामान्य मनुष्याच्या गळ्यांतील हासळीचा *आपण कां मोह धरावा? ' असें त्याच्या मनांतहि सुचून आलें नसेल!* सामान्य माणसेंहि क्वचित् एखादें सुभाषित किंवा सुंदर कल्पना व्यक्त करतात. पण त्याचबरोबर इतर वायफळ व मूर्खपणाच्या गोष्टीच ते अधिक बोलतात!

फलेची दृष्टि किंवा कान असणारा कलाचतुर शर्विलकाप्रमाणे तेवढाच सुवर्ण-कण चटकन टिपून घेतो व आपल्या बटव्यात टाकून मार्गस्थ होतो 'गाईल त्याचा गळा आणि टिपील त्याचा मळा' हें नीतिवचन त्याला पूर्ण माहीत असतें; म्हणून या परधनहरणाबद्दल त्याला कधींहि फिकीर वाटत नाही!

वाङ्मय ऋणाच्या मर्यादा

'गाईल त्याचा गळा' ही म्हण राजरोसपणे वाङ्मय-व्यवहारात वाङ्मय-सेवक उपयोगात आणतात, पण त्याचा अर्थ असा नव्हे की लेखकाने दुसऱ्याच्या ग्रथाचें शब्दशः किंवा साररूपाने भाषातर करावें व तें बेलाशक आपलें म्हणून मिरवावें! किंवा, स्वतत्र लिहिण्याची ज्याची पात्रता आहे त्याने चोरी करण्यास प्रत्यवाय नाही असाहि त्याचा अर्थ नव्हे. एखाद्या ग्रथकाराच्या कृतीचा दुसऱ्याने कसा व किती मर्यादेपर्यंत उपयोग करावा, याला कॉपीराईटच्या कायद्याची एक मर्यादा आहेच, पण दुसरी नैतिक मर्यादा सदभिरुचीची आहे.

निव्वळ भाषातरित ग्रथाची गोष्ट निर्विवाद म्हणून आपण सोडून देऊ. कारण भाषातरकार मूळ ग्रथकाराचें ऋण बहुधा कबूल करतो. तथापि भाषातरित ग्रथाचें मोल त्याच्या उपयुक्ततेवरूनच अधिक ठरतें हें लक्षात ठेवावें. कारण एखादा 'स्वतत्र ग्रथ' अगदीं भिकार असू शकेल व भाषातरित ग्रथ फार मौल्यवानहि ठरण्याचा सभव आहे. उदाहरणार्थ, वाग्भट, सुश्रुत हे ग्रथ, किंवा मडलिकाचे मिताक्षरा, मनुस्मृति हे ग्रथ, धर्मकोश, शब्दकोश, थोरल्या चिपळूणकराच्या आरबी भाषेंतील सुरस गोष्टी, आनद-कर्ते आपटे याची बकिमचंद्राच्या कादबऱ्याचीं भाषातरें हे ग्रथ भाषातररूप असले तरी हीन गणता यावयाचे नाहींत. *परभाषेंतील उत्तम उत्तम ग्रथाचीं* भाषातरें करून आपली भाषा समृद्ध करणें हाहि एक वाङ्मयातील सदुद्योगच आहे, व इतर लेखनानें स्वतत्र ग्रथकर्तृत्वाविषयीं लेखक आपली पात्रता जितकी स्थापित करील तितकी त्याच्या भाषातरित पुस्काची किंमत वाढेल हें उघड आहे. भाषातर या विषयावर विष्णुशास्त्री चिपळूणकरानीं निबधमालेंत एक स्वतत्र निबधच लिहिला आहे, व उत्तम भाषातर करणें हें वाटतें तितकें सोपे नाहीं हें प्रयत्न करून पाहणाराच्या सहज लक्षात येईल.

भाषातरित ग्रथाची गोष्ट सोडली तर दुसरें टोंक स्वतत्र ग्रथाचें म्हणता येईल. ज्यातील मुख्य सिद्धान्त किंवा प्रधान विचार हा ग्रथकर्त्याचा असून

त्यात त्याने पूर्व ग्रंथकारापेक्षा आपले वैशिष्ट्य दाखविलें असेल, अशा ग्रंथाला स्वतंत्र म्हणता येईल. पुष्कळदा विचाराच्या नाविन्याइतकेंच माडणींतहि इतकें कौशल्य असतें की, अशा ग्रंथास स्वतंत्रप्राय ग्रंथातच जमा करावें लागतें. कोर्टापुढे काम चालविणारे वकील सर्वच कायदा जाणणारे असतात, पण उत्कृष्ट माडणी करता येणारालाच 'कायदेपंडित' म्हणतात. कायदा तोच, पण त्यावर शेकडों पुस्तकें दरवर्षी प्रसिद्ध होतात. त्यात बहुधा प्रत्येकाच्या माडणींत काही नावीन्य असतें, म्हणूनच वाङ्मयचौर्याच्या फिर्यादी होत नाहीत. कायदा किंवा एखादें शास्त्र कोणाला किती कळलें हें नुसत्या माडणीनेहि समजतें ! इतिहास हा विषय एकच असता, इतिहासकार अनेक का याचें मर्म वेगळी माडणी किंवा विवेचनपद्धति हेंच आहे.

पण वरील दोहोंपेक्षाहि दुसऱ्याच्या ज्ञानाचा किंवा कल्पनेचा रास्त रीतीने कसा व किती मर्यादपर्यंत उपयोग करता येतो याचें निश्चित असें सर्वसामान्य उत्तर देता येणार नाही. तें प्रत्येक उदाहरणावरून वेगळें ठरवावें लागेल. तसेंच दुसऱ्याच्या कल्पनेचा थोड्याफार वेगळ्या स्वरूपात एखाद्याने उपयोग केला असेंहि दाखविता आलें तरी, या संशोधनाने फार तर संशोधन-विद्या सफल होईल, तथापि साहित्यशर्विलक असा आरोप दुसऱ्यावर शाबीत होऊ शकेलच असें म्हणता येणार नाही.

याचें एक कारण असें की, एखाद्या ग्रंथकाराने एखादें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध केलें, म्हणजे तें ज्ञान एकप्रकारें सार्वजनिक मिळकत होतें, व तें सहजगत्या उपयोगात आणणें हा कायदेशीर किंवा नैतिक दृष्टीनेहि अपहार होऊ शकत नाही. ज्ञानामध्येहि बहुजनसमाजाला पूर्ण मुक्तद्वार (Common pasture) असा एक प्रांत असतो, व त्यातील ज्ञान हें काल व विस्मृति यानी पूर्ण सार्वजनिक होत असल्याने, उपमा व अवतरणें याच्या बाबतीत जें एकाला सुचलें, तें त्याच वेळीं दुसऱ्याला सुचावें असें सहज घडू शकतें

याबद्दल प्रस्तुत लेखकाला स्वतःच्या अनुभवाची अशी गोष्ट सागता येईल कीं, प्रतिभासाधन चौकशी रिपोर्ट प्रसिद्ध होण्याच्या आधीं एक आठवडा त्याने सदर विषयावर लेख लिहावयाचें योजिलें होतें

तीं तीं पदें नित्य फिरोनि येती ।
त्या त्याच अर्थाप्रति दाविताती ।

कौशल्य मोठें रचनेंत आहे ।
सत्काव्य तेणें नर वाटताहे ।।

हा श्लोक सहज सुचला, तो उपयोगात आणण्याचें ठरविलें होतें. कारण सर्व कॉपीराईट ॲक्टाचें सार या एकाच श्लोकात सागता येईल पण 'ज्ञानप्रकाशा'-तील रिपोर्ट वाचताना जेव्हा त्यात नेमका हाच श्लोक उपयोजिलेला आढळला, तेव्हा दोन ठिकाणी दूर असणाऱ्या लेखकातहि सहविचार कसे येतात हें अनुभवून मोठें नवल वाटलें, व अर्थातच या श्लोकाचा उपयोग करण्याचा विचार प्रस्तुत लेखकाने रद्द केला ।

तथापि, एखाद्याने असा दुसऱ्याच्या विचाराचा, कल्पनेचा किंवा अवतरणाचा उपयोग केला असें आढळलें, तर केवळ एवढ्याच पुराव्यावरून 'शर्विलक' या शेलक्या विशेषणाने त्याची सभावना होणें मात्र अन्यायाचें आहे असें वाटतें. स्वत चें ज्ञान व दुसऱ्याची कल्पना याची पुष्कळदा भेसळ होऊनच नवा विचार प्रकट होतो. बावनकशी सुवर्णाइतकी जरी गिनी गोल्डला किंमत दिली नाही, तरी भेसळ केलेलें नाणेंच व्यवहारात वापरलें जातें. त्याला जर आपण निषिद्ध मानीत नाही, तर केवळ दुसऱ्याचें विचारसादृश्य आढळलें म्हणून लेखकावर गहजब करू नये. खरा लेखक दुसऱ्याची वस्तु जशाची तशी उचलून स्वत ची म्हणून कधीहि मिरवू शकत नाही. किंबहुना जो असें करील तो लेखकच नव्हे ! अक्षरश. नक्कल किंवा प्यारे छेदक क्रमवार नक्कल जो करतो तो उघडच मापातल्या ठरेल ! जे ज्ञान पचलें नाही तेंच ओकून पडतें पण मनन व परिशीलन याच्या सस्काराने ज्याने ज्ञान पचविलें, तो दुसऱ्याची शब्दश. नक्कल करू शकणारच नाही. दुसऱ्याच्या चार गोष्टी त्याने सागितल्या, तरी स्वताच्या दोन गोष्टी भरीला घालून तो मुद्दा आणखी विशद करील. ज्याना स्वत ला लेखनकला थोडी-बहुत अवगत असेल, त्याना ही अनुभवाची गोष्ट सहज पटेल

/समुद्राच्या पाण्याचें डोळ्याला न दिसता बाष्पीभवन होतें, व पुन' तें पाणी वेगळ्या गुणधर्मानें पर्जन्याच्या रूपानें येतें किंवा जठराशयात जाण्या-पूर्वीचें अन्न व तें पोटात गेल्यावर इतर पिंडरस त्याला मिळाल्यावर होणारें अन्नरसाचें स्वरूप यात जसा स्वरूपत भेद होतो, असेंच प्रतिभाशाली मनुष्याच्या मनोव्यापाराचें आहे. तो दुसऱ्याचें ज्ञान घेतो, पण जशाचें तसेंच

कधी प्रकट करीत नाही. परत देताना आपला 'हातचा' त्यात मिळवितो. म्हणूनच त्यानें दुसऱ्याच्या ज्ञानाचा केलेला उपयोग दूषणास्पद ठरत नाही!

आजच्या कम्युनिस्ट मनुष्याप्रमाणे विद्वान् मनुष्य सगळ्या जगातील ज्ञानाच्या मिळकतीवर आपला राजरोस हक्क सांगतो. मिळकत कोणाची? तर ज्याला जरुरी असेल त्याची! व ज्याला उपयोग करता येत असेल असेल त्याची!! तसेंच ज्ञानाचा सुवर्णकण लाभलेला मनुष्य म्हणतो की, 'हा सुवर्णकण आहे हें तरी मींच प्रथम ओळखलें. त्यापूर्वी ती केवळ अशोधित धातु होती. त्यावर 'संस्कार' करून मींच त्याचें तेज पाडलें. एरवीं त्याला कोण विचारीत होता? इमर्सन यानें शेक्सपिअरवरील निबंधात पुढील उद्गार काढले आहेत.

He (Chaucer) steals by this apology that what he takes has no worth where he finds it and the greatest where he leaves it It has come to be practically a sort of a rule in literature, that a man having once shown himself capable of original writing, is entitled thenceforth to steal from the writings of others at discretion Thought is the property of him who can entertain it and of him who can adequately place it."

तात्पर्य, कोणीं कोणापासूनहि विचार घेतले असले तरी, त्याचा उपयोग त्याने अखेर कसा केला हेंच मुख्यत. पाहावयाचें असतें. कला साधली तर तें चातुर्य ठरतें, न साधली तर चोरी ठरते, हा न्याय जगात सगळीकडे आहेच! पण तेवढ्यामुळें दुसऱ्याच्या ज्ञानाचा उपयोग करणें गैर हें जसें ठरणार नाही, त्याचप्रमाणें, ग्रथकाराला 'कसें व किती' या दोन रखवालदाराच्या नैतिक मर्यादाच नाहीत असें समजणेंहि चुकीचें आहे.

(प्रभात-साहित्यसमेलन अक, डिसेंबर १९३३) मुंबई

***

मराठी रंगभूमीचे पडसाद

मराठी रगभूमी हें एक माझें सुखस्वप्न आहे. पचवीस वर्षे ती रगभूमि मी पाहिली अर्धशतकाचा इतिहास असलेली ती रगभूमी आज हयात नसल्यामुळें तें 'विरलेल स्वप्न' आहे हें खरें, पण जुन्या रगभूमीच्या स्मृति माझ्या मनात अद्यापि विहरत असतात

सगीत नाटकाची परपरा किर्लोस्करानी प्रथम सुरू केली अण्णासाहेब किर्लोस्कर याचें मन प्रतिभाशाली होतें. पूर्वीची पौराणिक नाट्यसृष्टि बदलून टाकण्याकरिता आपण सगीत नाट्यसृष्टि उत्पन्न करावी अशी एक दिवस आकाशातील धावत्या ढगाप्रमाणे त्याना कल्पना सुचली आणि शाकुतल नाटकाचें भाषातर करून त्यानी ती अमलात आणली. 'या एका शाकुतल नाटकावर मी लाख रुपये मिळवीन' असें ते म्हणत व खरोखरच लाख रुपये त्यानी मिळविलेहि.

कपनी म्हटली म्हणजे अनेक माणसाच्या स्वभावाचें तें सम्मेलन असतें. त्या सर्वांना साभाळण्याची त्याना हातोटी होती मी मालक किंवा 'नाटककर्ता' हा अहकार त्याना शिवला नाही गुणाची अचूक पारख आणि लोकसग्रह हे मोठे गुण त्याचेजवळ होते किर्लोस्कराचे घराण्यातील विरक्तपणा अण्णासाहेबातहि होता. ते अवघ्या बेचाळिसाव्या वर्षी वारले मृत्यूपूर्वी त्यानी सन्यास घेतला होता अनेक कपन्यानी त्याची परपरा पुढे चालविली, त्यात

दर खेळापूर्वी अण्णासाहेबांच्या प्रतिमेला हार घालण्याची वहिवाट असे.

अग्रपेल्ठ नट—भाऊराव

भाऊराव कोल्हटकर हेहि अण्णासाहेब किर्लोस्करांप्रमाणेच अल्पायुषी वारले. तथापि त्यांनी सुमार १८ वर्षे रंगभूमीवर काम केलें. स्त्री पुरुषांच्या भूमिका ते सफाईने करीत केतकीसारखा गौरवर्ण, उत्तम स्वरूप, शब्दोच्चार सुस्पष्ट व आवाज कमालीचा भरदार आणि सुस्वर असे सगळे गुण त्यांच्यात असल्याने, इतका अग्रपैल्ठ व जातिवंत नट त्यांच्याइतका सगात रंगभूमीवर झालाच नाही असें अद्यापिहि लोक म्हणतात. आकाशातील पौर्णिमेचा चंद्र आपल्या आकर्षणाची मोहिनी सर्वांवर घालतो, त्याचप्रमाणे त्यांच्या शांत स्निग्ध चेहेऱ्याची छाप सर्वांवर पडे ती काही अपूर्वच भाऊराव वारल्याची बातमी आली तेव्हा अंत करणात एखादा बाण खाल रुतून बसावा असें अनेकांना दु ख झालें. त्यांच्याबद्दल ' काळ ' पत्रात लिहिताना शिवराम-पंतांनी Last of the Romans या विशेषणानं त्यांचें महनीय स्थान दर्शविलें होतें.

अण्णासाहेब किर्लोस्कर हे मराठी रंगभूमीच्या इतिहासात युगकर्ते होऊन गेले. चिपळूणकर हे जसे मराठी भाषेचे शिवाजी, तसेच किर्लोस्कर हेहि मराठी रंगभूमीवर वेगळी परंपरा उत्पन्न करणारे शककर्तेच होते. त्यांच्या उदाहरणाने आणखी कंपन्या व नवे नाटककार निर्माण होऊन मराठी रंग-भूमीचें यश ' प्रतिपर्वरसोदय ' अशा जोमाने दिवसेंदिवस वृद्धिंगत होत गेलें. पेशवाईत ज्याप्रमाणे सहा पेशवे लागोपाठ व एकाहून एक सरस झाले, त्या-प्रमाणे अण्णासाहेब किर्लोस्कर, देवल, श्रीपाद कृष्ण कोल्हटकर, खाडिलकर, केळकर, गडकरी अशी महाराष्ट्र रंगभूमीला विद्वान् नाटककर्त्यांची परंपरा लाभली. एका दिव्याने दुसरा दिवा उजळावा त्याप्रमाणे सतत पन्नास वर्षे रंगभूमीचें चिरायदान आपल्या अपूर्व तेजाने सतत प्रकाशमान राहिलें होतें.

नाटककार देवल

देवल हे अण्णासाहेब किर्लोस्कर यांच्याप्रमाणेच स्वत. नट व उत्कृष्ट नाटककार होते किर्लोस्करांपेक्षा त्यांच्या रचनेंत रेखीवपणा अधिक होता. पद्यरचना अगदी सोपी, प्रासादिक व सुबोध. त्यांनी मूळच्या मृच्छकटिकात

अनेक ठिकाणीं छाटाछाट करून त्याचें प्रयोगाला आटपशीर असें भाषांतर केलें, व शाकुंतलाप्रमाणेच एक उत्कृष्ट नाटक रंगभूमीवर आणलें. झुंझारराव हें मॅक्बेथचें, तसेंच फाल्गुनराव हे मर्फीच्या नाटकाच रूपांतर आहे. पण रूपांतर करताना आपल्या इकडील आचार-विचार व सामाजिक कल्पना यांना साजेसा पहेराव त्यांनी चढविल्यामुळे तें रूपांतर असेल अशी शंकाहि येत नाही ! एका अर्थानें असें म्हणता येईल की, स्वतंत्र नाटक लिहिणें एक वेळ सोपें, पण भाषांतर करण्याची ताबेदारी पत्करून, ओळखू न येण्याइतके हुबेहुब रूपांतर करणें ही अवघड गोष्ट आहे मागे कोणी एका नटाने स्त्रीवेषानें जाऊन एका स्त्री समाजात हळदीकुंकू घेतल्याची आख्यायिका सागतात. सदर गोष्ट खरी असो किंवा नवलकथा असो, तथापि उत्तम भाषांतराला मात्र ती गोष्ट पूर्णपणे लागू आहे यात शंका नाही. परकी नाटकानें भिन्न सामाजिक चाली असलेल्या समाजापुढे येणें आणि स्त्रीवेषानें का होईना, पण पुरुषनटानें स्त्री समाजात वावरणें या दोन्ही गोष्टी सारख्याच अवघड आहेत. पण देवल कसलेले लेखक असल्यामुळे ही गोष्ट ते करू शकले. १८९९ मध्ये त्यांनी 'शारदा' हें स्वतंत्र नाटक लिहून आपल्या कीर्तीवर कळस चढविला. या नाटकाने खरोखरच सामाजिक क्रांति केली.

शारदा नाटक आणि सामाजिक स्थित्यंतर

पन्नास वर्षांपूर्वी हिंदु समाज कुमारिकांच्या बाबतींत किती हीन अवस्थेंत होता हें पाहून मनात कालवाकालव उत्पन्न झाल्याशिवाय रहात नाही ! 'पण लक्षात कोण घेतो ?' या कादंबरीपेक्षाहि शारदा नाटकाने सामाजिक स्थित्यंतराची उलथापालथ अधिक केली. स्त्रियांच्याभोवती रूढीच्या परवेशतचा जाच इतका होता की, जरठकुमारी विवाह ही मोठी लज्जास्पद किंवा शरमेची गोष्ट आहे असें कोणाच्या मनातहि येत नसे ! गळ्याला दावें बांधून डोळ्यात आसवें असलेल्या, पण दुःख व्यक्त करण्याला वाचा नसलेल्या, गरीब गाईला जसें कोणाहि खाटिकाने ओढून घेऊन जावें, त्याप्रमाणे कित्येक कांचनभट अजाण कुमारिकांची लग्नगाठ एखाद्या थेरड्याशीं लावून मोकळे होत ! 'अष्टवर्षा भवेत् कन्या' असें शास्त्रांतच लिहिलें होतें ना ! मग लग्नाला मोठी मुलगी कशी चालेल ? एकदा पुण्यात त्या वेळीं असें झालें की, लग्नाला अंतरपाट धरून उभे राहिल्यावर मंडपातच नवरदेवाने 'राम'

म्हटला! त्याबरोबर हाहाकार उडाला. त्यात मुलीच्या बापाला असा पेच उत्पन्न झाला की आपली मुलगी विधवा म्हणावयाची की अद्याप अविवाहित अशी कुमारी म्हणावयाची? वाग्दान तर होऊन गेलें होतें. अशा मुलीशीं लग्न करण्याला पुन: कोण तयार होणार? असा घोळ पडून ती मंडळी टिळकांकडे आली. टिळकांनी सांगितलें, "कायदा आणि शास्त्रार्थ या दोन्ही दृष्टींनीं हें लग्न अद्याप झालेलें नाही. सप्तपदीशिवाय कोणतेंहि लग्न निर्णायक रीतीने झालें असें म्हणताच येत नाही!" शारदेचें लग्न मोडल्यावर "मी समजु तरी काय भुले मन" या मनोहर पदात तिच्या आईची मन स्थिति कशी केविलवाणी झाली तें दाखविलें आहे. कायद्याच्या याच मुद्यावर शंकराचार्यांसमोर वाद करून कोदंड शारदेशीं पुन लग्न लावण्याला तयार होतो, यावरून समाजसुधारणेचा किती अचूक आणि शास्त्रसिद्ध मार्ग या नाटकाने त्या वेळीं दाखविला, हें दिसून येईल. अलीकडे या शारदेच्या कथानकावर चित्रपट झाला आहे. पण जुन्या समाजस्थितीची आणि सामाजिक कल्पनाची ज्याला काडीमात्र ओळख नाही अशा दिग्दर्शकाच्या हातीं एखादें अव्याजमनोहर कथानक पडलें म्हणजे त्याची कशी माती होते, याचें तें एक उदाहरण आहे. देवलाची शारदा फार वर्षांपूर्वी कृष्णानदीच्या डोहात बुडाली! 'शारदा' चित्रपट हें जुन्या अनुपम सुदर शारदा नाटकाचें एक निर्दय विडंबन आहे!

टिळकांनी दिलेलें उत्तेजन

शारदा नाटकात भाऊराव कोल्हटकर कोदंडाची भूमिका करीत. दहा वर्षे स्त्री भूमिका केल्यानतर पुढे ते पुरुषपार्ट करू लागले. अमक्याचाच स्त्रीपार्ट असला तर नाटक व्हावयाचें हा आग्रह भाऊरावाना मान्य नव्हता! व्यक्तिश: त्या नटाचा तो अपूर्व गौरव वाटला तरी नाट्यसस्था यामुळे कायमच्या परतत्र होतात. बरें, स्त्रीपार्ट करणारा स्वत च्या वाढत्या वयापुढे काय करणार? १८-२० वर्षांचा नट शकुतला किंवा सुभद्रा याच्या कामाला प्रथम चालला, तरी तीस वर्षे झाल्यावर तरी तें काम सोडून त्याने पुरुषपार्टच करावयास हवा ना? स्त्री पार्ट करणारा नट पाचशे रुपयाची जाहिरात देऊनहि मिळेना, तेव्हा १८९१ साली किर्लोस्कर कपनी बद करावी असेंहि चालकाच्या मनात येत होतें. यानतर तशींच पाच-दहा वर्षे पुढे गेलीं. पुढे

शारदा नाटकाने हात दिला. पण अखेर भाऊराव अखेरच्या दुखण्याने आजारी पडले, तेव्हा मात्र खरें संकट उत्पन्न झालें. या वेळीं टिळकांनीच लॉ क्लासमध्ये शिकत असलेल्या नारायणराव जोगळेकरांना किर्लोस्कर कंपनींत जाण्याचा सल्ला देऊन किर्लोस्कर मंडळीला या अडचणीच्या वेळीं साह्य केलें. नारायणराव राजहंस ऊर्फ बालगंधर्व यांनाहि टिळकांनीच किर्लोस्कर मंडळींत जाण्यास सांगितलें. टिळकांना गायन किंवा नाट्य यांची आवड असेल किंवा नसेलहि, पण त्यांना माणसाची पारख फार होती. मनुष्यांत ठळक गुण कोणता आहे, आणि त्याचा राष्ट्रीय दृष्टीने उपयोग नेमका कुठे होईल, हें लो. टिळकांइतकें कोणींच जाणलें नाही. मनुष्य सर्व करून 'अकर्ता' कसा असतो, याचें हें एक उदाहरण आहे!

लो टिळक आणि बालगंधर्व

टिळकांच्या या पुरस्काराची किंमत आज कोणाच्या नीटशी लक्षात येणार नाही. पण हें लक्षात ठेवलें पाहिजे की, १८९७ सालीं पहिला राजद्रोहाचा खटला होईपर्यंत टिळक 'लोकमान्य' झाले नव्हते आणि नाटकांनी जरी सामान्य बहुजनसमाजाला भुरळ पाडली, तरी नाटक हें शिष्टमान्य झालेलें नव्हतें. टिळक, आगरकर, गर्दे इत्यादिकांनी नाटकाच्या हॅंडबिलावर सही घातली, यावर वर्तमानपत्रांतून टीका करणारे त्या वेळी होतेच! हे लोकें म्हणत, 'एखाद्या गोष्टीची स्तुति कोणीं किती करावी याला मर्यादा असावी! हॅंडबिलावर पुरस्कार करणारे म्हणून आपली सही घालणारांना स्वतःचा मोठेपणा मिरविण्याची हौस आलेली दिसते! कित्येक तरुण मुलें आईबापांना न विचारतां नाटक कंपनींत पळून जात. यामुळे आईबापांच्या जिवाला इतका घोर लागत असे की, ते अन्नपाणी देखील वर्ज्य करीत! एका गृहस्थाने वर्तमानपत्रांत उघड सूचना केली होती की, अठरा वर्षांखालील मुलास जर कोणीं नाटकांत फूस लावून नेलें, तर त्याला 'किडनॅपिंग'सारखी शिक्षा करतां येण्यासारखा सरकारने कायदा करावा! मुलगा नाटकांत गेला की त्याच्या सामाजिक आयुष्याचा निकाल होत असे! नारायणराव बालगंधर्व यांना किर्लोस्कर कंपनींत घालतांना त्यांच्या आईने टिळकांना भेटून विचारलें की, "हा मुलगा जर कंपनींत गेला तर याचें लग्न कसचें होणार? आणि त्याला मुलगी तरी कोण देणार?" त्यावर "या मुलाचें कंपनींत गेल्याने

कोणतेंहि अकल्याण होणार नाही, याची जिम्मा माझ्याकडे लागली. त्याबद्दल तुम्ही अगदी निर्धास्त असा " असें टिळकांनी आश्वासन दिल्यावर त्या बिचारीची खात्री पटली.

केसरीचें ऋण

रंगभूमीवर एखाद्यानें दृष्ट लागण्याइतकें सुंदर काम केलें, तरी अश्लील-पणानें त्याची टवाळी वर्तमानपत्रांतून करणारे होतेच. मग बुधवार पेठेतल्या 'गटारयंत्रां 'त तोंडी टीकेची मजल किती जात असेल याची कल्पनाच केलेली बरी. शंकरराव मुजुमदार हे ज्या वेळी शकुंतलेचा पार्ट करीत, त्या वेळी फारच खुपसुरत दिसत. एकदा कलेक्टर नाटक पाहावयास आल्यावर त्याने नाटकाची फार फार प्रशंसा केली. यावर '*पुणेवैभवकारा*'ने *लिहिलें की*, " शकुंतलेला कलेक्टरानें आपल्या बंगल्यावर बोलावून नेलें होतें. आणि 'दौलतजादा' म्हणून दोन-चार रुपयेहि दिले असें समजतें! " अशा अवखळ लोकमताच्या परिस्थितींत चांगली गोष्ट केवळ कुचेष्टेखोर निंदेमुळे बुडूं न देणें हें जें वर्तमानपत्रकाराचें कर्तव्य तें चिपळूणकर, आगरकर, टिळक यांनी केसरीद्वारा निर्भयपणानें केलें. हें केसरीचें ऋण नाटककंपन्यांचे चालक स्मरत असत. केसरीवर ज्या ज्या वेळीं खटल्याचें संकट आलें त्या त्या वेळीं किर्लोस्कर, शाहूनगरवासी इत्यादि मंडळींनी डिफेन्स फंडाला मुक्त हस्तानें द्रव्याची मदत केली आहे. आणि नटसम्राट् गणपतराव जोशी यांची टिळ-कांच्याबद्दल इतकी नितान्त आदरबुद्धि होती की, कांही प्रसंगी तर खर्चवेंच देखील न घेतां, एकेका सबंध खेळाचें उत्पन्न त्यांनी डिफेन्स फंडाकडे पाठवून दिलें होतें.

(सह्याद्रि-नोव्हेंबर १९५४)

* * *

मी पाहिलेली रंगभूमी

माझ्या आयुष्यात ल्हानपणीं मीं भोगलेल्या सुखात, मीं पाहिलेली रंगभूमि आणि ऐकलेलें गायन याना मी पहिलें स्थान देईन. मग सुखाची माझी व्याख्या 'काव्यात्म' आहे असें वाटल्यास म्हणा. नि शब्द भावनेला सजीव करणारें, आणि अतरात्म्याचा ठाव घेणारें सगीतावाचून दुसरें काय असू शकेल? मनुष्याचें मन ही एक सारगी आहे. कोठेहि दूर सुस्वर आलाप निघाला कीं वीणेत तत्काल सवादी अनुकरण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं. मात्र कल्पकतेने ती सारगी नीट लावता आली पाहिजे. काव्य, नाट्य, गायन, शिल्पकला यानी मनुष्यजीवनाला सौंदर्यदृष्टि प्राप्त होते. उज्ज्वल देशभक्तीकरिता केलेला स्वार्थत्याग हेंहि एक सौंदर्यच आहे. पण त्याबद्दल एखाद्या वेळीं लिहीन.

किर्लोस्कराचें 'शाकुतल' हें मीं पहिलें नाटक पाहिलें, तेव्हा मी सहासात वर्षांचा असेन. तेव्हापासून पुढें पचवीस वर्षांत जीं नाटकें मीं पाहिलीं त्यावरून मराठी रगभूमीचा ऐन उत्कर्षाचा काळ मीं पाहिला असें म्हणता येईल. १९०६ सालीं किर्लोस्कर मडळीने पुण्यात स्वत.चें भव्य नाटकगृह नुकतेंच बाधलें होतें त्याचा अनावरणसमारभ 'मूकनायक' नाटकाने मोठ्या थाटात झाला. मीं पाहिलेलें 'शाकुतल' दुसऱ्याच दिवशीं होतें. स्टेजच्या थोडें वर कै. अण्णासाहेब किर्लोस्कराचें तैलचित्र हार घालून ठेवलें होतें.

चित्राखाली आळित्यासारख्या सुरेख लाल शाईने एक संस्कृत श्लोक लिहिला होता—

प्रज्ञाविधृष्ट प्रतिभा—
मणिदीपप्रकाशित ।
संसारालेख्य भांडार
पश्येद रंगमंदिरम् ॥

ती. तात्यासाहेबांनी स्वतः हा श्लोक रचलेला होता. किर्लोस्कर नाटकगृहाच्या डोक्यावर हा श्लोक आजहि विराजमान आहे हें सांगितलें म्हणजे, किर्लोस्कर नाटक मंडळीचें व आमच्या घराचें ऋणानुबंध काय होते हें वेगळें सांगावयाचें कारण नाही.

मीं ' शाकुंतल ' नाटक पाहिलें तेव्हां बालगंधर्वांचें वय सारें १८।१९ असेल. त्या कोंवळ्या पोरसवदा वयाला स्त्रीपार्ट फारच शोभून दिसे अंगकांति गौर, गळा सुरेल व आर्जवी, रूपाबद्दल प्रश्नच नाही, अभिनयांत सहजपणा व गातांना अंगविक्षेपाची खोड मुळींच नाही, इत्यादि अनेक गुणविशेषामुळे या पहिल्याच प्रयोगांत बालगंधर्वांची जी छाप पुणें करांवर पडली ती कायमचीं. ' शाकुंतला 'च्या पांचव्या अंकांत दुष्यंत विस्मरणानें ' शकुंतले 'चा अव्हेर करतो त्या वेळीं, दुःख, लज्जा व संताप व्यक्त करतांना आरक्त झालेला चेहेरा, लोकापवादाच्या भीतीनें स्त्रीच्या तोंडावर येणारें काहूर आणि वाटणारा त्वेष हीं गंधर्वांनें इतकीं सुरेख व्यक्त केलीं कीं, हा एक उत्तम जन्मसिद्ध नट आहे, याबद्दल त्यानें लोकांची खात्रीच पटविली. त्या वेळचा शकुंतलेचा तो आरक्त चेहेरा मला आजहि आठवतो!

तीस वर्षांपूर्वी नाट्यसंस्था उत्तम जोमांत होती. अनेक नाटक मंडळ्यांचे चालक, नट व नाटककार यांचा ती. तात्यांशीं ऋणानुबंध फार चांगल्या प्रकारचा होता. केसरी, ज्ञानप्रकाश यांतून त्या वेळीं नाटकांचीं जितकीं मार्मिक परीक्षणें होत तितकीं आताहि होत नाहीत. त्या वेळीं राजकारणच देशांत थोडें होतें म्हणून वाङ्मयविषयाला साहजिकच अधिक अवसर मिळे. टिळकांना स्वतः ला ललितकलेची आवड फारशी नव्हती, पण भिन्न रुचींच्या आणि भिन्न प्रकृतींच्या अनेक लोकांचें नाट्य हेंच एक मनोरंजनाचें साधन आहे हें ' लोकनायक ' टिळकांना अवगत कसें नसेल? अण्णासाहेब किर्लो-

स्करानी किर्लोस्कर कंपनी काढली तिच्या अगदीं पहिल्या प्रसिद्धिपत्रकावर आगरकराप्रमाणे लो. टिळकानीहि सही केली, आणि अनेक वेळेला सल्ला-मसलतीने हजर राहून किंवा वेळीं पैशाचीहि मदत करून नाट्यकलेला त्यानी साहाय्य केलें. भाऊराव कोल्हटकराच्या मृत्यूनंतर, नारायणराव जोगळेकर आणि बालगंधर्व हे टिळकाच्याच प्रेरणेने किर्लोस्कर कंपनींत आले. टिळकानीं ठेवलेला हा सक्रिय ऋणानुबंध सहजच तात्या 'केसरी'चे संपादक असता पुढे चालू राहिला. मला आठवतें की, लहानपणीं किर्लोस्कर कंपनी पुण्यात असता वर्षातून एखादे वेळ सर्व नट, मालक, चालक वगैरेंना आमच्या घरीं जेवणाचें आमंत्रण असे. नंतर गप्पागोष्टी, हास्यविनोद, गाणें वगैरेहि होई. कोल्हटकर किंवा गडकरी या घरगुती कार्यक्रमास कित्येकदा हजर असल्यामुळे फार मौज येत असे. असा हा ऋणानुबंध किर्लोस्कर मंडळीच्या अखेरपर्यंत टिकला. "तात्यासाहेब हे आमच्या कंपनीचे सूत्रचालक आहेत" असें कै. शंकरराव मुजुमदार अभिमानाने म्हणत. अखेर जेव्हा कंपनी मोडली तेव्हा तडजोडीची शेवटची बैठक आमच्या घरींच झाली होती.

भारत नाटक मंडळी, चित्ताकर्षक, लोकमान्य, बलवंत, राजापुरकर, ललितकलादर्श या पाच कंपन्या तात्यानीं लिहिलेलीं नाटकें करीत. 'तोतयाच्या बंडा'मध्ये पोतनीस पार्वतीबाईची भूमिका आणि नानबा गोखले हे नाना फडणिसाचें काम अप्रतिम करीत इतर नाटकेंहि चांगलीं होत.

तात्याच्या सहा नाटकात 'तोतयाचें बंड' व 'कृष्णार्जुन-युद्ध' हींच रंगभूमीवर टिकलीं. एक शोकान्त व दुसरें आनंदपर्यवसायी असलें तरी दोन्ही नाटकात भावनेपेक्षा बुद्धिप्रधानता अधिक. पार्वतीबाई व अमला दोघी दु खीकष्टी, पण आपणाभोंवतीं जो समाज आहे त्याची सदैव जाणीव ठेवून आपला मार्ग काढला पाहिजे हें विवेकाने ओळखणाऱ्या म्हणजे बुद्धिप्रधानच. संसारातल्या या अतिशय नाजूक परिस्थितींत हरघडी मोठ्या दक्षतेनें वागून, पेशव्याच्या घराण्याच्या अब्रूचें संरक्षण करीत असता, नाना फडणिसाच्या बुद्धीवर दहा वर्षे केवढा ताण पडला असेल त्याची कल्पनाच केली पाहिजे! 'नानावर संकट आलें आहे' अशी हें नाटक लिहिताना तात्याच्या मनात भावना वावरत होती. 'कृष्णार्जुन युद्धा'त श्रीकृष्ण व अर्जुन हे दोघेहि चिरंरथाच्या बाबतींत परस्परविरोधी प्रतिज्ञा घेतल्यामुळे

सक्टात येतात. अर्जुनाशीं ल्ढावें तर मित्रप्रेम आडवें येतें. न ल्ढावें तर क्षत्रियाचे पदरीं प्रतिज्ञाभगाचा दोष येतो, असा पेचप्रसग दाखवून त्यातूनच मित्रामित्रांचें भाडण, नवराबायकोचें भाडण, नणदाजावेचें भाडण अशीं द्वंद्वें निर्माण केलीं आहेत अर्थात् मित्राला जें मित्रप्रेम वाटतें तें मित्राकरिता नव्हे, तर तो मित्र स्वत ला प्रिय असतो म्हणून ! (आत्मनस्तु कामाय) असें या वादाचें तात्त्विक उत्तर नारदाच्या तोंडून दिलें आहे बुद्धिप्रधान खेळकर विनोदाचा या सर्व नाटकात फार मौज आहे. न्या. जयकरानी हें नाटक पाहिलें तेव्हा ते फार खूप होऊन गेले.

१९१० ते १९३० या काळात किती तरी नव्या कपन्या निघून नवे नट उदयाला आले व त्यानी रगभूमीचा ससार समृद्ध केला. वरेरकरानी आपल्या पुस्तकात त्याचें सुरेख वर्णन केलें आहे. होमरूलच्या चळवळीच्या दिवसात लोकजीवनाला भरती येत होती व तिने जणू काही नाट्यकलेच्या क्षेत्रातहि प्रवेश केला होता. या काळात बालगधर्व, केशवराव भोसले, सरनाईक, टेंबे, तसेंच गणपतराव जोशी, नानजा गोखले, चिंतामणराव कोल्हटकर, दीनानाथ, कामण्णा वगैरे नट मडळी विशेष उदयाला आली. याच काळात विष्णु दिगबर पलुसकर यानी हिंदुस्थानात दौरे करून महाराष्ट्र गायकाचें नाव केलें, आणि भास्करबुवा बखले यानी कल्पकतेने उत्तम चिजा व चाली नाट्यसगीतात आणून सगीत रगभूमीत क्राति केली. केशवराव भोसले, विष्णु दिगबर पलुस्कर, नारायणराव बालगधर्व ही मडळी सार्वजनिक दानतीनेहि फार श्रेष्ठ होती. अनेक सार्वजनिक कामाना त्यानी मदत केली गधर्व नाटक मडळीला नेहमीच कर्ज असे. गधर्वांच्या चाहत्यानी १९२९ सालीं तें कर्ज फेडण्याकरिता दीड लक्षाची पर्स देण्याचें योजलें होतें, पण नारायणरावानी ती देणगी घेतली नाही आणि कर्ज स्वत च्या बळावरच फेडण्याचें ठरविलें, ही गोष्ट अनेकाना माहीत आहे.

एकदा लो. टिळक मडालेहून सुटल्यावर गायकवाड वाड्यात गणपतिउत्सव होता, त्यात भास्करबुवा बखले, कृष्णा मास्तर व नारायणराव बालगधर्व याची गाण्याची मैफल झाली होती, ती पुष्कळाच्या स्मरणात असेल. प्रारभीचीं तीन चार पदें झाल्यावर, रात्री दीडच्या सुमारास गधर्वाने बागेश्रीला सुरुवात केली, व त्यातहि पद निवडलें तें अत्यत लोकप्रिय जुन्या शारदा नाटकातील.

" जो लोककल्याण साधावया जाण। धेई करी प्राण त्या सौख्य कैचे ॥ हें ध्रुपद म्हणताक्षणींच साऱ्या जनतेने ' वाहवा ' म्हणून आनंदाने मान डोलाविली. आणि पुढे जेव्हा त्या पदातील—

निंदा जनीं त्रास, अपमान उपहास ।
अर्थी विपर्यास, हे भोग त्याचे ॥

हा अंतरा त्याने म्हटला, तेव्हा त्या पदातील शब्दांची समर्पकता आणि गायकाची समुचितबुद्धि यांचा मेळ पडून सर्वांना फार कौतुक वाटलें. गाणारे पुष्कळ असतात, पण गंधर्वांत जो विशेष गुण होता तो हाच !

गद्य नाटकापेक्षाहि संगीत नाटकाकडेच माझा ओढा अधिक. कारण भावना अमर करणारें असें संगीतच. " पियाऽके मिलन ऽऽ की आस " या जोगीच्या आर्त आलापात जी तीव्र दुःखमिश्रित संवेदना आहे ती शब्दांनीं कशी व्यक्त होईल ! मेघमल्हाराचे सूर ऐकले कीं, आकाश मेघाच्छन्न झाले असून सारें सृष्टिजात व वृक्षवेलीहि पल्लवांच्या रूपाने आपलीं मुखें उत्कंठित करून मेघाकडे पाहात आहेत असा भास होतो. मनुष्याच्या मनात अशा वेळी काही तरी अनिर्वचनीय उत्कंठा किंवा हुरहूर घर घालते ती उत्कंठा कोणत्या शब्दानीं कोण सांगू शकेल ? काही सौंदर्य रूपात प्रतीत होतें, तर काही सुस्वर आलापात असतें. वाङ्मयालाहि त्याचें निराळें सौंदर्य आहेच पण या तिहींचा जो त्रिवेणीसंगम संगीत नाटकात साधतो त्यामुळे संगीत नाटकें मला अधिक आवडत. मूकनायक, सौभद्र, स्वयंवर, विद्याहरण, मानापमान, एकच प्याला, इत्यादि नाटकें लोकांना इतकीं आवडत की, हजारो प्रेक्षकांनी ती पुनः पुन्हा पाहिलीं असतील. खाडिलकरांच्या नाटकात विद्याहरण व स्वयंवर मला विशेष आवडे. श्री. खाडिलकर हे चेहेऱ्यावरून काहीसे रुक्ष दिसत असले तरी त्यांनी आपल्या नाटकामधून निर्माण केलेली स्त्रीसृष्टि मनाने इतकी थोर व मनोहर आहे की, स्त्रीहृदयाच्या सूक्ष्म भावनांची खाडिलकर यांना कल्पना नाही, असें कोणीच म्हणू शकणार नाही ! यमुनातटाकावर उभें राहून " होय, मीच ती राधा ! " असें प्रेमाच्या एकरूपतेने किंवा सविकल्पक मन समाधीमध्ये स्वतःचें वर्णन करणारी स्वयंवरातील रुक्मिणी, अगर

—

जननी चलाचला
प्रीती जीवकला ।।
लोल लोकां सूत्र असे
अचला प्रीती लीला ।।

असें प्रेमाचें उदात्त व स्वर्गीय वर्णन करणारी देवयानी, हीं पात्रें इतकी अव्याज सुंदर वठलीं आहेत की, कण्वाच्या शकुंतलेप्रमाणेच त्याचें कौतुक करावेंसें वाटतें. वेदाभ्यासजड अशा कण्वाच्या आश्रमात शकुंतलेला पाहून, तिच्या पित्याबद्दल दुष्यंताला जें नवल वाटलें, तसेंच नवल व कौतुक खाडिलकराच्या या मानसकन्याना पाहून वाटतें ! जितक्या नाजुक हाताने महर्षि कण्वाने शकुंतलेचें लालन केलें असेल, तितक्याच नाजुक हाताने रुक्मिणी, देवयानी या मानसकन्या निर्माण करून श्री. खाडिलकरानी त्याच्या भावनाचें चित्रण केलें आहे.

त्याचेंहि सुदैव असें की, या भूमिकातील भावसौंदर्य रंगभूमीवर वठविण्यास गंधर्वासारखा विख्यात नट,—' नटसम्राट् '—त्याना लाभला ! जवळ जवळ पचवीस वर्षे महाराष्ट्र जनतेवर गंधर्वानें आपली छाप कायम ठेवली होती. स्त्रीभूमिका करणाऱ्या स्त्रीनटापेक्षाहि बालगंधर्वाची भूमिका अधिक सरस होई. ऑर्गनच्या साथीला स्वर लावून त्याच्या पहिल्या पदाला सुरुवात झाली की साक्षात् रंगदेवताच रंगभूमीवर अवतरल्याचा भास होई ! सौंदर्याप्रमाणे त्याच्या आवाजात अभिजातपणा आणि विलक्षण मोहकता होती; इतकी की, नाटक संपवून घरीं परत येऊन झोंपल्यावर देखील डोक्यात त्या गायनाचे सुस्वर आलाप किती तरी वेळ भरून राहिलेले असत. तेंहि दिव्य गायन आता ' अगात् स्मृतिपथ ' म्हणावयाचें ! तथापि एका गोष्टीचें मोठें नवल वाटतें; गेल्या पधरा वर्षांत गंधर्वाचें नाटक मीं पाहिलें नाही, गाणेंहि ऐकलें नाही. पण अद्यापि एखादे वेळी पहाटे अर्धवट झोपेंत असता असा अनुभव येतो की, ऑर्गनची साथ सुरू असून गंधर्वाच्या आलाप लहरींनी वातावरण अगदी भरून गेलें आहे. तें गायन म्हणजे आभास नव्हे, किती तरी वेळ तें गायन मी ऐकत असतों. ते क्षण इतके सुखाचे असतात की, झोंपेतून जागें झाल्यावर वाईट वाटतें. बालगंधर्वाच्या गाण्याला मी जें

" स्वर्गीय " हें विशेषण लावतों तें याकरिता ! माझ्या पुष्कळदा मनात येतें की, या नश्वर जगात संगीत हेंच अमर असेल काय ?

मी काही स्वतःला मोठा कलावन्त, गायक किंवा रसिक मानीत नाही. मी फक्त एक सामान्य मनुष्य या नात्याने माझा येथे अनुभव सांगितला. मला वाटतें की, गायन ही एक 'संजीवनी'–विद्याच असावी. 'विद्याहरण' नाटकात देवयानीने म्हटलें आहे की, " पहाटेच्या प्रशान्त समयीं मन सहज रीतीने योगारूढ अवस्थेत गेलें म्हणजे, बाबाच्या हृदयात त्या संजीवनी विद्येचा उदय आपोआप होईल. त्याकरिता मुद्दाम प्रयत्न कशाला हवा ! " *गाण्याच्या बाबतींत तरी या वाक्याचा मला साक्षात् अनुभव आला आहे.* गाण्याने हृदयातील गूढस्थ कुंडलिनी जागृत व्हावी अशीहि कदाचित् माझी प्रकृति असेल. मनुष्याच्या मनावर गायनाने काही नैतिक परिणाम अवश्य घडतो अशी माझी समजूत आहे. कित्येक लेखक *' नीति आणि कला '* याचे वाङ्मयविषयक वाद करीत असतात. हे वाद तात्त्विक रीतीने करावयाचे नसतात. त्यांचें उत्तर जगात दुसरीकडे कोठे तरी शोधावयाचें असतें. ज्यांनी वीस वर्षांपूर्वीची रंगभूमि व त्यातील बालगंधर्वांची भूमिका नीट पाहिली असेल त्यांना ' नीति आणि कला ' याच्या अभिजात मर्यादा काय याचें उत्तर आपोआप मिळालें असेल !

' वाङ्मयशोभा '–जून १९४५

नाही. कला हें मृगजळ आहे काय? एका जन्मातहि कला साध्य होत नाही, मग कलेला अतच नाही काय? असे अनेक प्रश्न उद्‌भवतात, आणि सारा दिवस श्रम करून श्रमलेल्या कलावन्ताच्या मनात ते आले म्हणजे ते त्याला किती दुःखी करीत असतील तें मी सागू इच्छित नाही!

माझें सर्व पूर्व आयुष्य लेखक म्हणून गेलें असता अलीकडे दोन वर्षे मीं चित्रकाराचा पेशा पत्करला यांचें माझे मित्र श्री. वामनराव देशपांडे याना फार नवल वाटलें, व त्यानी सामरसेट मॉम याची The moon and six pence ही कादंबरी माझ्याकडे पाठवून दिली. लडनच्या शेअर-बाजारात ब्रोकरचा धदा करीत असलेल्या या कादबरीच्या नायकाने वयाच्या सत्तेचाळिसाव्या वर्षी चित्रकलेला सुरुवात केली! त्याने ससाराला रामराम ठोकला आणि राहिलेलें सारें आयुष्य दूर देशीं चित्रकलेंत खर्च केलें, अखेर दृष्टि खराब झाली, रक्तपितीचा रोग बळावला, तरीहि आयुष्याच्या अखेरपर्यंत त्याचें काम चालू होतें. Garden of Eden हें अत्यत भव्य चित्र त्याने पुरें केलें. तें राहतें तर त्या चित्राची जगभर वाखाणणी झाली असती. पण त्या चित्राचा नाश करावा अशी शेवटची इच्छा त्यानेच दर्शविली होती. या चित्रकाराला कीर्ति मिळाली पण ती मरणोत्तर!

कोणताहि साहित्यिक आपल्या निर्मितीचा नाश व्हावा अशी इच्छा करीत नाही. स्वत:च्या कलाकृतीवर त्याचें अपत्यप्रेम निर्माण होतें. स्वतःच्या अपत्याची जोपासना, वाढ ज्याप्रमाणे मनुष्य वाटेल ती आपत्ति सोसून, दारिद्र्यातहि दिवस कंठून करतो त्याप्रमाणे, कलावन्त स्वत: अज्ञातवास, हाल, उपासमार हीं सर्व सहन करून, आपल्या ‘ राजस बाळा ’ला वैभवात वाढवीत असतो. पण या चित्रकाराची भावना याहि पुढें गेली. ‘ नदनवन ’ [गार्डन ऑफ् एडन] हें चित्र रगविताना त्याची आत्मीयता इतकी पुढे गेली की, हे चित्र म्हणजे जणू काही आपणच, इतका तो तें चित्र काढताना समरस झाला. शरीर झिजत झिजत मृत्यूपर्यंत आलें होतें. पण तो केवळ आपल्या मानससृष्टींत जगत होता. तें चित्र मनाजोगतें पुरें झाल्यावर त्याचें जीवितकार्य सपलें! त्यानंतर त्या चित्रावरहि त्याची वासना राहिली नाही. आपलें दफन झाल्यावर त्या चित्रालाहि आग लावून तें अग्निसात् करावें,

अशी इच्छा त्याने आपल्या परिचारिकेला सांगितली आणि तिनेहि ती अक्षरशः अमलात आणली!

माझा या कादंबरीशी संबंध अनपेक्षित रीतीने आला तो येथेच सांगतो. संगीताची माझी आवड जन्मजात असून अलीकडे बहिरेपणा वाढल्यामुळे त्या आनंदाचा उपभोग मला घेता येत नाही व्यवहारातहि या व्यंगामुळे अडचणी येतात. माझे एक स्नेही थिऑसफिस्ट असून उत्तम होमिओपाथी जाणतात त्यांना माझ्या बहिरेपणावर औषध देण्याची मी फार कळकळीने विनंति केली. त्यांना मी म्हटलें, "साऱ्या जगातील लोकांना, गोरगरिबांना पाच इंद्रियें असतात. त्या पांच ज्ञानेंद्रियांपैकी एक जाऊन जर मला चार इंद्रियांवरच निर्वाह करण्याची पाळी आली, तर माझ्यासारख्या बुद्धिजीवि माणसावर तें केवढें संकट म्हणावयाचें?" यावर माझे स्नेही डॉक्टर नकारार्थी मान हालवून म्हणाले "तुम्ही चुकतां मलाहि अशी इच्छा होते की दुसऱ्या मनुष्याच्या अंतर्मनात जे जे विचार येतात ते मला रेडिओसारखे आपोआप कळावे यासाठीं, एक सहावें इंद्रिय मजपाशीं असतें तर बरें होतें! पण तें नसल्यामुळें जर मी दुःखी होत नाही तर, पांचांपैकीं एक इंद्रिय नसल्यामुळे तुम्ही दुःखी का होता? तुम्ही बुद्धिवान, विशेषतः कलावन्त आहां कलावन्ताचें जीवन हें नदीच्या वेगवान प्रवाहाप्रमाणे आहे कोणीहि त्याला बांध घालून अडवू शकत नाही. मध्यंतरी अडथळा आला तर किंचित्काळ तें स्थिरावल्यासारखें दिसतें, पण बांधावरून नदीचा प्रवाह पुनः वाहू लागतो. कलावन्ताचे जीवन देखील तसाच मार्ग काढल्याशिवाय राहात नाही."

हे विचार ऐकल्यावर मी उठून गेलों व कांही दिवसांनी सहज पेन्सिलीने स्केचिंग करावयास सुरुवात केली ड्रॉइंगचा मला विद्यार्थीदशेत नाद होता, याकरितां पेंटिंगचें सर्व सामान आणलें व थोड्याच दिवसांत, स्वस्थ विश्रांति घेत असलेल्या सिंहाचें एक मोठें ऑइल पेंटिंग मीं काढलें. सारखा आठ दिवस त्या चित्रावर मीं काम करीत होतों. पण तें पुरें होताच माझा मीच आश्चर्यचकित झालो! आणि आपण स्वतः, इतर कांहीहि असलों किंवा नसलों तरी, कलावन्त आहों असं आत्मदर्शन झाल्याप्रमाणें मला मनोमन वाटलं श्री वामनराव देशपांडे यांनी पाठविलेली सॉमरसेट मॉमची कादंबरी याच वेळीं माझे हातीं आली.

एका गोष्टीच्या योगायोगाचें फारच नवल वाटलें. तें असें की, त्या कादम्बरींतील नायकाच्या चित्रकलेला वयाच्या ४७ व्या वर्षी सुरुवात झाली. आणि पेंटिंगला मीं सुरुवात केली त्या वेळीं माझेंहि ४७ वें वर्षच सुरू होतें! पण हें साम्य आणखी पुढें नेण्याला मन धजावेना. कलेच्या नादात त्या चित्रकाराचा जो विलक्षण शेवट झाला, तसाच माझाहि होणार काय? अशी भीतिदायक कल्पना मनात चमकून गेली.

माझें सर्व आयुष्य मी सांगत नाही. येथें इतकेंच सांगतों की, सर्व दिवसभर या कलेचा नाद घेऊन मीं पुरीं दोन वर्षे घालविलीं, व कलेचा अभ्यास करीत असतां किंवा वाङ्मय लेखन करीत असतां जितका मी तन्मय होत असे तितक्याच तन्मयतेनें व चिकाटीने मीं चित्रें काढण्याचें काम केलें. सर्व सृष्टिजात मला रंगमय भासू लागली. एकदा सायंकाळीं नुकताच पाऊस पडून गेल्यावर एक मैदान माझ्या दृष्टीस पडलें. ठिकठिकाणीं त्यावर पिवळी पांढरीं फुलें पसरलेलीं होतीं. मला वाटलें, अहाहा! इतकी सुंदर सृष्टिशोभा आपण पूर्वी कधींच पाहिली नव्हती! पूर्वींचेंच सृष्टिजात पण तें अगदी नवीनच भासू लागलें. सुंदर स्त्रिया किंवा एखादें मुग्धमनोहर बालक दिसलें की त्यांच्या रेखाकृतीच मनात भरत. जणू काही या रेखाकृतीशिवाय त्यांना दुसरें अस्तित्वच नाही, असें माझें सर्व अंतर्याम आणि जगाकडे पाहण्याची दृष्टीच बदलून गेली. पुनर्जन्म घेण्याला मनुष्याला काही प्रत्यक्ष मरावेंच लागत नाही. एकाच देहात किती तरी निरनिराळे जन्म आपण घेतलेले अनुभवास येतात. जे आपण काल होतों ते आज नाही. किंबहुना काल असलेली आपली व्यक्ति अगदीं वेगळी होती, इतके आपलें अवस्थांतर झालें आहे असेंच आपणाला आढळतें. हा अनुभव जेव्हा आला, तेव्हा मला वाटलें की, इतर सर्व समाजाचे नीतिनियम कलावन्ताला लावणें हें खरोखर अन्यायाचें आहे! तो बिचारा जगात राहतो इतकेंच, पण मनाने तो अगदी वेगळ्या जगात वावरत असतो. लौकिक दृष्टीनें असें जीवन असणें ही गोष्ट शहाणपणाची अगर मूर्खपणाची कशीहि असेल, पण ही वस्तुस्थिति (fact) आहे ही गोष्ट मान्य करणें हेंच न्यायाचें होईल.

वर दिलेलें चित्रकाराचें उदाहरण हें उपलक्षण समजा, पण सगळ्या कलावन्ताचें जीवन हें थोडेंफार असेंच असतें. कवि, मूर्तिकार, चित्रकार,

गायक याच्या कलेच्या आविष्काराचीं साधनें वेगळीं, पण त्याची जात एकच. हे सारे सौंदर्याचे उपासक. जें नाद सौंदर्य मनात भरून राहिलेलें असतें तेंच साकार करण्याचा आटोकाट प्रयत्न गायक करतो. कवीने लिहिलेलें भावगीत आणि चित्रकाराने काढलेलें कल्पनाचित्र यात फरक काय? पण सौंदर्याचें जें इंद्रधनुष्य मनात उभें राहिलेलें असतें तें वठविण्याचा सारे कलावन्त अट्टाहास करीत असतात. लोक त्याच्या कलेची प्रशंसा करोत, पण आपण जयशस्वी आहोंत, असेंच त्याचें मन ग्वाही देत असतें. मला वाटतें, मेघदूत लिहिणारा कालिदासच फक्त या नियमाला अपवाद असेल. पण त्याचा तरी काय नेम! कालिदासाचें जीवनचरित्र सापडलें तर इतर कलावन्ताचीं दुःखें त्यालाहि भोगावीं लागलीं होतीं असेंहि कदाचित् आढळून येईल!

कला हें मनुष्याच्या आयुष्यातील सुखस्वप्न आहे. त्याचा भंग होऊ नये असें त्याला वाटतें. इतकी त्याची गोडी अवीट असते. सुखलोलुप मनुष्य सुखाधीन होतो, व्यसनी मनुष्य व्यसनासक्त होतो, तसाच कलावन्त हाहि पूर्णपणे कलाधीन होऊन कलेच्या आहारीं जातो. कलेच्या मृगयेच्या इच्छेने फिरत असता या सुवर्णमृगाने आपल्या मोहक कांतीने मला भुलविलें, आणि इतक्या दूरवर नेलें की आपल्या विश्रांतिस्थळीं परत येण्याची इच्छा असून सुद्धा मला वाट सापडेना! जितका जितका मी कलाधीन झालों तितकें तितकें माझें स्वत्व, माझा निश्चय, किंबहुना माझें शरीरहि नाहींसें होत आहे असें मला आढळून आलें. ही स्थिति चागली की वाईट देव जाणे, पण ती एक मादक आत्मविस्मृति होती ध्यात शका नाही. उमर खय्याममधील नायकाने आपल्या प्रियकरिणीच्या सहवासात एका शीतल तरुतलाशीं बसून मद्याचे प्यालयावर प्याले झोकीत कसें सुख अनुभविलें असेल याचें मला अनुमान झालें केव्हा केव्हा माझ्याहि मनात असें ओझरतें येई की, कला हें विष की अमृत? ती सुधा आहे की मदिरा आहे? काहीहि असो, ती 'स्वर्गीय' आहे इतकें तरी खरें!

कलेच्या प्रवासाची ही वाट चालता चालता आपोआपच पुढें उतार होतो. या जगात कोठलेंच सुख पूर्ण नाही, कोठलेंहि दुःख पूर्ण नाही. सुख आणि दुःख अनुबंधि असून एकमेकांत अनुस्यूत असतात. सुखाच्या पाठोपाठ दुःख हें आपोआप येतें. त्याकरिता शोधावें लागत नाही हें दुःख प्रभात्मक असतें आणि विवेकाच्या टोंचणीप्रमाणें तें भासतें. दुसऱ्यांशीं तुम्ही

प्रतारणा करू शकाल, पण अतर्यामी सर्व देवताची देवता अशी जी सद-सद्विवेकबुद्धि विराजमान झाली आहे, तिची प्रतारणा तुम्ही कोठवर करू शकाल ? एक दिवस माझा सर्व स्टुडिओ मीं लाविला. सामान्य चित्रें टाकून दिलीं व बऱ्यापैकी अशीं काही कान्तेत बसवून भिंतीवर लावलीं. तीं सारीं अठरा भरलीं. अठरा महिन्यात दारुविण्यासारखीं अशीं फक्त अठरा चित्रें मी काढू शकलों, हें पाहून माझ्याच मनावर प्रतिक्रिया झाली ! या कलेला केवळ अत नाही, तेव्हा आपणच थावावें असें वाटलें. आणि तसें काही काळ मीं केलेंहि.

याच काळात मीं थॉमस पति पत्नींनी लिहिलेले living Biogrophies of great Painters हें पुस्तक वाचलें. त्यात मायकेल ॲजीलो, रॅफेल, रेंब्राट, होगार्थ, रेनॉल्ड्स, टर्नर, मिलेट, गोगा, व्हिसलर वगैरे नामांकित चित्रकारांचीं चरित्रें दिलीं आहेत. तीं सर्व मननपूर्वक वाचून मात्र माझ्या मनावर काही वेगळा प्रकाश पडला. आणि माझें मलाच असें वाटलें की, या कलेसबधीं काहींतरी निश्चित तत्त्वज्ञान आपण मनाशीं ठरविलें पाहिजे व तसें वागलें पाहिजे. पुष्कळ शब्दाचे अर्थ आपण फार ढोबळ रीतीनें समजतों, पण त्यात कदाचित् कार्यकारण सबध असतो तो आपल्या लक्षात येत नाही. कलेचा आनद सेवन करीत असता, ज्याला समाधि किंवा आत्मविस्मृति म्हणतात ती स्थिति अखेर प्राप्त होते. उत्तम वाङ्मय किंवा उत्कृष्ट कलाकृति याच स्थितींत निर्माण होते. आत्मविस्मृतीसारखा आनद दुसऱ्या कशातच नाही हें खरें, पण ती समाधि देखील फार काल टिकणें हें अपायकारक आहे. ती काही काळ टिकणें हेंच हितकर आहे. एका श्रेष्ठ साहित्यिकानें याचकरिता साहित्यानदाची व्याख्या करताना "सविकल्पक समाधि" असें सहेतुक विशेषण लावून ती व्याख्या मर्यादित केली आहे ९

माझे मित्र श्री. वामनराव देशपाडे यानी या विषयाची एकदा फार उत्तम तात्विक चर्चा केली. ते म्हणाले, "आनदनिर्मिती हेंच केलेचें ध्येय किंवा साध्य आहे. तो प्राप्त झाला म्हणजे झालें. त्या शिवाय कलावन्ताला आणखी काही प्राप्त होईल किंवा न होईल, किंवा ऐहिक जगाच्या दृष्टीने कदाचित् तो नष्टहि होईल. स्वत. कलावन्त त्याची फिकीर करीत नाही. त्याच ध्येयवादित्व इतकें थोर असतें असेंहि वाटल्यास म्हणा. मम्मटहि अमर राहिलेले जर साहित्यिक असतात, तर तसें कलावन्तहि का असू नयेत ?

पण यावरहि असें म्हणतां येतें की, आत्मविस्मृति हा कलावन्ताचा गुण खरा, पण आत्मविस्मृति म्हणजे आत्मनाश नव्हे ! पतंग हा दीपज्योतीवर झडप घालून नष्ट होतो, तसेंच कलावंतानेंहि होणें इष्ट आहे काय ? दीप-ज्योतीइतकें दिव्य काय असेल ! कलेच्याहि अगांत तसलेंच मादक व दाहक सामर्थ्य आहे. सौंदर्यसेवनाकरिता आत्मनाशाकडेहि न पाहणाराचें क्षणभर कौतुक वाटलें तरी, शेवटीं मनात सहानुभूति किंवा करुणाच उत्पन्न होत नाहीं काय ? त्याची सौंदर्यासक्ति त्याच्या आत्मनाशाशिवायहि जगाने खरी मानली असती ! सुख आणि सुखोपभोग या दोन वेगळ्या वस्तु मानावयाच्या तर ' संयम ' ही तिसरी वस्तु आलीच ! त्यानेंच सुखोपभोग म्हणजे आन-दाचा आस्वाद सार्थ होतो. कलेचा आनंद हा अद्वैत मानीत नाहीं. तो द्वैती आहे. 'सविकल्पक' या विशेषणामुळे त्याला विदिशाद्वैती का म्हणाना ?

Truth is beauty & Beauty is truth अशी एक व्याख्या आहे. पण ती सपूर्ण नाही. तींत सत्यार्ध आहे. "सत्य शिव सुन्दरम्" हीच व्याख्या व्यावहारिक दृष्टीनेंहि अधिक समर्पक आहे. सौंदर्य हेंच केवळ सत्य असतें तर जगाची धुळधाण होण्याला वेळ नाही ! पुष्कळ कलावंतानीं अशा भ्रामक समजुतीनें आपल्या आयुष्याचें मातेरें केलें आहे. ' सौंदर्य ' आणि ' सत्य ' हे दोन शब्दहि आत्मसापेक्ष आहेत. म्हणजे, त्याचा अर्थ काय हें अखेर कलावंताच्या मानण्यावरच अवलंबून आहे ! सौंदर्यसाधन व सत्यानु-भूति दोन्हीहि कलावंताला लाभली तर मग उरलें काय ? मग अनेक कला-वंताचे आयुष्य हें दुर्दैवी व निराशामय होण्याचें कारण काय ? याचकरितां वरील व्याख्येंत जो ' शिवं ' हा परसापेक्ष Objective शब्द आहे तो फार महत्त्वाचा मानला पाहिजे. तराजूच्या दोन्ही पारड्याचे आपल्या विवेक-शक्तीनें समतोलन करणारा, आणि दोहोंच्या मध्यभागीं अचल राहणारा ' शिव ' हा जो सुवर्णशब्द आहे त्यानेंच वरील व्याख्या परिपूर्ण झाली आहे. किंबहुना असें आग्रहानें प्रतिपादन करिता येईल कीं " जें ' शिव ' नव्हे, ते सत्य नव्हे व सुंदरहि नव्हे. " आत्मा हा आनंदमय खरा, पण आनंदाचा उपभोग घेणारा स्वामी आहे. कला कितीहि श्रेष्ठ झाली तरी ती आत्म्याची दासी आहे मालकीण नव्हे, हें कलावन्तानीं कधींहि विसरू नये !

(संगीत कला विहार-नोव्हेंबर १९५०)

* * *

लो. टिळकांची विनोदबुद्धि

अनेकांची अशी समजूत आहे की, लो टिळक हे पक्के अरसिक व रुक्ष असावेत. ललितकला, काव्यगायन, नाटकें, विनोद या सर्वांचें त्याना वावडें असावें. टिळक म्हणजे अत्यंत विद्वान् व सर्वांत मोठे देशभक्त. अर्थात् गंभीरपणा हाच त्याना योग्य. गंभीर मनुष्याने विनोद करावयाचा किंवा हसावयाचें कसलें? जणू काही टिळकांनीं आपल्या दारावर, "विनोद आणि जोडे आत आणू नयेत" अशी पाटी लावली असेल! पण टिळकाना विनोद प्रिय नव्हता किंवा ललितकलाच महत्त्वच वाटत नव्हतें यासारखी चुकीची कल्पना दुसरी कोणतीच नसेल विनोद ही मनुष्यामधील माणुसकी वाटविणारी, किंवा जगातील माणुसकीला उजळा देणारी वस्तु आहे. विनोदबुद्धि नसलेला राजकारणी मनुष्य व विनोदप्रिय असलेला राजकारणी मनुष्य यात सरस व नीरस काय हें उघडच आहे. औरंगजेब बादशहा हा कधीहि फार करून हसत नसे व ललितकलानाहि त्याने कदी केली होती ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे एकदा त्याच्या महालाच्या खिडकींतून त्याला असें दिसून आलें की, खाली काही माणसें जमा झाली असून कोणाच्या तरी दफनाच्या तयारींत आहेत तेव्हा कोणाला पुरता! म्हणून त्याने करून चौकशी केली. बादशहाच्या महालाखालील बागेंतली जागा म्हणजे काही स्मशान किंवा दफनभूमि् नव्हे, अर्थात् काही तरी भट्टेगोरी

करण्याकरिताच ती मंडळी सहेतुकपणें आली होती. बादशहाला उद्देशून त्यापैकी एकजण म्हणाला, "जहापन्हा! आपल्या राज्यात ललितकला होती ती मरून गेली. तिचा दफनविधि करीत आहों!" बादशहाहि काही बोलण्यात कमी नव्हता. तोहि लगेच म्हणाला, "खरें की काय? मग तिला इतकी खोल पुरून टाका की पुनः तिने आपलें डोकेंच वर काढू नये!" टिळकाची गोष्ट अशापैकीं नव्हती. त्यानीं 'आर्योद्धारक नाटक मंडळीच्या खेळाचे वेळीं रंगभूमीचे पडदे ओढल्याचें सागतात! त्याच्या परिवारापैकी दादासाहेब खापर्डे, दादासाहेब करंदीकर, तात्यासाहेब केळकर, कृष्णाजीपंत खाडिलकर, शिवरामपंत परांजपे, बॅरिस्टर वगैरे मंडळी अत्यंत विनोदप्रिय म्हणता येतील, व इतरानाहि कमीअधिक प्रमाणाने विनोद आवडे. टिळकाच्या जुन्या परिवारातील चिपळूणकर-आगरकर याना विनोद प्रिय होता ही गोष्ट प्रसिद्धच आहे.

लोकमान्य टिळकाच्या संभाषणात विनोद, कोटिक्रम, हजरजबाबीपणा व समर्पकता हे गुण वसत होते याचा अनुभव, त्याच्याशीं संभाषण करण्याचा ज्याना प्रसंग आला त्याना पुष्कळदा आला असेल. टिळकाच्या लेखात अगर व्याख्यानातून आवेश आणि मुद्देसूद कोटिक्रमावरच भर अधिक असल्याने, विनोदाचीं उदाहरणें फारशीं आढळत नाहीत. पण एखी प्रसंगाने ही विनोदबुद्धि प्रकट होई. टिळकाचा स्वभाव मनमोकळा होता. अनेकात मिसळावें व प्रतिपक्षी भेटला तरी दोन द्यावे दोन घ्यावे, अशी त्याची उघडी वृत्ति होती. अशा मनोभूमींतच विनोदबुद्धीचें बीज रुजतें. त्याना छद्मी भाषण अगर वक्रोक्ति आवडते, तीं माणसें सामान्यत: माणुसघाणी असून त्याना विनोदबुद्धीचेंहि वावडें असतें. विसंगतता हा विनोदाचा आत्मा आहे, व टिळकासारख्या शोधक व मार्मिक मनुष्याचा अनेक लोकव्यवहाराशीं संबंध आल्यावर अशीं विनोदस्थळें किती तरी उत्पन्न झालीं असतील! विसंगतीच्या चमत्कृतीचें एक उदाहरण सुप्रसिद्ध आहे. लो. टिळकाचा मुलगा विश्वनाथ हा मृत्युवश झाला असता इतर मंडळी त्याच्या अंत्यसंस्काराची तयारी करीत होतीं, आणि त्याच वेळीं टिळक कोणातरी शेतकऱ्याचा कायदेशीर अर्ज लिहिण्यात गुंतले होते असें म्हणतात! "या वेळीं हें काम का करता?" असें त्याना कोणी विचारलें. तेव्हा टिळक म्हणाले, "चिता पेटलेली असली

तरी माझी विडी पेटलीच पाहिजे, असें म्हणणारे नित्येक असतातच !”
[ही आख्यायिका खरी नसावी !–सचा. स.]

टिळकांना विनोद मनापासून आवडत असे इतकेंच नव्हे, तर क्वचित् स्वतःची देखील कांहीं योग्य मर्यादेपर्यंत त्यांच्या स्नेह्यांनीं एखादे वेळीं थट्टा केली तरी त्यांना त्याचा राग नसे. कर्नाटकांतील दौऱ्यात टिळकांनी सर्व व्याख्यानांतून सर्व रोगांवर ‘स्वराज्य’ हा एकच उपाय असें सांगितलें. चिक्कोडी-बेळगावकडे जात असतांना गंगाधरराव देशपांडे, दादासाहेब करंदीकर, बेळवी वगैरे मंडळी बरोबर दौऱ्यात होती. त्यांनी विनोदानें टिळकांना एका ‘केराप्पा’ साधूची गोष्ट सांगितली. या साधूकडे अनेकजण भाविकपणें येत. कोणी डोकें दुखतें म्हणून, तर कोणी संधिवाताकरितां, तर कोणी पुत्र नाहीं म्हणून, तर कोणी कर्ज कधीं फिटेल, वगैरे नाना प्रश्न विचारून त्याचा आशीर्वाद मागत. आणि साधूहि उपाय अगर तोडगा म्हणून आपल्या भांड्यांतील निंब्याच्या तेलाची एक पुळी भाविकाच्या हातावर काढीत असे. निंब्याच्या पुळीला कानडी प्रांतांत ‘केरू’ म्हणतात; आणि सर्वांच्या व्याधींना तो साधू हें ‘केरू’चें एकच औषध देत असे.

ही गोष्ट सांगून बेळवी यांनी टिळकांना म्हटलें की आम्हीहि तुम्हांला त्या साधूप्रमाणें ‘केराप्पा’ म्हणणार आहोंं. कारण सर्व रोगांवर ‘स्वराज्य’ हें एकच औषध तुमच्या बटव्यांत आहे !

टिळकांना विनोद हा स्वभावतःच मानवत असल्यानें त्यांनाहि बेळवींचें भाषण आवडलें. पुढें दौऱ्यांत एकदोन व्याख्यानें देऊन घरीं आल्यावर ते बेळवींना उद्देशून म्हणाले, “ कसें काय ? आज पुळी बरोबर उमटली की नाहीं ?”

दादासाहेब करंदीकर यांच्या ६१ व्या वाढदिवसानिमित्त (सन १९१७) लोकमान्य व त्यांच्या पक्षांतली पुण्यांतील बहुतेक थोर मंडळी सातान्यास आली होती. त्या प्रसंगीं लोकमान्यास अनेक ठिकाणीं पानसुपाऱ्या झाल्या. त्यांत कांहींजणांनी पानसुपाऱ्या आपआपल्या माडीवर केल्या. त्यामुळें मोटारींतून रस्त्यावर, तेथून पायऱ्यावरून घरांत, व तेथून जिन्यानें माडीवर, असा चढउतार करून, लोकमान्य थकल्याचें स्पष्ट दिसत असे. श्री. लक्ष्मणराव आपटे यांच्या माडीवर पानसुपारी होऊन लोकमान्य, दादासाहेब वगैरे मंडळी

उठली, त्या वेळीं लोकमान्यास एक गृहस्थ अत्यंत भक्तीने म्हणाले, " बळवंत-रावजी, आपण आता आणखी किती पानसुपाऱ्या घेणार ? आता हे हाल पुरे झाले. " यावर टिळक आपल्या विनोदी स्वभावास अनुसरून म्हणाले—" अहो, अस्वलाने किती घरीं जाऊन खेळ करून दाखवावयाचा, ही गोष्ट कोणी अस्वलाला विचारतात का ? आमचे दरवेशी दादासाहेब करंदीकर ! (कारण त्यांच्या वाढदिवसानिमित्त लोकमान्यास बोलावलें होतें.) अस्वलाला काय ? दरवेशाने चल म्हटलें की तें चाललें, बस म्हटले की तें बसणार ! " (आ. २-१३१.)

दादासाहेब खापर्डे किंवा दादासाहेब करंदीकर या प्रमाणेंच चित्रशाळेचे श्री. वासुकाका जोशी हे टिळकांच्या लोभातले होते. एकदा ' चित्रमय-जगत् ' करिता एकाने खालील जाहिरात पाठविली—

' वधू पाहिजे '

" हल्लीच्या कुटुंबास मुलें होत नाहीत. वधू कोंकणस्थ, देशस्थ, कऱ्हाडे कोणतीहि चालेल. " यावर लोकमान्य म्हणाले, " तर मग या गृहस्थाने मुलें होण्याबद्दल सर्टिफिकेट असलेल्या वधूपाशींच विवाह करावा ! नाही तर या दुसऱ्या कुटुंबास खात्रीने मुलें होतील हें कशावरून ! " (आ. २-१३५.)

गीतारहस्यासबंधाने एकदा कै. विष्णुशास्त्री बापट यांचा टिळकांशीं तीन-चार तास कसून वाद चालला होता. त्यात निष्काम कर्मयोग, ज्ञाननिष्ठा, प्रवृत्ति, आत्मज्ञान, सांख्य व वेदान्त असे अनेक शब्द मधून मधून उच्चारले जात असतानाच, चित्रशाळेचे वासुकाका जोशी तेथें येऊन बराच वेळ उभे राहिले. टिळकांचें संभाषण संपण्याचा रंग दिसेना, तेव्हा ते मुकाट्याने जाऊ लागले. त्यावर टिळक म्हणाले, " का हो, निघाला का ? यात काही तुमच्या ओळखीचे शब्द नाहीत म्हणून की काय ? यात टाईप, कागद, फॉर्म किंवा माव यापैकीं कशाचेंच नाव निघत नाही म्हणून कंटाळला वाटतें ? " यावर वासुकाका " आपल्याला बुवा, ही कर्मकटकट नको. त्यात काही 'तत्त्वमसि' दिसत नाही " असें म्हणून सरळ निघूनच गेले.

यावर कांही दिवसानी ' गोविंदसुत ' चिंचाळकर याचे गीतारहस्यावरील टीकेचें एक पुस्तक चित्रशाळेंत छापण्याकरिता आलें. पुस्तक विनोदी मार्गेत लिहिलेलें असल्यामुळें कंपॉझिटर लोक कामाला सुरुवात करण्याआधी कॉपी

वाचण्यात वेळ घालवीत साहजिक वासुकाका त्याना रागे भरत. ही तक्रार लो. टिळकाच्या कानावर गेली, तेव्हा त्यानी वासुकाकाना निरोप धाडला की, " मजजवळ दोन मुसलमान कंपॉझिटर आहेत, त्याना पाठवून देतों ! म्हणजे तुमच्या कंपॉझिटराचा मजकूर वाचण्यात वेळ जाणार नाही ! "

१९१८ सालीं गोध्रा येथे राजकीय परिषद भरली त्यानतर तेथें सामाजिक परिषदेचें अधिवेशन होतें. (गुजराथींत याला ससारसुधारणा परिषद असे नाव आहे.) टिळक व दादासाहेब खापर्डे राजकीय परिषदेच्या अधिवेशनाहून परत आले, तेव्हा एकाने सहज विचारलें " ससारसुधारणा परिषदेकरिता थाबला नाही वाटतें ! " यावर टिळक म्हणाले, " माझी बायको मेली आहे, तेव्हा माझा ससार सपला आहे. दादासाहेबहि म्हातारे झाले आहेत त्यासहि आता ससार सुधारण्याची गरज नाही. म्हणून आम्ही थाबलों नाही ! "

धुळें येथे प्रातिक परिषद भरली होती, त्या वेळीं एका ठरावाच्या भाषेंत कोणत्या शब्दाची योजना करावी याबद्दल खाजगी रीतीने वडाक्याचा वाद चालला होता. त्याचा निर्णय होण्यापूर्वी जवळ आलेल्या एका साधूच्या दर्शनास जाण्याची गोष्ट काहीजण बोलू लागले. तेव्हा लोकमान्यानी विनोदाने प्रश्न केला, " एकूण माझ्या शेंडीचे केस डोक्यावर आहेत, तोपर्यंत तुम्ही मला साधु किंवा सन्यासी मानत नाही म्हणावयाचे ? " हा प्रश्न ऐकताच मडळी ठरावाकडे लक्ष घालून विचार करू लागली. (आ. १-११२.)

एके दिवशीं कोणी एक इसम लोकमान्याच्या भेटीस येऊन सागू लागला— " मी अगदी गरीब असून, सध्या पैशाच्या अडचणींत आलों आहे. प्रापंचिक विवचनेंत काळ कंठीत असता काल रात्रीं मला एकाएकी असा दृष्टांत झाला की, ' तू टिळकाकडे जा म्हणजे ते तुझी काळजी तत्काळ दूर करतील ' त्याप्रमाणें मी आपल्याकडे आलों आहें. मला तूर्त पाचशें रुपयाची नड आहे. मेहरबानी करून तेवढी रकम द्याल तर माझ्यावरील सकट निवारण होईल." त्याच्या चेहऱ्याकडे पाहून हा भिक्षेकरी सभावित लुच्च्याच्या कोटींतील एक असावा हें लोकमान्यानी ताडलें, व उत्तर दिलें—" बाबा रे, तुला दृष्टांत झाला खरा, पण अद्याप मला कोठे झाला आहे ? ज्या भगवताला तुझी येवढी काळजी, त्याने मलाहि त्याच घटकेस आगाऊ दृष्टांत द्यावयास पाहिजे

होता की, अमुक अमुक इसमास मी आपल्याकडे पाठविणार आहे. त्याला पैशाची मदत करा. मला जोंपर्यंत तसा साक्षात्कार होत नाही, तोंपर्यंत मी या बाबतींत काहीएक करूं शकत नाही."

"मी केरूनानाचा शिष्य आहें" असें डेक्कन कॉलेजातील गणिताचे शिक्षक प्रा. हॅथॉर्नवेट याना टिळकानी बाणेदार उत्तर दिलें होतें हें सुप्रसिद्ध आहे. या सुभाषिताचा स्वतः टिळकानाच एक गमतीदार अनुभव आला. लोकमान्य विलायतेहून परत आल्यावर पुण्यात त्याची जंगी मिरवणूक निघाली. मिरवणूक पासोड्या मारुतीपाशीं आली, तेव्हा समोरच्याच दुकानात एक पाटी लावली होती. "मी केरूनानाचा शिष्य आहें" एवढींच तीवर अक्षरें होतीं. दुकानातील मालक टिळकाना हार घालण्याकरिता पुढे आला. त्या वेळीं लोकमान्य त्याला हसून म्हणाले, "अहो शेठजी, तो हक्क फक्त माझाच आहे असें मला वाटत होतें!"

एकदा भाऊशास्त्री लेले टिळकाना सुपारी खाताना विनोदाने म्हणाले, "सुपारी खाल्ल्याने जीभ जड होते म्हणतात!" यावर टिळक म्हणाले, "अशी सुपारी खाऊन जीभ जड होत असती, तर अक्कलखारा खाऊन घरोघरीं नाना फडणीसच निर्माण व्हावयास पाहिजे होते!"

एकदा पारसनिसाना टिळकानी असेंच गमतीदार उत्तर दिलें होतें. केरळ-कोकिळातील लेखासंबधाने उत्तेजनपर उद्गार काढून टिळकानी तरुण पारस-निसाना प्रोत्साहन दिलें, व केसरीकरिता "उत्तर-हिंदुस्थानाचा प्रवास" ही लेखमाला लिहून घेतली. आगरकराना ही लेखमाला आवडली. आणि "केसरीनें उत्तर-हिंदुस्थान घेतलें, तर सुधारक दक्षिण-हिंदुस्थान घेण्यास तयार आहे" असें आगरकरानीं पारसनीस याना कळविलें, व त्यानीहि 'सुधारका'करिता 'दक्षिण-हिंदुस्थानाचा प्रवास' अशी लेखमाला लिहून दिली. पुढे टिळकाची दत्तोपंत पारसनीस याची जेव्हा गाठ पडली, तेव्हा त्यानी यत्किंचित्‌हि मत्सर-बुद्धि न दाखविता उलट हास्यमुद्रेनें उद्गार काढले "एकदरींत तुम्ही सातार-शाही मुत्सद्देगिरी लढविली म्हणावयाची! नानासाहेब पेशवे व रघोजी भोसले यांचें भांडण झालें तेव्हा शाहूराजाने नानासाहेबास उत्तर-हिंदुस्थान दिलें, व रघोजी भोंसल्यास कर्नाटक दिलें. त्याप्रमाणें तुम्ही वाटणी केली की काय? पण लक्षात ठेवा! आम्ही दोघेहि पुणेकर आहोंत, साताराच कानीज करून टाकूं!"

शाब्दिक कोट्याहि टिळकांच्या भाषणात केव्हा केव्हा येत असत. एकदा 'पाच वर्षांचें पचांग' या पुस्तकात वधूवराच्या गुणसमेलनासबधी कोष्टक टिळक पाहत होते. शेजारी कोणीएक इसम होते. ते म्हणाले, "एकासाली एक असे हे गुण सगळे एकत्रच दिले आहेत. यात वराचे गुण कोणते आणि वधूचे कोणते हें कसें समजावें?"

टिळक म्हणाले, "अरे! पचांगात वर तो 'वर'।" मथळ्यात जरी "वधूवराच्या गुणाचें कोष्टक" असें दिलें होतें, तरी खरोखर वराचेच गुण वर म्हणजे आधी दिले होते.

लोकमान्य मुबईत १९०४-५ सालात काहीं महिने स्वतत्र बिऱ्हाड करून राहिले असता एक गृहस्थ त्यास भेटण्यास आले होते. ते नुकतेच एम ए. झाले होते. पुढे काय करणार? असें लोकमान्यानी त्यास विचारलें. तेव्हा 'सर्व्हंटस् ऑफ इडिया सोसायटींत जाणार' असें त्यानी सागितलें. सोसायटींत राहून काय काम करण्याचें मनात योजलें आहे, असें पुढे विचारलें. तेव्हा 'गोखले सागतील तें काम करणार' असें उत्तर येताच 'एकूण तुम्ही सागकामे होणार' असें म्हणून पुढें आणखी विचारण्याचें त्यानी सोडून दिलें.

सोलापुरास १९२० सालीं परिषद झाली, तेव्हा नेमस्त व ब्राह्मणेतर यानी मारामारीची तयारी केली होती. स्वागताध्यक्षाचें भाषण चालू असता मडपात चलबिचल उडाली. बाहेरून दगड येऊ लागले. तेव्हा लोकमान्य म्हणाले, "आतले दगड जेव्हा बाहेर गेले तेव्हाच बाहेरचे आत येऊ लागले!" (आ. २-१३६.)

सुरतेच्या कॉंग्रेसनतर बरेच दिवस वर्तमानपत्रातून शिवीगाळी चालू असे. त्या वेळीं एके दिवशीं चहा घेताना मुलाना टिळक विनोदाने म्हणाले, "तुम्ही सर्व चहाबरोबर काहीं ना काही खात असता, पण मी काय खातों सागा पाहू?" ते चहाबरोबर कधीच काही खात नसत. म्हणून मुलानी म्हटलें 'तुम्ही तर काहीच खात नाहीं.' त्यावर टिळक हसून म्हणाले, "मी रोज ताज्या शिव्या खात असतों!"

एकदा कोठे तरी चार मडळींसह बैठकींत टिळक बसले असता पैसाफड रानडे हे स्वयसेवक या नात्याने तेथें उभे होते. टिळक त्याना म्हणाले, 'अहो, बसा. तुम्ही उभे का राहता?' तेव्हा रानडे सकोचाने विनयपूर्वक

म्हणाले, 'मी येथे उभा असलेलाच बरा.' त्यावर टिळक म्हणाले, 'तुम्ही सदैव उभे आहा, म्हणूनच आम्हाला स्वस्थपणाने बसून काम करता येतें!'

सन १९०५ सालीं पुण्यांत सरतान सिंह नावाचे निशाणबाज गृहस्थ आले होते. मत्स्यवेध, अदृश्यवेध, शब्दवेध वगैरे निशाणबाजीच्या अद्‌भुत प्रकारात त्याचा अगदी हातखंडा होता. त्याचे प्रयोग गायकवाडवाड्यात झाले. शब्दवेधाच्या प्रयोगाची तयारी चालली होती. राणाजींचे डोळे बांधण्यात आले. नंतर निरनिराळ्या प्रकारचीं मडकीं आणण्यात येऊन राणाजींना त्याचा रंग सांगण्यात आला व त्यापैकी प्रत्येकाचा आवाज ऐकवण्यात आला. नंतर तीं मडकीं दूर अदलाबदल करून ठेवण्यात आलीं. या अदलाबदल केलेल्या मडक्याचे आवाज राणाजींना पुनः ऐकवावयाचे होते. पण प्रेक्षकात या वेळीं भयंकर गोंगाट चालला असल्यामुळें मडक्याचा आवाज त्याना ऐकूं येणें अशक्य झालें. तेव्हा लोकाना शांत करण्याकरिता लोकमान्य उभे राहिले व विनोदाने म्हणाले, "हा शब्दवेध आहे, म्हणून लोकांनी शांत राहणेंच जरूर आहे. राणाजी मडक्याच्या आवाजावरून वेध करणार आहेत. तेव्हा जर का कोणाचा बोलताना मडक्यासारखा आवाज निघाला, तर नेमका त्याचाच वेध होईल हें लक्षात ठेवा व अगदी स्तब्ध बसा!" हें ऐकून एकच पळ विलक्षण हशा पिकला; पण लगेच त्याच्या उलट तेथे अरण्यवत् शांतता झाली! (आ. २-४३२.) 38783

एकदा मिरजेचे खरेशास्त्री लो. टिळकाच्या भाषणाचा प्रस्ताव करतांना म्हणाले, "लोकमान्यानी विलायतेहून स्वराज्याचें गाठोडें आणलें आहे. तेव्हां ते चार शब्द तुम्हाला सांगतील." यावर टिळक म्हणाले, "वेदान्त-शास्त्राच्या सिद्धान्ताप्रमाणें मोक्ष कोणी कोणास देऊं शकत नाही. आपल्या जवळच तो आहे. मायेचें पटल दूर झालें की मोक्ष!" तुकोबानी म्हटलें आहे "नाही देवापाशीं मोक्षाचें गाठोडें। आणोनि निराळें द्यावें हातीं।" त्याप्रमाणें मीहि म्हणतों "नाही बादशहाशीं स्वराज्याचें गाठोडें। आणोनी निराळें द्यावें तुम्हा!"

कोणत्याहि व्याख्यानानंतर आभारप्रदर्शन नित्याची बाब होऊन बसली आहे. जसें काहीं तें धर्मकृत्यातलें देवदेवक. त्या देवताचें शास्त्रोक्त आवाहन व विसर्जनहि झालेंच पाहिजे. त्यावाचून चालावयाचें नाही! एका सभेनंतर टिळक म्हणाले—

(" आभारप्रदर्शनास आमच्या वेदान्तशास्त्रात आधार नाहीं. समजा, लग्न लागल्यावर नवऱ्याने नवरीचे व नवरीने नवऱ्याचे आभार मानले, तर तें योग्य होईल काय? लग्न जसें दोघाचें कार्य, तसेंच स्वराज्य मिळविणें हें सर्वांचें कार्य आहे. " /

प्रसगावधानालाहि एखाद्या वेळीं आनून विनोदबुद्धीचें अस्तर मिळालें म्हणजे कसें सोळा आणे काम होतें हें पुढील उदाहरणावरून दिसतें—एकदा साताऱ्च्या महाराजाना टिळकानी विंचुरकराच्या वाड्यात पानसुपारी केली होती. तेव्हा नजर चुकवून त्याच्या एका हुजऱ्याने ताटातील एक रुप्याची वाटी खिशात घातली पण टिळकाच्या हें लक्षात आलें होते नतर महाराज जाण्याच्या वेळीं थोड्या हलक्याच आवाजाने टिळक त्या हुजऱ्यास म्हणाले, " तुमच्या महाराजाच्या हक्कावरोबर तुमचा हाहि हक्क आता नाहीसा झाला आहे ! " हुजऱ्याने निमूटपणाने रुप्याची वाटी काढून दिली हें सागावयास नकोच.

प्रतिपक्षाबद्दल बोलणें निघालें किंवा टिळकाशीं कोणी अडवणुकीचा वाद खेळू लागला, तर विनोदाबरोबरच त्यात समर्पकपणा, औचित्य आणि हजरजबाबीपणा हेहि गुण प्रकट होत. टिळक मोठे की गोखले मोठे ? रानडे मोठे की टिळक मोठे ? सस्कृतात टिळक अधिक विद्वान की भाडारकर त्याच्याहून श्रेष्ठ ? असले वाद त्या वेळीं दर तरुण पिढीने केलेलेच आहेत. समतिवयाच्या वादात टिळकानीं भाडारकराशीं दोन हात केले होते. यामुळें तत्कालीन तरुण विद्यार्थी ' सस्कृतात टिळक श्रेष्ठ की भाडारकर श्रेष्ठ ? ' असा *अभिमानाने वाद घालीत. एकदा दत्तोपत तुळजापूरकर यानी हा प्रश्न समक्ष* टिळकानाच विचारला. त्यावर टिळकानीं उत्तर दिलें कीं, ' मला संस्कृताच्या बाबतींत एखादी गोष्ट अडली की मी माझी शका भाडारकर याना विचारतो यावरून आमच्यात कोण अधिक श्रेष्ठ हें ओळखा ! '

एकदा लो. टिळकाच्या चिरजिवाच्या लग्नात रँग्लर पराजपे हे टिळकाच्या घरीं पानसुपारी घेण्याकरिता आले. जवळच दादासाहेब खापर्डे होते. ते रँग्लर पराजपे याना उद्देशून हसत म्हणाले—"Two mathematicians never agree."

यावर टिळक चटकन् म्हणाले— But they agree on fundamental principles" (आ. २ १३५).

वर्धाचे डॉ. वि. वि. बापट यांनी पुढील आठवण सांगितली आहे—

माझ्या भाचीचें लोकमान्यांच्या धाकट्या चिरंजीवांशीं लग्न ठरविण्या करितां मी लोकमान्यांकडे गेलो होतों. मुलगी पसत झाल्यावर साहजिकच मी हुंड्याचा प्रश्न काढला. त्याबरोबर ताडकन् त्यांनीं उत्तर दिलें कीं, "तुम्ही काय करावयाचें तें करा, मला हुंडा नको." मी म्हणालों, "बरें, पण करणीसंबंधानें तरी खुलासा व्हावा, म्हणजे पुढे रुसण्याफुसण्यास जागा राहाणार नाही." त्यावर ते म्हणतात, "अहो, तुम्ही दोन्हीहि बाबतींत निर्धास्त असा. आमच्या येथे रुसावयाला कोणी नाही, व तसें काही झाल्यास मी पाहून घेईन. बोलक्या सुधारकांचा मला अनुभव आहे. एका मित्राच्या कार्यांत तो असाच नाडला गेल्यामुळें ऐनवेळीं मला सावकाराचें घर पाहून समजूत काढावी लागली." या गोष्टीवरून सोशल कॉन्फरन्सची आठवण होऊन ते पुढे म्हणाले की, "तुमच्याकडील एक बडे गृहस्थ हुंड्याच्या ठरावावर सभेंत भाषण करणार होते, हें मला कळताच मी सेक्रेटरीस कळविलें की, दुजोरा देणाऱ्यांच्या यादींत माझें नाव घाला! हें त्या गृहस्थास समजताच ठराव पुढे येण्याच्या वेळेस हे गृहस्थच हजर राहिले नाहीत."

लोकमान्य मंडालेहून सुटून आल्यावर एकदा त्यांच्या सेळीमेळींतील एका स्नेह्यानें त्यास 'तुम्ही अलीकडे मवाळ झाला आहात' असें रोखठोक तोंडावर म्हटलें. "यास काही पुरावा द्याल का?" असें लोकमान्य त्यास म्हणताच सदर गृहस्थ उसळून त्यास म्हणाले, 'मवाळ झालों नाही अशा-बद्दल तुम्ही तरी काही पुरावा देऊं शकाल?' जरा सकोचित वृत्तीने टिळक म्हणाले, "माफी न मागता मी सहा वर्षे तुरुंगात राहिलों यापेक्षा आणखी तो पुरावा काय पाहिजे!" यावर रागावून ते गृहस्थ म्हणतात, "बळवंतराव, ही वकीली वरून आम्हास असे फसविता काय? तुम्ही सहा वर्षें शिक्षा भोगलीत हा तुमचा मोठेपणा कोण मान्य करीत नाही? पण लक्षात असू द्या, सहा वर्षांच्या पूर्वीच्या तुमच्या जाण्याचें तें फळ आहे. आमचा आक्षेप तुम्ही सुटून आल्यापासून मवाळ झाला आहात असा आहे. यावर काय उत्तर?" चटकन् लोकमान्य म्हणाले, "अहो, तुम्ही म्हणता तसा मी

मवाळ झालों असतों, तर माझ्या ऑफिसच्या स्टाफवर तुरुंगातून आलेले वामनराव जोशी, भट, बापट हे कोणास पाहावयास मिळालेच नसते मवाळाच्या स्टाफवर यापैकीं कोणा एकास ठेवून दाखवा पाहू!"

कै. विष्णु गोविंद विजापूरकर यानी पुढील आठवण सांगितली आहे— "सुरतेची कॉंग्रेस मोडल्यानंतर समेट घडवून आणण्यासाठी सुरतेच्या छावणींत वरचेवर सभा होत असत त्या वेळीं झालेलीं लोकमान्यांचीं भाषणें फार परिणामकारक होत एका सभेमध्ये तडजोड करण्यासाठी मुख्त्यार-मंडळ नेमण्याची त्यानी सूचना केली व त्या मंडळाचे चिटणीस रा. नरसिंह चिंतामण केळकर असावेत असें त्यानी म्हटलें तेव्हा श्रोत्यापैकी एकजण म्हणाला, "त्याचे दोन चिटणीस आहेत, तेव्हा आमचेहि दोन असावेत" त्याबरोबर एक पळहि न थांबता लोकमान्य ठासून म्हणाले, "नको हो, एक पुरे, आमचा एक त्याच्या दोघांबरोबर आहे!" यात हजरजबाबीपणा तर दिसलाच पण आपल्या माणसाविषयीं अभिमान व त्याचा गौरव करण्याची सहज साधलेली लकब, आणि प्रतिपक्षापेक्षा आपली श्रेष्ठता असल्याबद्दलची खात्री त्याच्या ठिकाणीं आहे, हेंहि व्यक्त झाल्याने लोकानी कौतुकदर्शक टाळ्याचा गजर केला.

पूर्वी १८९८ सालीं मद्रासेकडे जाताना टिळकानी निजाम हैद्राबादेतून प्रवास केला होता गुंतकल स्टेशनावर कोणी एक सामान्य मुसल्मान टिळकाच्या डब्यात बारकाईने निरखून पाहू लागला एकाने त्याला विचारलें 'क्या देखते हो'. 'एक आदमी जेलसे छूटकर इसी गाडीमे मद्रास जा रहे है, यह सुनकर उनको देखने हम लोग आये है' असें म्हणून टिळकाकडे अंगुलीनिर्देश करून तो म्हणाला, 'वह यही महाराज है' असें म्हणून लोकमान्याना दोनतीन वेळा लवून त्याने सलाम केला. यावर लोकमान्याच्या परिवारापैकीं एकाने त्याना विचारलें, "आपल्यासंबधाने याला कुणी सांगितलें? आपण होऊन आपला शोध करीत करीत तो येथे आला व आपल्याला पाहताच त्याला किती तरी आनंद झाला याचे कारण काय असेल बरें?"

"याचें कारण तुम्हीच," टिळक उद्गारले "तुम्ही लोकानी माझ्या तुरुंगवासाचा इतका बभ्रा केला नसता तर या बिचाऱ्याला तरी तो कसा कळता?"

१९०८ सालच्या खटल्याच्या वेळीं बॅ. बॅप्टिस्टा याना यावयाला थोडा वेळ लागला म्हणून त्यांच्या येण्याची टिळक वाट पाहत होते. यावर कोणी सुचविलें, बॅप्टिस्टा येईपर्यंत दुसऱ्या कोणातरी वकिलाला काम सुरु करण्यास सागावें. बॅप्टिस्टा आल्यानंतर ते आहेतच ! यावर टिळक म्हणाले, 'एखाद्या सतरा वर्षांच्या वधूला तीस वर्षांचा वर पाहिजे असला तर पधरा-पधरा वर्षांचीं दोन मुलें त्याऐवजी देऊन कसें निभेल ? '

लोकमान्य टिळक व त्यांचे सहकारी यानी 'न्यू इंग्लिश स्कूल' काढलें. तेव्हा सगळ्याना पगार फारच स्वल्प म्हणजे अवघा तीस रुपये होता. तेव्हा त्याचा एक सहकारी थट्टेने म्हणाला, "यातून आमच्या दहनाला पुरेल इतकी तरी शिल्लक अखेर कशी उरणार !"

यावर टिळक म्हणाले—"त्याची नको तुम्हाला काळजी. विभूति-पूजेकरिता जरी लोकानी आपल्या देहाचें जतन न केलें, तरी निदान आरोग्यरक्षणाकरिता तरी त्याना आपलें दहन करणें भाग आहे !" ही आठवण १८८० च्या सुमाराची म्हणजे सार्वजनिक आयुष्याच्या अगदी प्रारंभीची आहे. तथापि मृत्यूच्या वेळच्या शेवटच्या आजारातहि ते कृत्रिम अथवा नैसर्गिक ग्लानीच्या व बेशुद्धीच्या अमलातून बाहेर पडले म्हणजे एखादी विनोदी कोटि उचारुन आसपासच्या मडळींना हसवून सोडीत. डॉक्टरानी जेव्हा इन्जेक्शन दिलें तेव्हा ते सावधपणाच्या स्थितींत म्हणाले—'काय हो, Injection by Proxy करण्याची युक्ति कोणी शोधून काढलेली नाही काय ? '

यावरुन दिसून येईल की, टिळकांचा स्वभाव प्रारंभापासून अखेरपर्यंत विनोदी होता.

(सह्याद्रि ऑगष्ट १९४२).

* * *

निंदा पावलेले देशभक्त...

ज्या ज्या वेळेला राजकारणाविषयीं विचार माझ्या मनात येतो त्या त्या वेळीं, 'वारांगनेव नृपनीतिः अनेकरूपा' हें सुभाषित मला आठवते व मौज वाटते. वारांगनाचा उल्लेख जसा अनादरानें केला जातो, तशाच प्रकारें राजकारणात आपणाशीं मतभेद असलेल्या देशभक्ताचा नामोच्चारहि धिक्कारानें केला जातो काहीं लोक या निंदेतून तरतात, तर काहीं बुडतात, हें चाललेंच आहे. राजकारण हें नेहमीं अस्थिर व चंचल असल्यामुळें वारांगने-सारखे 'अनेकरूप' आहे. त्यात कोणाचें सतत एकमत असत नाहीं, एकच पक्ष असू शकत नाही, त्याचे सल्लागार, साथीदार-अनुयायी तेच असू शकत नाहीत, आजचे जिवलग मित्र तेच उद्या कट्टे दुष्मन होतात व ज्यांनीं पूर्वी जन्मभर वैर केलें तेच उद्या सहकारी होण्याचा 'योग' येतो, आणि आज लोकप्रियतेचा मुकुट धारण करणारा कदाचित उद्या लोकनिंदेच्या फासावर चढतो, असें ज्या राजकारणाचें स्वरूप त्याचे वर्णन सुभाषितकारानें 'वारांगनेव' यापेक्षा दुसऱ्या कोणत्या शब्दानीं करावें ? मला तर असें वाटतें कीं, राजकारणाविषयींचा आपल्या आयुष्यातील सर्व अनुभव व तत्वज्ञान सुभाषितकारानें या एका ओळींत साठविला असेल. एका जुन्या नाटकातील पद्यात म्हटल्याप्रमाणें "निंदा जनीं त्रास, अपमान उपहास, अर्थी विपर्यास" हेच भोग लोक कल्याण साधायाला जाणाऱ्याच्या नशिबीं येतात. असे खरे लोकनायक येव्हाहि

थोडेच असणार ! पण राजकारण जे आजकाल रंगलेलें आढळतें तें राजकारणाच्या हुलडींत त्या देशभक्ताच्या बरोबर खोटे देशभक्तहि मिसळून जो खेळ खेळतात त्यामुळेंच रंगतें एरव्ही नव्हे. "Politics is the last resort of scoundrels" असे हरीभाऊ आपटे विनोदानें वर्णन करीत, तें कांही त्यानीं आजूबाजूचा त्या वेळचा अनुभव पाहिल्याशिवाय केलेले नाही !

आजकालच्या लघुकथामधून संसारातील अनेकविध अनुभवाची चित्रें मनोविश्लेषण करून माडण्यात येतात; पण राजकारण कांही संसाराहून वेगळे नाहीं. जें संसारात तेंच राजकारणात. संसार काय, राजकारण काय, करणारी माणसें तींच ना ? थोडे मन विशाल केलें तर आपणा संसारी माणसानाहि आत्मौपम्य बुद्धीनें राजकारणाचे धागेदोरे समजण्यास अवघड नाहीं; पण प्रचलित राजकारणात तितका निर्विकारी स्पष्टपणा येण्यास थोडा काळ जावा लागतो, याला इलाज नाहीं. पण कालातरानें का होईना, राजकारणाचे धागेदोरे व त्यात भाग घेणाऱ्या व्यक्तींचे हेतु यावर इतिहासाचा प्रकाश पडतो. निंदा व छळ पावलेल्या राजकीय व्यक्ति आपलें समर्थन करिताना जी 'भावी इतिहासा'ची वेळोवेळी ग्वाही देत असतात, त्याचें कारणहि हेंच आहे.

या दृष्टीनें राजकारणाचा विचार केला तर कितीतरी व्यक्तींची उदाहरणें उद्बोधक वाटतील. मग तीं उदाहरणें इतिहासातून अगर आजकालच्या राजकारणातून कोठूनहि घ्या. क्लाइव्हप्रमाणें वॉरन हेस्टिंग्जला ब्रिटिश राज्याचा संस्थापक मानतात. पण हाऊस ऑफ कॉमन्सनें सात वर्षे त्याच्या डोक्यावर जे चौकशीचें सुदर्शनचक्र धरले होतें त्यात त्याची लोकप्रियता धुळीला मिळाली ! एवढा ब्रिटिश राज्याचा संस्थापक, पण हलकट माणसाप्रमाणें पैसे खाल्ल्याचा व बेगमाना लुबाडल्याचा त्यावर आरोप होता. बेकन हा इंग्लडातील मोठा विद्वान् मनुष्य व राजकारणातहि लब्धप्रतिष्ठित होता. पण न्यायाधीश असताना पैसे खाण्याची त्याला जन्मभर खोड होती. पार्लमेंटनें त्याला एकमतानें शिक्षा केली त्याबाबत स्वत संबधी बेकननें असें लिहून ठेवलें आहे कीं "माझ्याइतका न्यायनिपुण मनुष्य गेल्या पन्नास वर्षांत झाला नाही, पण पार्लमेंटने मला जी शिक्षा

दिली तितकी न्याय्य शिक्षाहि गेल्या दोनशें वर्षांत कोणाला दिली गेली नसेल !" इंग्रज प्रधान वॉलपोल तर "Every man has his price" असें म्हणून सार्वजनिक बाबतींतील लाचलुचपतीचें उघड समर्थन करीत असे व यावरून तेव्हांच्या राजकारणात व पुढचाहि पार्लमेंटचा इतिहास पाहिला तर त्यात सात्विक व सच्चे किती होतें व हरिभाऊ आपट्यानीं वर्णिल्या प्रमाणें 'बदमाष' किती होते हें दिसेल.

देहांत शिक्षा दिल्यानंतर जिला इंग्रजानीं देवदूताच्या पदवीवर चढविलें अशाबद्दल जोन ऑफ आर्कचें उदाहरण प्रसिद्ध आहे तिच्या विरुद्ध जें 'चार्ज शीट' तयार केलें होतें त्यात "ती पुरुषाचे कपडे घालते आणि मुलासारखे आपले केस कापते" (Bob) असले हास्यास्पद आरोप होते पण छळ पावलेल्या व्यक्तीबद्दल काळच सूड घेतो. जोनला जाळल्यानंतर पांच वर्षांनीं जोनच्या आईकडून जोनच्या खटल्याची फेरतपासणी होण्याचा अर्ज देवविला गेला. त्यात सुमारें शंभर साक्षीदारांच्या जबान्या झाल्या. व केवळ इंग्रजांच्या कारवाईमुळें जोन ऑफ आर्कवर खटला करून तिला जाळण्यांत आलें, असा कबुलीजबाब स्वत: ज्यानें पूर्वी फिर्यादी पक्ष घेतला होता त्यानेंच दिला. नंतर न्यायाधीशानी जोनवरील प्रत्येक आरोप नाशाबीत ठरवून तिचें चारित्र्य निष्कलंक असल्याचें जाहीर केलें. आपल्या देशावर तिनें नि:सीम प्रेम केलें, अंत:करणापासून प्रीति केली, यापेक्षा तिचा काय गुन्हा होता ? छळ पावलेली एक देशभक्त वीरकुमारी म्हणून जितकें जोन ऑफ आर्कचें कौतुक होईल तितकाच तिला "मरणाआधी सरणांत" घालणाऱ्या इंग्रजांच्या न्यायनीतीचा धिक्कार होईल.

हातीं सत्ता व अधिकार असूनही लोकनिंदा कशी टाळता येत नाही, याबद्दल नाना फडणिसाच्या चरित्रांत दाखला आहे. नारायणरावाचा खून करविणाऱ्या राघोबाच्या वंशाची इत:पर सेवा करावयाची नाही, म्हणून जा बारभाईचा पक्ष नाना फडणीसानें स्थापला त्यालाच अखेर दुसऱ्या बाजीरावाचें राजपद मान्य करण्याची पाळी आली ! याचें कारण बाजीरावानें पार चातुर्यानें लोकमत आपल्या बाजूनें बोलके केलें. लोक असे बोलत, "बाजीराव तरी औरसच ना ? तो तरी पेशव्याचे घराण्यातलाच ना ? मग औरस वंश सोडून निमानी आपल्याला दत्तक घेणें याला धर्मशास्त्र म्हणायचें

की नाना फडणीसाचा स्वार्थीपणा म्हणावयाचा ?" अर्थात् लोकमत आपल्या काबूत ठेवणें याला जर राजकरण म्हणावयाचें असेल तर या दत्तक प्रकरणात नाना हरला आणि बाजीरावानें त्यावर मात केली असें म्हटलें पाहिजे

पेशवाईच्या अखेरीला या दत्तक प्रकरणात जो लोकनिंदेचा अनुभव नानाला आला तसाच अनुभव ताईमहाराज केसमध्यें टिळकाना आला. त्यावेळीं लोक उलट्या काळजाने हवे ते आरोप कसें हलकटपणानें करीत याचें मूर्तिमंत शब्दचित्र टिळक चरित्रात दिलें आहे —

" टिळकासारख्या एवढ्या थोर शिकलेल्या माणसानें कायद्याच्या कैचींत धरून एका पोरसवदा अजाण विधवेला छळावें ना? तिला हवा तो मुलगा ती दत्तक घेईल आपल्या करड्या अधिकाराची नागवी तलवार तिच्यावर टिळकांनीं काय म्हणून धरावी ?" असा कुत्सित गवगवा सुधारकानी, गावातील लब्धप्रतिष्ठितानीं चालविला होता. ताई महाराजाची मजल तर, आपल्या जबानींत टिळकांच्या चारित्र्याबद्दल वाईट ध्वनि काढण्यापर्यंत गेली होती! आणि टिळकाचें खाजगी चारित्र्य हीन आहे असें लोकाना पटवता आलें तर टिळकाच्या लोकप्रियतेला सपास ग्रहण लागेल, अशा समजुतीनें सरकारनें त्या खाजगी खटल्याची सर्व सूत्रें आपल्या हातात ठेवली होती. म्हणूनच ज्या दिवशीं सेशन कोर्टांत स्ट्रॅची यानीं विरुद्ध निकाल दिला त्या-वेळीं आपल्या आयुष्यातील तो सर्वांत मोठा सङ्कटकाळ असें टिळकाना वाटलें असल्यास नवल नाही. पण अखेर " खरें तेंच टिकलें " आणि टिळकाच्या निंदकाची फजिती झाली. टिळक 'लोकमान्य' असले तरी, जन्मल्या पहिल्या दिवसापासून ते लोकप्रियतेच्या शिखरावर बसले नव्हते. लोकनिंदेच्या खडतर अग्निदिव्यातूनच त्याना जावें लागलें!

टिळक जहाल व गोखले नेमस्त म्हणून गोखल्याना तुलनेने लोकप्रियता अशी कधींच मिळाली नाही त्याचे कौन्सिलमधील राजकारण, श्रम व स्वार्थत्याग सामान्य माणसास कधींच दिसत नसे उलट, प्लेगच्या जुलमाच्या-वेळीं त्यानीं सरकारची माफी मागितल्यावरून त्याची अप्रियता त्यावेळीं कळसास पोचली व १९०८ सालीं मोर्लेशी गुप्त खलबतें करून त्यानीं टिळकाना तुरुगवास घडवला, या मानीव सहायाचें सुदर्शनचक्र त्याच्या डोक्यावर किती तरी दिवस फिरत होतें १९१० सालीं नाशिकच्या कटाच्या

खटल्यात एका आरोपीने 'न्यायमूर्ती दावर व नामदार गोखले यानाही जॅक्सनप्रमाणेंच देहात शासन देण्याचें ठरलें होतें' असें सांगितलें. अर्थात्, लोकनिंदेच्या दृष्टीने त्या वेळच्या महाराष्ट्रीय तरुणात गोखल्याच्याबद्दल काय काय भावना असतील, हें सांगावयाला नकोच !

आगरकराची सुधारक मतें लोकाना आवडत नसत, म्हणून जिवतपणीच त्यांची प्रेतयात्रा लोकानी काढली. हरबिलास शारदा यानाही आपल्या तिरडीच्या मिरवणुकीचें दर्शनसुख लोकानी कसें दिले, याची हकीकत तेंहि एखादेवेळीं गमतीनें सांगतात. सर फिरोजशहा मेहता याच्या गालावर जेव्हा सुरतेच्या कॉंग्रेसमध्ये एकानें जोडा भिरकावून दिला तेव्हा "हें माझ्या पचवीस वर्षांच्या देशसेवेचें बक्षिस" असे उद्गार त्यानी खेदानें काढलें, असें म्हणतात. आणि ज्या सुरेंद्रनाथ बानर्जींना लोकानी "बगालचा अनाभिषिक्त राजा" म्हणून आदरानें राज्याभिषेक केला तेच पुढें राजकारणाच्या भरधाव गदींत लोकांच्या दृष्टीने 'मवाळ' ठरले व त्याच्यावर 'शेम शेम' करून लोकानी एकदोन सभाहि मोडून टाकल्या.

मनुष्य स्वतः काय बोलतो, काय करतो याला महत्त्व न देता तो कोणाशी स्नेहसंबध ठेवतो, तो कोणात बोलतो, मिसळतो यावरून लोक जे तर्क बाधतात, तें पुष्कळदा मोठे गमतीदार असतात. श्री. न. चिं. केळकर हे नामदार गोखल्याशी स्नेहसबध ठेवीत म्हणून ते गोखल्याच्या सर्व्हंट ऑफ इंडिया सोसायटींत जाणार होते असा एक तत्कालीन समज होता. व तसे समजण्याला तरी यावेळी लोकाना कारण काय, तर शिवरामपंत परांजपे किंवा खाडिलकर याच्याप्रमाणें केळकर जहालपणाची भाषा बोलत नसत. व नेमस्त झालें तरी तेहि देशभक्त आहेत, अशी भावना ठेवीत, इतकेंच. पण कोणी इतका विचार करीत नसे, कीं गोखल्याच्या सोसायटीला जाऊन मिळण्याचे केळकराच्या मनात होते तर त्याना न घेण्याला तशी आडकाठी किंवा कोणाची बंदी अशी काय होती ? राष्ट्रीय पक्षातही केळकराशीं स्पर्धा करणारे अनेक पुढारी होते, ते असल्या आरोपाची साथ मोठ्या आनदाने करीत. पण स्वतः टिळकानी त्या निराधार बातम्या एक दिवस देखील खऱ्या मानल्या नाहीत. शकरराव ल्वाटे यानी एक दिवस हा प्रवाद टिळकाच्या कानावर घातला, तेव्हा या बातमीवर अविश्वास दर्शवून त्यानी असे उद्गार

काढलें की "तात्या जर गोखल्याच्या सोसायटींत गेले तर गोखल्याना एक जबरदस्त प्रतिस्पर्धी निर्माण झाल्याशिवाय राहणार नाहीं." टिळकाना मनुष्यस्वभावाची पारख किती अचुक होती, एवढेंच त्यावरून दिसतें. टिळकाच्या गैरहजेरींत राष्ट्रीय पक्ष व काँग्रेस याच्यात समेट करण्याचा केळकरानी फार प्रयत्न केला. त्यावेळी केळकराचा 'नेमस्ताच्याकडे ओढा' असल्याबद्दल त्याच्या प्रतिपक्षानी अर्सेच काहूर केले. पण तुरुगातून सुटल्यावर "केळकरानी केले तेंच बरोबर होते" असा टिळकानी स्पष्ट हवाला दिल्यावर प्रतिपक्षाची तोंडे बद झाली

पुष्कळदा, जहालपणानें बोलणें हेंच देशभक्तीचे लक्षण मानले जाते व तसें जो बोलू इच्छित नाही तो नादान तर ठरतोच, पण यावरून त्याला काही 'कारण' असेल, असहि लोक बरळतात ज्यानी चाळीस वर्षे राजकीय देशसेवेंत घालविली त्या पडित माल्वीयाना तर 'देशभक्त' म्हणून मान्य करण्यास हरकत नाही ना? पण १९२० सालच्या असहकारितेच्या चळवळींत म. गाधी हे जहाल व माल्वीय 'मवाळ' अशी स्थिति होती. कारण सरकार व लोकपक्ष याच्यात ते काही तरी समेट व मध्यम मार्ग काढण्याची खटपट करीत होते ना! व मला एक प्रसग तर असा आठवतो की, शिवाजी मदिरात जाहीर सभा भरली असता म्हैसूरकर नावाच्या एका हगामी वक्त्यानें "That traitor Malaviya" असे शब्द उच्चारून आपली जीभ कलकित केली. पुण्यातील श्रोतृसमाज कितीहि चिकित्सासोर असला तरी असला फाजीलपणा कोणी तेथें चालू देत नाही व म्हैसूरकर याना या अतिप्रसगाबद्दल सपशेल माफी मागावी लागली!

पण राजकारणाच्या धकाधकीच्या मामल्यात असल्या आरोपाबद्दल कोणीहि विषाद मानीत नाहीं किंवा तें फार वेळ मनावर घेत नाहीं ज्याना स्वत च्या शक्तीचा आत्मविश्वास आहे व ज्याचे दिल आणि सदसद्विवेक बुद्धि आरशासारखी साफ आहे त्याना असले आक्षेप व कुशका कानावर येऊन त्याची फारतर करमणूक होत असेल इतकेंच. कौन्सिल प्रवेशाचा पुरस्कार करून ज्या अणे–केळकरानीं प्रथम महाराष्ट्रपक्ष स्थापिला आणि जो कौन्सिल–प्रवेश सोळा वर्षांनीं काँग्रेसनें शकत मान्य केला त्या कौन्सिलवाल्या पक्षाचा उल्लेख आज इतकें वर्षे 'देशद्रोही' या शिवीशिवाय होत नसे. पण ही शिवी आता

निरर्थक म्हणून फुकटच गेली ना? जें विशेषण फुकट गेले तें विशेषण लावण्यात तरी काय फायदा? १९२२ साली गंगाधरराव देशपांडे फेर व नाफेर पक्षातील समेटाकरिता पुण्यास श्री. केळकर यांच्या घरी पाहुणे म्हणून उतरले असता, अनेक नाफेरवाल्या आक्षेपकारांशीं केळकर यानीं असा युक्तिवाद केला कीं, “ सध्याच्या चळवळींत महाराष्ट्र पाठीमागें आहे अशी नुसती मोघम हाकाटी करु नका. ज्याच्याबद्दल तुम्हाला बोलावयाचें असेल त्याचें नाव घेऊन बोला. या मोघम विशेषणानीं जर कोणाची खरी बदनामी झाली असेल तर ती महाराष्ट्राची मात्र झाली ! ”

प्रचलित राजकारण हें सतत वाहणाऱ्या नदीप्रमाणें आहे. नदीचें पात्र बदलू शकतें, तसेंच वाहत्या राजकारणाचे आहे. मग आपल्या राजकीय मताबद्दल दुरभिमान बाळगणें व पक्षद्वेष माजवणें हीं दोन्ही व्यर्थच नाहींत काय? मला असें वाटतें, कीं आपल्या मताबद्दल योग्य अभिमान बाळगून सुद्धा “ *अखेर खरें काय ठरेल हे निश्चित कोणी सांगावें?* ” अशी थोडीशी विनयपूर्ण संदेह बुद्धि माणसानें प्रगट करणेंच शहाणपणाचें ठरेल. “ हा म्हातारचळ का पोरखेळ? ” हा लेख लिहून टिळकानीं न्या. रानड्यावर टीका केली तेव्हा, आपल्या अनुयायाची समजूत पाडताना रानडे म्हणाले की “ टिळक हे आपणाप्रमाणेंच देशभक्त आहेत. ज्या दोषाबद्दल टिळकानी नेमस्त पक्षावर टीका केली ते दोष नेमस्त पक्षातच नाहींत, याची आपण प्रथम खात्री करून घेतली पाहिजे. कोणी सांगाव, माझ्यापेक्षा अखेर टिळकाचेंच म्हणणें *खरें असल्याचा निर्णय* कदाचित् इतिहास देईल. ” ही वृत्तीच खऱ्या उदारपणाची आहे. दुसऱ्या पक्षाच्या मताचा धिक्कार करण्यानेंच आपली मतें खरी ठरतील असें कोणी समजू नये केवळ निंदेची हडी कर्तृत्वाच्या यशाच्या शिंक्यावर चढण्याचा संभव कमी. प्रतिपक्षाला हसणें फार सोपे आहे. पण “ He who laughs last, laughs best ” ही म्हण राजकारणात सदैव लक्षात ठेवली तर, निंदेच्या हास्याची लकेर ओठावर उमटवताना कोणीहि दहा वेळ विचारच करील !

(चित्रा–दिवाळी अंक १९३६)

* * *

वसईच्या मोहिमेतील ' हेतुसंशोधन ' !

वसईच्या उत्सवाचे साखरपेढे व प्रसाद हातीं पडल्यावर घरोघरीं जाताना कोणा एकाला शंका आली की या युद्धाचा हेतु काय? आमच्या घोळक्यात बहुतेक सर्वजण तरुण होते. त्यात कोणी कवि होते, कोणी मुत्सद्दी होते, कोणी इतिहाससंशोधक होते, कोणी संपादक होते, कोणी व्यापारी होते एक शिकारीहि आमच्यात होते. लष्करी नोकरी नसल्यामुळें करमणुकीकरिता ते केव्हा केव्हा शिकारींत वेळ घालवीत. आज उत्सवाकरिता जसे सर्व जातींचे व धंद्याचे लोक जमले होते तसेच दोनशें वर्षांपूर्वी, पेशव्यानी वसईच्या तटासमोर जी दीड लाख फौज उभी केली त्यातहि असेच नसतील का अठरापगड जातींचे लोक? त्यात कोणी कारकून असतील, कोणी सुरुंग खोदणारे असतील, कोणी हकीम वैद्य असतील, कोणी मुहूर्त काढून देणारे ज्योतिषी असतील, कोणी भिस्ती असतील, कोणी धान्य पुरवणारे व्यापारी असतील, तर कोणी युद्ध करा म्हणणारे असतील, तर कोणी करू नका म्हणणारे असतील! कोणी वतनाच्या आशेने आले असतील, तर कोणी आपसातील राजकीय स्पर्धेकरिता आले असतील. कोणी धर्मयुद्धाच्या सात्विक भावनेने त्यात गेले असतील, तर कोणी सेवाधर्माच्या नाइलाजाने, म्हणजे कोणताच विशेष हेतु नसून त्यात पडले असतील. यापूर्वी एकाच फिरंग्याच्या का, अनेक फिरंग्याच्या हाता-

खाली हिंदु लोकानी स्वामिनिष्ठा दाखवून मराठ्यांशीं लढाया मारल्या नव्हत्या काय ? यामुळें अशी कल्पना निघाली की, मडळींत खाजगी सभा करावी, सर्वांनी त्यात भाग घ्यावा व आपापल्या कल्पना सागाव्या.

त्याप्रमाणें ठरलेल्या दिवशीं सभागृहात तमाम लोक आले; कारण आमच्या खाजगी सभेची वाच्यता पुष्कळच झाली होती. त्यात कित्येक निर्विकारी होते. कित्येक सभा जिंकण्याकरिता आले; आपल्या जातीला श्रेय मिळावें म्हणून काहींजण आले होते. कित्येक नुसतीच वादाची गमत पाहण्याकरिता जमले होते.

विषय कुतूहलाचा आणि विनोदबुद्धीहि उत्पन्न करण्यासारखाच असल्याने अध्यक्षाची सूचना करताना एकाने थोडें थट्टेने भाषण केलें. तो म्हणाला, " आजच्या सभेमुळें इतिहाससशोधकाचा मात्र आपणावर रोष होईल, याकरिता अध्यक्षानी जपूनच अध्यक्षस्थान स्वीकारावें ! कारण पिकविकच्या शिलालेखाच्या सशोधनात ज्याप्रमाणें शिळेवरील लेख अर्वाचीन ठरला, मात्र शिळा म्हणजे दगड हा प्राचीन ठरला, तशी कदाचित् आपल्या हेतुसंशोधनाची गति होण्याचा सभव आहे. कारण प्रत्येक गोष्टीला कदाचित् काहीं हेतु असला, तरी तो निर्णायक रीतीने सागणें मोठें कठीण काम आहे. परमेश्वराने जग निर्माण केलें तें काय हेतूकरिता ? कवि काव्य निर्माण करतो तें रात्रीं त्याला नीटशी झोप लागत नाही म्हणून ? की वाचकाना आनंद देण्याकरिता ? कलावान मनुष्य कलाकृति निर्माण करतो ती स्वतःच्या निरुपाधिक आनंदाकरिता ? की उपदेशाच्या हेतूकरिता ? आईच्या प्रेमाइतकें तर शुद्ध सात्त्विक दुसरें काहीं नाहींना ? पण आई मुलाला पाजते तें मुलावर उपकार करण्याकरिता की स्वत चा स्तनभार हलका करण्याकरिता ? निपुत्रिक लोक दत्तक घेतात ते मरणोत्तर स्वतःला पिंडदान मिळेल या समाधानाकरिता ? की निनवारशी इस्टेट सरकारात जाईल म्हणून मिळकतीला वारस उत्पन्न करून ठेवण्याकरिता ? पतिव्रता स्त्री पतीवर प्रेम करते ती पतीकरिता, की 'आत्मनस्तु कामाय' म्हणजे स्वत.च्या सुखाकरिता ? फाशी जाणारा देशभक्त आत्मार्पण करतो तें देशाच्या हिताकरिता ? की स्वतःच्या मनाची तळमळ शांत करण्याकरिता ? पेशव्याच्या पन्नास हजार लोकानी जें दसईला आपलें रक्त साडलें तें उदड स्नानसध्या करण्याला सापडावी या हेतूकरिता ?

की मुलूखगिरीच्या हौसेकरिता ? याचें उत्तर वरच्या तात्त्विक प्रश्नाइतकेंच अवघड नाही काय ? "

अध्यक्षाच्या सूचनेला पाठिंबा देणाराने असेंच नकारात्मक भाषण केलें. तो म्हणाला " हेतुसंशोधनाच्या इच्छेने आपण चर्चा पाहिजे तेवढी करावी. पण निर्णय अगर ठराव मात्र अगदी वेगळ्या भाषेत लिहावा. पूर्वीपासून आजतागायत दुसरी भाषा लिहिण्याची अर्वाचीन परंपरा आहे. कोणी राजकीय पुढारी राजकीय हेतूने जरी विलायतेला गेला तरी, 'सुभाषबाबू हे प्रकृतीसाठी *हवाबदल करण्याकरिता आयर्लंडात गेले असता लॅन्सबरी अगर डी* व्हॅलेरा यांनी एक दिवस त्यांना चहाला बोलावलें होतें ' इतकाच मोघम उल्लेख नाही वर्तमानपत्रें करत ? आपणहि त्याच सनातन रीतीचा अवलंब करावा. शिवाय असें करण्याला सनातन अर्वाचीन हेतूचे दाखलेहि पुष्कळ सापडतील. भारतीय युद्ध करणाऱ्या श्रीकृष्णाने ' न धरी शस्त्र करीं मी ' म्हणजे ' मी नाही ' असेंच म्हटलें होतें. नानासाहेब बडवाले तर बडाचें पुढारीपण पत्करण्याला ' मी नाही ' असें, म्हणत होते. लोकांनी त्यांना घोड्यावर घातलें ! प्रणयाचें उदाहरण घेतलें तरी, कोणतीहि तरुणी ' मी नाही ' असेंच प्रथम लज्जेने म्हणत असते. आणि संततिनियमनाचा उपाय— परमेश्वरी इच्छा दुसरी *असल्यामुळे—फुस्ट जाऊन जरी तिच्या घरात* मुलाबाळांचे नंदनवन दिसू लागलें, तरी तिचा हेतु संततिनियमनाचाच होता असें ती प्रतिज्ञेवर लिहून देईल ! अशी जेथे स्थिति तेथे परमेश्वर मुलें निर्माण करतो की आईबाप त्यांना जन्माला घालतात याचेंच संशोधन करण्याची पाळी आली असें म्हणणें प्राप्त नाही काय ? "

यावर सभेंत हशा पिकून अनेकांनी टाळ्या वाजवल्या. अध्यक्ष स्थानापन्न होताना इतकेंच म्हणाले की, " अध्यक्षाची सूचना व अनुमोदन देणारांनी हेतुचिकित्सेविषयी जितकीं चांगलीं भाषणें केली तितकींच जर इतर वक्तेहि करतील, तर मला फारसें कामच उरणार नाही, व सभेचा उद्देश सिद्धीस जाईल. वसईच्या युद्धाचा काही तरी हेतु होता हें गृहीत धरून, काय हेतु होता इतक्यापुरतीच वक्त्यांनी पाहिजे तेवढीच चर्चा करावी. "

यानंतर प्रथम एका कॉमरेडने भाषण केलें. तो म्हणाला—' वसईच्या युद्धाचा हेतु राजकीय नव्हता व धार्मिक अगर सामाजिक तर नव्हताच नव्हता.

जगातल्या एकूण एक आंदोलनांचा खरा हेतु आर्थिक असतो. सर्व जुने लिहिलेले इतिहास रद्द समजून या नव्या दृष्टीने फिरून लिहिले पाहिजेत! कोणी म्हणतात अल्लाउद्दीनाने पद्मिनीच्या अभिलाषाने चितोडवर स्वारी केली. पण कामप्रेरणा होण्याला तरी पैशाचें स्वास्थ्य त्याचेजवळ भरपूर होतें हीच गोष्ट कारण झाली. विषयसाधन असो की राज्यसाधन असो, हे सर्व पैशाचे खेळ आहेत. पैसा हें जगाचें एकमेव सूत्र आहे. आर्य लोक उत्तरध्रुवाकडून दक्षिणेकडे आले ते जीवनकलहाकरिता, धर्मप्रसाराकरिता नव्हे! तसेच पुढे पोर्तुगीज, डच व इंग्रज. काहीं आर्थिक कारणामुळे जर आज इंग्रजाचा सर्व व्यापार बसेल, व हिंदुस्थान राखणें हें आर्थिक दृष्ट्या तोट्याचें आहे असें खरोखर इंग्रजाच्या प्रत्ययाला येईल तर, इंग्रज एक दिवसहि या देशात राहणार नाहीत. केवळ मुलुखगिरी हाहि हेतु प्रत्येक युद्धात नसतो. भाराभर मुलुख किंबहुना जग जिंकले तरी त्याचें करावयाचें काय? तें संभाळता न आलें तर त्याचा काय उपयोग? आपल्या सामर्थ्याच्या अहंकाराकरिता मुलुख जिंकला पण उदारपणें तो परत् दिला अशींहि उदाहरणें इतिहासात नाहीत असें नाही.'

ह्या नंतर एकाने वसईच्या युद्धाच्या हेतु धार्मिकच होता असा रीतसर उपन्यास केला—'आपण हिंदु लोक धार्मिक आहों ही गोष्ट आजच्या दृष्टीने कशीहि असो, पण फार प्राचीन काळापासून तसे आहों ही जर खोटी नाही तर त्याबद्दल तक्रार करण्यात काय फायदा! अभ्युदय आणि निश्रेयस असे आमच्या व्यवहारधर्माचे दोन भाग आहेत पण आपसी खरें बोलावयाचें तर—अभ्युदय कशाकरिता? तर निश्रेयसाकरिता. असा दोन्ही गोष्टींत दृढ कार्यकारणभाव आहे. कितीहि अभ्युदय झाला तरी पाश्चात्य सुधारणेची भरभराट आपण धर्मप्रवण हिंदु लोक त्याज्यच मानू. कारण ती वाट निश्रेयसापासून फार दूर जाणारी आहे. स्वराज्य व स्वधर्म या कल्पना अभ्युदय व निश्रेयस याहून निराळ्या नाहीत. शिवाजीने रामदासाला स्वराज्य अर्पण केलें, या गोष्टीची थट्टा कोणी असें म्हणून करो की, शिवाजीने रामदासाच्या झोळींत टाकली ती केवळ चिठ्ठी होती; सहीशिक्क्याची सनद नव्हती. आपण असेंहि वाटल्यास समजू की निरिच्छ ब्राह्मणाला राज्य दिलें यात देणाराचा राज्य खरें देण्याचा हेतु नव्हता; घेणाराचा तें घेण्याचाहि

हेतु नव्हता. अर्थात् हें दान हा उच्च प्रतीचा गौरव अगर मापालंकार होता. तथापि निश्रेयसाकरिता अभ्युदय हें जें आपल्या संस्कृतीचें वैशिष्ट्य तें शिवाजीनें बरोबर ओळखलें होतें. एरवी 'गोब्राह्मण-प्रतिपालक' अशीं अक्षरें शिवाजीनें आपल्या ब्रीदावर कोरण्याला काय कारण होतें? मगव्या झोळींत राज्य टाकणाऱ्या शिवाजीची उच्च मानसिक संस्कृति पाहून रामदासांनीं मार्मिक बुद्धीनें व आनंदानें उचित मान डोलावली असली पाहिजे! अनेक राजवटी आल्या व गेल्या; पण ब्राह्मणाच्या बुद्धीची शाबास अशी की कोणत्याहि सामाजिक अगर राजकीय स्थित्यंतरांत 'निश्रेयसा-करिता अभ्युदय' हें जें आपल्या संस्कृतीचें मूळ सूत्र व वैशिष्ट्य तें त्यांनीं दृष्टीआड होऊं दिलें नाहीं. 'सर्व कर्मे वर्णाश्रमधर्में चालविलीं.' 'वर्णाश्रमधर्माची पुनः स्थापन केली' असें वर्णन आणि 'गोब्राह्मणप्रतिपालन' हें ब्रीद मराठी राज्यकर्ते मानीत होते असे किती तरी उल्लेख मराठी इति-हासांत काढून दाखविता येतील आणि तीच परंपरा पेशव्यांनी पुढे चालविली. भौतिक सुधारणा या पाऊणशें वर्षांत उदयाला आली. पण त्याचेपूर्वी हिंदुस्थानांतच नव्हे तर पाश्चात्य देशांतहि लोकांच्या कल्पनेवर व मनावर धर्माचेंच अधिराज्य होतें. मग तें तसें असावें की नसावें ही गोष्ट बरोबर अगर चूक कशीहि म्हणा. वसईच्या तहात धार्मिक हक्काबद्दल तसें कलम नसेल घातलें. 'धर्मद्रेष्टे याचा नाश आपल्या पुण्याईनें झाला' असें शाहूच्या पत्रांत चिमाजी अप्पानें लिहिलें; आणि 'फिरंग्यानीं हिंदुधर्मांत छळ आरंभला म्हणून राजश्री अप्पा यांनी स्वारी केली,' असें पत्रांत समशेर बहादर दमाजी गायकवाड यानें वर्णन केलें, यावरून तत्कालीन लोकांची भावना दिसत नाहीं काय?'

यानंतर एका संपादकानीं भाषण केलें, ते म्हणाले—सगळ्या अडीचशें वर्षांत धर्मयुद्ध म्हणण्यासारखें हें एकच एक युद्ध झालें; पण तहात पहाल तर धार्मिक अटींचा पत्ता नाहीं. मग हें युद्ध नियम समजावें का अपवाद मानावा? धार्मिक हेतूनें युद्धाला प्रेरित होण्यासारखी मराठ्यांची प्रवृत्ति दिसते की थोडी वेगळी असावी असें दिसतें? हजारों देवळे व हिंदु बाट-विले गेले पण राजसत्ता असतांहि कोणी त्यांना शुद्ध करून परत धर्मांत घेण्याचा उद्योग केला नाहीं! 'उदंड जाहलें पाणी स्नानसंध्या करावया' हा

केवळ हर्षोद्गार आहे, वस्तुवर्णन नव्हे. ‘ धर्मद्वेष्टे ’ या शब्दातहि ‘ गोरे ’ या शब्दाप्रमाणेंच तिरस्कार स्पष्ट दिसत असला तरी युद्धाचें कारण असें काहींच दर्शविलें जात नाही. अप्रिय माणसाला युक्तीनें शह द्यावयाचा म्हणजे व्यवहारात जें स्वैल व पचेल असे अगदी वेगळे कारण आपण सागतों व मनातली भावना झाकून ठेवतों. मुत्सद्दी राजकारण करीत असलें तरी त्यानाहि व्यवहार हा चुकत नाही. तो योग्य रीतीने म्हणजे बाहेर बरें दिसेल अशाच तऱ्हेने करावा लागतो. ‘ गोगलगाय आणि पोटात पाय ’ असा अपवादहि मुत्सद्याना सोसावा लागतो. पण जें मनात आहे तें पुष्कळदा बाहेर बोल्ता येत नाही. त्याची काल्ची कृति ही आजच्या कृतीशीं विसगत दिसते. आणि असाहि एखादा सूड, भवितव्यता त्यावर घेते की ज्या हेतूबद्दल बेलभंडार घेऊन शपथप्रमाण केलें त्याच हेतूच्या विरुद्ध आचरण करण्याची पाळी येते. राघोबाला विरोध करणाऱ्या नाना फडणिसाला आपल्याच हाताने बाजीरावाला गादीवर बसविण्याची पाळी आली यापेक्षा विरोधाभासाचें आणखी दुसरें उदाहरण कोणतें पाहिजे ? व्यवहार म्हणजे इतका वाईट, खडतर व कठीण आहे म्हणून मला वाटतें, ‘ धर्मवृद्धीकरिता स्वराज्य ’ हें म्हणणें व्यवहाराला धरून नाही. त्यात पुष्कळच अतिशयोक्ति व शब्दालकार आहे. ‘ धार्मिक स्वातत्र्य उरलें नाही ’ असें म्हणण्यापेक्षा ‘ धार्मिक स्वातत्र्यदेखील उरलें नाहीं ’ यानें वस्तुस्थितीची नीट कल्पना येते व हेतु-विपर्यासहि होत नाही. कोणाच्याहि उपाधींत न पडता, देवघराच्या एकातात ध्यानस्त बसण्यालाहि स्वत चीं अशीं पाच मिनिटें हक्कानें लाभत नाहीत; मग तो घराबाहेर पडल्यावर परवशतेचा अपमान पदोपदीं कसा मनाला जाचत असेल ? . वरील वाक्यातील ‘ देखील ’ या शब्दात धार्मिक हानीपेक्षाहि राजकीय स्वातत्र्याची हानीच अधिक अभिप्रेत आहे.

रस्त्यात डोळ्यासमोर गोवध होत असताना शिवाजीने तरवार काढली आणि गरीब गायीची हत्या करणाऱ्याला कठस्नान घातलें असें कोणी वर्णन केलें, तर तें मी अक्षरश: खरें मानीन. आर्तत्राणाकरिता शस्त्र हें स्वत चें भूषण मानणारा कोणीहि शूर मनुष्य असेंच वर्णन करील. पण मुलाच्या क्रमिक पुस्तकात माधवराव पेशव्याची अशी एक गोष्ट दिली आहे की, एका गरीब ब्राह्मणाचें घर निजामाच्या दिवाणाने जबरदस्तीने घेतलें; म्हणून

त्या ब्राह्मणाने माधवराव पेशव्यांकडे दाद मागितली. आणि माधवरावाने पन्नास हजार फौज निजामाच्या राज्यांत घुसवून ब्राह्मणाला त्याचें घर परत मिळवून दिलें! ही गोष्ट खरी मानावयाची तर माधवराव पेशव्याना राजकारणी न मानतां हरिश्चंद्राचाच अवतार मानलें पाहिजे! मुसलमानी राजापैकी अगदी कर्मठ वेडापीरदेखील याहून वेगळें वर्तन करणार नाही. त्या वेळच्या मोठ्या राजकारणात सहज होऊन जाणारें एका गरीब ब्राह्मणाचेंहि त्याने काम केलें, ही गोष्ट त्याची व्यवहारदक्षता दर्शवते. पण वरील स्वारीचा व ब्राह्मणाच्या घराचा कोणी कार्यकारणभावाच्या दृष्टीने एकमेव संबंध लावील, तर त्याला तुम्ही काय नाव द्याल?"

त्यानंतर एक राजकारणी गृहस्थ म्हणाले—'हातच्या कड्याला आरसा कशाला? जें आज तेंच दोनशें वर्षांपूर्वी, आणि तेंच दोनशें वर्षांनतरहि! मनुष्यस्वभाव सर्व काळीं सारखाच. गांधींचें स्वराज्य आणि चळवळ सर्व आत्मिक आहे. पण तुम्ही आम्ही जे त्यात पडलों ते धर्माकरिता का राजकीय इच्छाकरिता? आणि हैद्राबाद सत्याग्रहाची गोष्ट घ्या. निजामाने धर्मकृत्यें करण्याला पूर्ण स्वातंत्र्य दिलें, आणि समजा, सर्व राजकीय सुधारणा परत घेतल्या, तर तुम्हांला चालेल? हैद्राबादेचा लढा धार्मिक की राजकीय याचें तुम्हींच आपल्या मनाशीं उत्तर द्या म्हणजे झालें!"

यानतर शिकारी गृहस्थाना बोलण्याची इच्छा झाली. ते म्हणाले—'वकिलाइतकें मुद्देसीर मला बोलता येणार नाही; पण शिकारींत 'लक्ष्यवेधा'चा अनुभव असल्यामुळे मी सहसा आजूबाजूला जाणार नाही. जीं माणसें पराक्रमी असतात—मग तो पराक्रम राजकारणातला असो की धर्मकारणातला असो—त्यांना आम्ही शिपाईगाण्याचीं माणसें फार चाहतों. कारण त्याचे गुण आम्हाला बरोबर कळतात. राजकारण ही एक शिकारच आहे. अनेक जणानी साधावी आणि मारावी तेव्हा शिकार होते. दोघा चौघा शिकाऱ्यापैकी नशिबाने कोणा एकाच्याच गोळीने सावज मरतें हें खरें; पण त्याकरिता दों-पन्नास माणसाना किती तरी तयारी दोन दोन दिवस आधी करावी लागते. कोणी काठ्या घेऊन रान वेढतात, कोणी हाक घालतात, कोणी माग ठेवतात; यांत जरी एकच एक चूक झाली की शिकार फसते. मग पुनः सर्व खेळ! मग सागा, शिकारीचें श्रेय या पन्नास लोकांपैकी

कोणा कोणाला द्याल ? शिकारींत सामील झालेले काही सगळेच शूर नसतात, त्यात काही घोड्यावर घातलेले, काही आयत्या वेळीं अवसान आलेले, काही हुचे, काही लुचे असा सरमिसळ जमाना असतो. तुमच्या राजकारणात नाही का एक म्हण—Politics is the last resort of scoundrels ! तसेंच शिकारींतहि असतें. शिकारींत कोणी जिज्ञासेने तर कोणी केवळ गमतीकरिता सामील होतात. सावजाऐवजी चुकून एखाद्या वेळीं अशा गमत बघणारालाच गोळी लागते, मग त्याचा 'हुतात्मा' व्हावयाला वेळ लागत नाही ! आम्ही तर एकदा अशा माणसाची एक जंगी मिरवणूक काढली होती

पुष्कळदा असें घडतें की, सावज समोरासमोर येऊन शिकाऱ्याला त्याच्याशीं दोन हात करावे लागतात. स्वत च्या जिवाकरिता मनातून दोघेहि एक मेकाला भितात, पण सधि सापडेल तर अगोदर हल्ला करण्याला टपलेले असतात. बचावारिता अशा चढावाचीच जरूर असते. याला Aggressive defence म्हणतात जिवावर बेतलेल्या शिकाऱ्याला अशा चढावाचें महत्त्व फार चागलें कळते ! म्हणूनच अफझुलखानाने शिवाजीवर हल्ला अगोदर केला की शिवाजीने खानावर केला असा हेतूचा वाद जेव्हा इतिहाससशोधक करतात, तेव्हा आम्ही फक्त हसतों ! प्रतिस्पर्ध्याचा हेतु काय हें त्याच्या डोळ्यातल्या तेजावरून सामनेवाल्याला निनचूक कळतें, फक्त तें कळत नाही इतिहाससशोधकाना ! शिकारींत अनेक सामील होतात, ते घरीं आले म्हणजे अनेक गोष्टी सागतात. त्यावरून कोणाचे काय हेतु हें कसें समजावयाचें ? 'The beauty of the hunt is in the chase, not in eating flesh' या म्हणींत सागितल्याप्रमाणें, शिकारी शिकार करतो तो शिकारीच्या आनदाकरिता करतो; माग खावयास सापडावें म्हणून नव्हे ! आता यातलें खरं कोणतें तें तुम्हीच इतिहाससशोधक ठरवा ! "

यावर अध्यक्ष समारोपात म्हणाले की "हेतुमीमासेला उपयोगी असा पुष्कळ पुरावा अनेक उदाहरणानिशीं आजच्या सभेत पुढे आला आहे. त्याची शहानिशा प्रत्येकाने आपल्या मनाशीं करावी यातली निर्णायक गोष्ट म्हणजे सभा नव्हे, स्वतःचें मन होय आपणच आपला रोजचा व्यवहार तपासून पाहिला तर आपण जें करतों त्यापेक्षा कितीतरी पटीं लिहितों.

भानगडी व खुलासे कागदाला एक टाकहि न लावता आपण केवळ समक्ष बोलून उरकतों व जितकें बोलतों त्यापेक्षा सहेतुरूपणें मुद्दामच इतकें कमी लिहितों की, ज्याला तें सर्व माहीत आहे त्यालाच फारतर त्या चिठ्ठीचा अर्थ समजावा; इतराना काहीहि कळू नये, किंवा कळलें तर फारतर एक दशांश कळावें. व्यवहारात उमजण्याचा भाग पुष्कळच असतो. आणि म्हणूनच पुस्तकी ज्ञान वेगळें आणि व्यवहारचातुर्य वेगळें असें आपण समजतों. राजकारण आणि व्यवहारचातुर्य भिन्न नाहीत, एकच आहेत. दोहींमध्येहि मनुष्याच्या वागण्याचें व्याकरण एकच आहे. Language is to conceal thought असें म्हणतात. याचा अर्थ, सूक्ष्मदर्शीनीं भाषेवरून जितका व्यवहार लक्षात येतो त्यापेक्षा खरा व्यवहार कितीतरी पट अधिक किंवा कितीतरी वेगळाहि असू शकतो

इतिहास हा शब्द साडलेला घडा आहे हें विसरून उपयोगी नाही. स्वतःचें तारतम्य आणि सूक्ष्म व्यवहारचातुर्य हीं अंगीं असलीं तरच या घड्यात कोणते शब्द सोडलेले आहत हें कळून तो घडा पाहीजा वाचता येईल आपण बोलतों त्यापेक्षा कमी लिहितों, लिहितों त्यापैकी कित्ती तरी फाडून टाकतों अगर फाडून टाकण्याच्या योग्यतेच मानतों चालू व्यवहारातील शब्दात गौरव मळेपणा किती, अर्थवाद किती व प्रत्यक्ष व्यवहार किती, हें आपण चागलें जाणतों मग तोच मनुष्यस्वभावाचा नियम दोनशें वर्षें पाठीमागे नऊन, शिवाजीने रामदासाला राज्य अर्पण करताना काही तरा सनद किंवा वेदावापत्र लिहून दिल नव्हतें, असें कोणी विचारणें यात काहीच चूक नाही. गौरव किंवा अर्थवाद याला वस्तुस्थितीचें रूप देऊन कवीने कल्पनाचित्र रगविणें वेगळें, आणि हेतुचिकित्सा करताना त्या शब्दाना शब्दप्रामाण्य देणें वेगळें ! दुसऱ्या एका बखरीने, ब्राह्मणाला त्याचें घर मिळवून देण्याकरिता माधवराव पेशव्याने पन्नास हजार फौज निजामावर पाठविली त्याचा उल्लेख केला पण ब्राह्मणाला त्याचें घर परत मिळणें आणि 'त्याकरिता' पन्नास हजार फौज चालून जाणें एवढ्या दोनच गोष्टी कार्यकारणभावासारख्या एकत्र जोडून ठेवल्या तर, माधवराव पेशवा शहाणा ठरेल की मूर्ख ठरेल ? मला तर असें उघड वाटतें की, त्या स्वारीला आणखी चारपाच कारणें खात्रीने असतील. ही गोष्ट लिहिणाराच्या तीं कारणें डोक्यात

आली नसतील, किंवा हीं राजकीय कारणें त्या आततायी प्राचणाला कळण्यासारखीं नसतील ! सगळ्या गोष्टींना काही हेतु व उद्देश असला तरी तात्कालिक निमित्तकारण काही लागतें किंवा पुरतें एका गरीब ब्राह्मणाची निजामाच्या दिवाणानें आगळीक केली एवढें निमित्त त्या वेळीं माधवराव पेशव्याला पुरलें असेल. पण त्यालाहि हेतु—ब्राह्मणाची दया अगर ब्राह्मण्यरक्षण हें नव्हे. तर ' आत्मनस्तु कामाय. '/जीवनकलहाच्या झगड्यात बलिष्ठ जे दुर्बळांना पाठीशीं घालतात ते परोपकाराकरिता नव्हे, तर स्वत:च्या सामर्थ्याची हौस अगर अहंकार मिरविण्याकरिता. दुर्बळाचें समाधान ' स्नानसंध्येला मुबलक पाणी ' मिळालें म्हणजे होतें /सामर्थ्यवताच्या चक्रक्रीडेंत सहस्रावधि सैनिक आणि राज्यें याची उलथापालथ होते !

व्यवहार किंवा राजकारण हीच मुळी संकीर्ण बाब आहे. ती करणारी व्यक्ति एकच एक असली तरी तिचे संकीर्ण हेतु असतात मग शिकारीप्रमाणें जें राजकारण साधण्याला अनेकाचे हात लागतात, त्यात हेतूची किती सरमिसळ होत असेल हें सागण्याचें कारणच नाही. वसईच्या युद्धाचें हिंदुधर्मावर हात हें एक तात्कालिक निमित्त कारण झालें, अगर युद्धाच्या अनेक हेतूपैकी तोहि एक होता असें कोणी समर्याद बोलेल तर, तितक्यापुरतें तें मान्य करता येईल. पण तो हेतु धार्मिकच होता, किंवा राजकीयच होता असा कोणी ' च ' चा आग्रह धरला म्हणजे आली पचाईत ! कारण मीमासा समजणें म्हणजेच इतिहासाचें खरें ज्ञान होय. व हें ज्ञान, चालू व्यवहार व राजकारण याचा हात घट्ट धरून ठेवूनच लाभेल, एरवी नाही. इतिहास, व्यवहार व राजकारण हीं अगदी अभिन्न होत. काव्य करण्यापेक्षाहि जसें काव्यदृष्टीला महत्त्व अधिक त्याप्रमाणें इतिहाससंशोधनापेक्षा ऐतिहासिक दृष्टीलाच किंमत विशेष होय. "

(सह्याद्रि—सप्टेंबर १९३९)

* * *

संभाजीचे अखेरचे उद्गार

औरंगजेबानें संभाजीस ठार मारलें त्या वेळीं "तुझी बेटी देत असशील तर बाटतो" असे उद्गार मल्हारराव चिटणीस यांच्या बखरींत संभाजीच्या तोंडीं असल्यानें, तसाच समज प्रचलित आहे. अलीकडे संभाजीच्या उत्सवप्रसंगींदेखील हे उद्गार असेच अनुवादले जातात. असे उद्गार शिवाजीच्या मुलाच्या तोंडीं शोभत नाहींत असे देखील कोणास वाटत नाहीं याचें नवल वाटतें! तथापि त्या वेळचे संभाजीचे नक्की उद्गार काय होते किंवा असणें संभवनीय आहे याचें तारतम्यानें अधिक संशोधन व्हावयास पाहिजे. ऑर्मनें आपला इतिहास चिटणिसाच्या बखरीच्या सुमारें २०।२५ वर्षें अगोदर प्रसिद्ध केला व जी माहिती त्याला मिळाली ती कंपनीच्या इंग्रजी दप्तराचा पडताळा पाहून त्यानें तारतम्यानें लिहिली. त्यांत संभाजीचे शेवटचे उद्गार चिटणीस–बखरीपेक्षां अगदीं वेगळे आहेत. "पैगंबराची निंदा केल्याबद्दल संभाजीची धिंड काढून औरंगजेबानें त्याची जिव्हा छाटविली. तथापि त्यानें पुनः निरोप पाठविला कीं, धर्मांतर करीत असशील तर अजून तुला जीवदान देतो. यावर संभाजीनें लिहून कळविलें कीं, "जरी प्रत्यक्ष तुझी बेटी मला दिलीस तरी मी मुसलमान होणार नाहीं!"—("Not if you would give me your daughter in marriage." ऑर्म, पृ. १६४) तात्पर्य, बेटी देण्याचा उल्लेख संभाजीच्या तोंडून निघाला

होता, पण तो अगदीं वेगळ्या अर्थानें ! चिटणिसाच्या म्हणण्याप्रमाणें बेटी दिली तर संभाजी मुसलमान स्त्रीनें होणार होता ! ऑर्मच्या इतिहासाप्रमाणें **"बेटी दिलीस तरी मी मुसलमान होणार नाहीं !"** असे सभाजीनें निक्षून उद्गार काढले होते ! ! या दोन वाक्यात किती तफावत आहे हें वाचकाना सागण्याचें कारण नाहीं.

चिटणिसानें सभाजीच्या तोंडीं घातलेल्या उद्गारावरून, सभाजीला ते उद्गार भूषणास्पद मानावयाचे कीं दूषणास्पद मानायचे असा विकल्प माझ्या तरी मनात ऑर्मचा इतिहास वाचण्यापूर्वीं कित्येकदा येऊन गेला. 'बादशहाची बेटी मिळेल तर बाटतों' या म्हणण्यात हिंदु धर्माला किंवा सभाजीच्या मोठेपणाला तरी साजण्यासारखें काय आहे ?

सभाजीचा शेवट दारुण न होता तर, सभाजीनें केलेला पितृद्रोह व घोर अनाचार पाहून, आणि विशेषतः शिवाजीनें मृत्युसमयीं त्याचेबद्दल जें मत विचारपूर्वक प्रदर्शित केलें होतें ते पाहता, इतिहासात त्याचे स्थान काय ठरलें असतें हा प्रश्नच आहे. तथापि आपल्या अखेरच्या जाज्वल्य व तेजस्वी उद्गारानीं सभाजीनें या सर्वांवर विस्मृतीचा पडदा टाकून महाराष्ट्रात स्वत.-संबधानें हळहळ व सहानुभूति निर्माण केली यात सशय नाहीं. पण लोकमताच्या प्रासगिक अगर नैमत्तिक आविष्कारापेक्षा इतिहासाची अपेक्षा अधिक असते. मनुष्याचे सर्व ऐतिहासिक मोठेपण केवळ त्या व्यक्तिच्या मरणप्रसगावर किंवा चार दोन प्रासगिक उद्गारावर'अवलंबून ठेवण्यापेक्षा समग्र जीवनावरून त्याची पारख होणें यात अधिक डोळसपणा व तारतम्य आहे असें उघडच वाटतें; व या बाबतींत खुद्द शिवाजीची साक्षच सभाजीच्या विरुद्ध जाईल ! पण तो वेगळा विषय आहे. ऑर्मनें प्रसिद्ध केलेले सभाजीचे उद्गार प्रचलित समजुतीविरुद्ध कसे आहेत व सशोधकाकडून त्याचा विचार व्हावा इतकेंच येथें दर्शविण्याचा हेतु आहे.

(वाङ्मयशोभा—१९४३)

* * *

दत्तोपंत आपटे लेख-संग्रह

दत्तोपंत आपटे स्वर्गवासी झाल्याला दोन वर्षें झालीं ! त्यांच्या अस्तित्वाची उणीव प्रत्येक इतिहाससंशोधकाला पदोपदीं किती जाणवते हें शब्दानीं सांगतां येत नाहीं. कारण इतिहाससंशोधनांत नव्यानें पडलेल्या होतकरू लेखकांना त्यांचें मार्गदर्शन वडील मनुष्यानें लहान मुलाला बोटानें धरून चालवावें इतकें सुखकर होतें. त्यांची विद्वत्ता किती तरी मोठी. पण त्या विद्वत्तेचा गर्व किंवा अहंकार यांचा लवलेशहि अंगीं नाहीं. कोणीहि लहान मुलानें त्यांच्याजवळ जावें आणि त्यांच्याशीं बोलावें. दरिद्री पण निस्पृह जीवनांत आनंद मानणारा, केवळ विद्येकरितां विद्येची उपासना करणारा, आणि देशहित व परोपकार यांत उभें आयुष्य वेंचणारा असा मनुष्य खरोखरी सापडणें दुर्मिळ आहे. जगांत मनुष्य एक वेळ पैसा सोडतो, पण सत्ता आणि मान यांची इच्छा त्याला सुटत नाहीं. बिचाऱ्या दत्तोपंतांनीं या गोष्टींचीहि इच्छा कधीं केली नाहीं ! अशा मनुष्याच्या ऋणांतून मुक्त होणें ही गोष्ट फार अवघड आहे.

त्यांचें स्मारक म्हणून नुकताच त्यांचा एक संकीर्ण लेखसंग्रह प्रसिद्ध झाला आहे, तसेंच शिवचरित्र ग्रंथमाला, त्यांनीं इतर ग्रंथांला लिहिलेल्या प्रस्तावना इ० नीट वाचल्यास दत्तोपंत हे नुसते एक जाडे विद्वान् व मेहनती इतिहास-संशोधक नव्हते, तर फार मोठ्या प्रतीचे ' तत्त्वज्ञ ' होते याची खात्री पटते.

इतिहास-लेखनातील खरेशास्त्री यांचा व्यवस्थितपणा तसेंच राजवाडे यांच्या प्रतिभेची चमक या दोहोंचाहि त्यांच्या अंगीं काही अशीं मिलाफ झाला होता. ते थोडें लिहीत, पण त्यांच्या लिहिण्याला तत्त्वज्ञानी मनुष्याच्या शब्दाची किंमत होती. असा मनुष्य आपल्या अगदी जवळ वावरत असला तरी त्याची किंमत एकदम समजत नाही, हळूहळू समजते. त्यांच्या लेखसंग्रहाचें समीक्षण करण्याचा माझा अधिकार नाही. तथापि ज्या विशेष गोष्टी मला आढळल्या, त्याचें या लेखात केवळ दिग्दर्शन करणार आहें.

दत्तोपतांच्या इतिहास संशोधनाचें एक टोंक थेट वेदांगज्योतिष व ज्योतिर्गणितात व दुसरें टोंक पेशवाईअखरच्या इतिहासापर्यंत असल्याने, त्यांच्या बुद्धीचा प्रांत केवढा व्यापक होता हें लक्षात येईल. वेदांगज्योतिष म्हणजे काय हें सामान्य मनुष्याला कळतहि नाही. लो. टिळकांनी भांडारकर स्मृतिग्रंथात वेदांगज्योतिषातील 'हरवलेली सांख्यकारिका' मनाने जुळवून एक लेख लिहिला. वेदांगज्योतिषाचें पुस्तक लो. टिळकांना फुरसत न सांपडल्याकारणाने त्यांच्या हयातींत प्रसिद्ध झालें नाही. पण आपलें हस्तलिखित त्यांनी दत्तोपतांना वाचण्यास दिलें होतें व या विषयावर लो. टिळकांशीं त्यांनी चर्चाहि केली होती. अलाहाबादचे पंडित सुधाकर द्विवेदी यांनी, टिळक मंडालेच्या तुरुंगात जाण्याच्या आधी, वेदांगज्योतिषावर मॉडर्न रिव्ह्यूत लेख लिहून काही वाद सुरू केला होता. त्यांच्या मतानें वेदांगज्योतिषातील तीनचार श्लोकांचा आज अजीबात अर्थ कळत नाही व या कूट श्लोकांची उपपत्ति लावता येत नाही. पुढे लो. टिळक तुरुंगात गेल्यामुळे हा वाद तितकाच राहिला. पण या तीनचार श्लोकांपैकी एकाचा अर्थ दत्तोपत यांनी लावून दाखविला, अशी आख्यायिका आहे. वेदांगज्योतिष या विषयात मला काहींच कळत नाही, तथापि श्री. स. वि. बापट यांच्याबरोबर लो. टिळकांच्या आठवणी जमा करीत असताना ही आठवण मी अशीच वीस वर्षांपूर्वीं ऐकली होती, म्हणून ती येथे मुद्दाम दिली आहे. टिळक स्वतः संशोधक असल्यामुळे इतिहाससंशोधकाबद्दल त्यांना अर्थातच प्रेम वाटे. एकदा दत्तोपतांनी त्यांना विचारलें की, इतिहाससंशोधन हा नुसता काथ्याकूट आहे, समाजाला त्याचा तादृश उपयोग कोणता? याला उत्तर काय?' यावर टिळकांनी त्यांना सांगितलें की, "अशा आक्षेपकांना तुम्ही

उत्तर देण्याच्या भानगडींत पडू नका. सशोधन हा विषय असा आहे की, ज्याची मति त्यात चालत असेल, त्याने त्यात यथाशक्ति आपली हौस पुरवून घेऊन सशोधनाचा आनद सेविल्याशिवाय राहू नये सर्वच गाष्टी नफातोट्या-कडे पाहून करावयाच्या नसतात जातगोत, राष्ट्र वगैरे सर्व विचार बाजूस ठेवून, ज्या विषयाकडे बुद्धि वाहील तिला तिकडे वाहू द्यावें या बाबतींत सशोधकाने स्वत च्या मनावर सक्ती करू नये अमुकच विषयावर तू सशोधन कर असा कोणी दुसऱ्याश आग्रह करू नये! सशोधनात सत्याचा एक किरण जरी लाभला, तरी त्याने जो आनद होतो त्यापुढे जगातील साऱ्या गोष्टी तुच्छ वाटतात चित्ताची एकाग्रता होण्याला पुष्कळ गोष्टा अनुकूल लागतात. पण सशोधनाची सवयहि त्यातल्या त्यात महत्त्वाची असल्यामुळे ती वाढ-विण्याचा तुम्ही प्रयत्न करा. पाणिनी अष्टाध्यायीचीं सूत्रें रचीत एका गुहेत बसला असता त्या मैदानाच्या आसपास दोन सैन्याचा गाठ पडून शेंकडों लोक मृत्युमुखीं पडले. सायकाळीं पाणिनीची स्वारी बाहेर आली तेव्हा शेंकडो मुडदे पडलेले पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटलें कारण तेथे मोठें युद्ध झालें या गोष्टीची त्याला वार्ता देखील नव्हती!"

दत्तोपताच्या लेखसग्रहात अनेक विषयाचे सकीर्ण लेख समाविष्ट असल्या-मुळें हा सग्रह मनोरजक झाला आहे तसेंच दत्तोपताच्या बुद्धीचा व्यापक-पणाहि त्यावरून सहज दिसणारा आहे. भारतीय ज्योतिर्गणिताचा अभ्यास, अकगणित व भास्कराचार्य, भास्कराचार्यांची कोष्टकें, शिवकालीन पचागशुद्धि व पचागसाधन, पाश्चात्याच्या पचागाची सुधारणा, पेशवाईतील काल-गणनेचीं टिपणें इत्यादि विषय काहीसे रुक्ष व क्लिष्ट खरे, पण सामान्य मनुष्याला त्यात गोडी उत्पन्न होऊन त्याचा त्यात प्रवेश व्हावा ही जी दत्तोपताच्या अगीं विशेष कला होती ती ते लेख वाचून चटकन् लक्षात येते. खरी विद्वत्ता तीच की कोणत्याहि विषयात सामान्य मनुष्याला ती सुगमता प्राप्त करून देते! स्वत ला तो विषय उत्तम समजला असल्याशिवाय सामान्य मनुष्यापुढे तो मनोरजक करून दाखविता येत नाही! असे उत्तम शिक्षक मी दोनच पाहिले. एक प्रो. विश्वनाथ बल्वत नाईक व दुसरे दत्तोपत आपटे! कै. केरूनाना छत्रे तसेच शकर बाळकृष्ण दीक्षित याची विद्वत्ता अशापैकी होती असें सागतात. कै. शकर बाळकृष्ण दीक्षित याचें 'ज्योति-

विलास ', तसेंच भारतीय ' ज्योति शास्त्राचा इतिहास ' हीं पुस्तकें जो वाचील त्याला खरी विद्वत्ता हा काय पदार्थ आहे हें कळून येईल. एका लेखात त्याच्याबद्दल दत्तोपतानी लिहिलें आहे की, " भारतीय ज्योति-शास्त्राचा इतिहास हें पुस्तक लिहिण्याकरिता दीक्षितानीं पाचशेपेक्षा जास्त संस्कृत ग्रथाचें बारकाइने वाचन केलें. त्यानी शेंकडों दुर्बोध स्थळ सुबोध केली. " ते आपली पुस्तकें इग्रजी भाषेंत लिहिते तर एकदम त्याना जगप्रसिद्धि लाभती. पण केवळ मराठी भाषेच्या अभिमानानें त्यानी आपलें उत्तम सिद्धातिक लेखन मराठी भाषेंत केलें आणि मान व कीर्ति याचाहि हव्यास न धरिता निष्काचन जीवित पत्करलें या ध्येयवादित्वाचा मोल परिणाम दत्तोपताच्या मनावर झाल्याशिवाय राहिला नाही.

दत्तोपत मनाने देशभक्त नसते तर नुस्त्या इतिहासाचें संशोधन करण्याचें किचकट व जिकीरीचें काम त्यानी केलें नसतें संशोधकाच कामहि इतकें घटाळवाणें असतें की, जेव्हा डोंगरभर कापूस पिंजावा तेव्हा कदाचित् बोटभर सूत त्यातून निघतें ! इतिहाससंशोधकाच्या श्रमावर दुसऱ्यानें इतिहास लिहिणें हें त्याहून पुष्कळ सोपें म्हटलें पाहिजे. काही लोकानी केवळ इतिहास-संशोधन करावें, व काहीनी इतिहासाच्या सकलनाचें काम करावें, असा श्रम-विभाग प्रवृत्तिभेदानुसार इष्ट असेल, पण हीं दोन्ही कामें एकमेकाना थोडीबहुत माहिती असली पाहिजेत, त्याशिवाय इतिहास लेखन व संशोधन हीं दोन्ही घड होणार नाहींत. दत्तोपतानी जेथे शकावली व शिवभारत यावरून शिवाजीची खरी जन्मतिथि सापडताच सरदेसाई, जदुनाथ सरकार, वाकसकर याच्या विरुद्ध इतका उत्तम पाठपुरावा केला की, इतिहाससंशोधनाचें शास्त्र म्हणजे काय, आणि त्याचा उपयोग कसा करतात याचें उत्तम प्रात्यक्षिक त्यानी दाखविलें असें म्हटल पाहिजे. आणि तें देखील प्रतिपक्षाबद्दल वावगा एक शब्दहि न लिहिता ! जदुनाथ सरकार याना त्यानी जाहीर आव्हान दिलें होतें कीं, भारत इतिहास मडळातच नव्हे तर हिंदुस्थानच्या कोणत्याहि शहरीं चार विद्वानासमक्ष पुरावा माडून आपण त्याची खात्री करण्यास तयार आहों. पण या गोष्टीला जदुनाथ सरकार किंवा सरदेसाई तयार झाले नाहीत तरी लोकाची खात्री पटल्याशिवाय राहिली नाही. " शक्ति असेल तर तुम्ही इतिहास लिहून दाखवा उगाच थोल्ण्यात काय अर्थ आहे ? " असें विधान

रियासतीच्या एका प्रस्तावनेंत भारतइतिहास-मंडळातील संशोधकांना उद्देशून सरदेसाई यानी केलें. त्यालाच एका अर्थी उत्तर देण्याकरिता शिवाजी निबंध ग्रंथमालेचे नऊदहा खंड संपादित करून दत्तोपंत आपटे यानी सक्रिय उत्तर दिलें. वासुदेवशास्त्री खरे ज्याप्रमाणे शंभर ऐतिहासिक पत्रें वाचून त्यांतली दहा निवडीत आणि त्या दहांमधून इतिहासाचें एक पान लिहीत, या हिशेबाने जवळ जवळ पांच हजार पृष्ठें या ग्रंथमालेंत प्रकाशित करून, त्या साधनाद्वारा त्यांनी सुमारें पांचशें पानांचें शिवचरित्र निर्माण केलें. यांत स्वतः दत्तोपंतांनीं सुमारें दीडशें पृष्ठें लिहिलीं व मुख्य संपादक या दृष्टीने इतरांना नमुनेदार मार्गदर्शन केलं.

मराठेशाही कशानें बुडाली ? राष्ट्र उदयाला येतें तें कशानें ? निलयाला जातें तें कशानें ? शिवाजीनें स्वराज्य उभारलें त्यांत त्यांचा स्वतःचा भाग किती ? इतरांचा किती ? इंग्रजांचे खरे गुण किती आणि परिस्थितीचें पाठबळ त्यांना किती ? हे प्रश्न शरीरांत वास करणाऱ्या आत्म्याप्रमाणे दत्तोपंतांच्या दृष्टीपुढे नित्य जागृत होते. या विषयाची त्यांची अखंड चाळणा सुरू होती. यामुळेच दत्तोपंतांच्या शब्दाला तत्त्वज्ञान्याच्या विधानाची किंमत होती. ते फार जपून विधान करीत. त्यांत अव्याप्ति नसे पण अतिव्याप्ति न करण्याबद्दलहि ते फार दक्षता बाळगीत. केलेलें विधान परत घेण्याचा किंवा त्यांत दुरुस्ती करण्याचा प्रसंग सरदेसाई यांच्याप्रमाणे आपटे यांजवर एकदाहि आला नाही हेंच त्यांचें गमक होय. पानिपतचा फेरविचार, राघोबा व माधवराव, शहाजीच्या जन्मापूर्वीची परिस्थिति, बाजीरावाच्या ध्येयाची मीमांसा, वगैरे इतिहासविषयक लेखांत इतकी कसोशीची विवेचक बुद्धि वापरली आहे की राजवाडे यांच्या प्रस्तावना खंडाप्रमाणे दत्तोपंत आपटे यांचा हा लेखसंग्रह अत्यंत मौल्यवान व वाचनीय वाटेल यांत शंका नाही. इतिहासचर्चेत ऐतिहासिक दृष्टीला जें महत्त्व आहे, तितकें कशालाच देता येणार नाही. ही दृष्टि ज्यांच्या व्यासंगामुळे आपणांस लाभते त्यांचेबद्दल कृतज्ञताबुद्धि वाटणें स्वाभाविक नाही काय ?

(सह्याद्रि—जानेवारी १९४६)

★ ★ ★

शेजवलकरांचे लेख

शेजवलकराच्या लेखाचा दुसरा भाग हातीं नुक्ताच आला. त्या पुस्तकानें माझ्या मनाला कोणत्याहि रीतीनें आनंद वाटला नाहीं, याचें कारण, शेजवलकराच्या लिखाणात प्रसाद किंवा विनोद औषधालाहि सापडत नाहीं. 'जोडे आणि विनोद आत आणू नयेत' अशी त्यानीं आपल्या खोलीवर पाटी लावली आहे किंवा काय न कळे ! त्यानीं आपल्या विकृत टीकेनें अनेक थोर लोकाची विटबना केली आहे, हें पाहणाराला आनंद कसा वाटेल? पण माझ्या मनाला रागहि आला नाहीं, कारण अशा माणसाच्या पुस्तकावर टीका करताना मन क्षोभ उत्पन्न होईल, राग येईल हें माहित असल्यामुळें, तो राग न येऊ देण्याचा मीहि मनाशीं सकल्पच केला होता.

या पुस्तकात शेजवलकरानीं "आपलें मन बालकाप्रमाणें स्वच्छ आहे, कोणत्याहि व्यक्तीवर किंवा सस्थेवर आपला दात नाहीं" असें म्हटलें आहे : (पृ. ४३) पण त्याच्या इतकी द्वाड बुद्धि आणि द्वाड लेखणी फार थोड्याची असेल. शेजवलकराची बुद्धि कुशाग्र आहे, पण काटेरी तारेप्रमाणें तिला ठिक-ठिकाणी इतके काटे आहेत कीं, चुकून जरी त्याला एखाद्याचा हात लागला तरी तो रक्तबबाळ व्हावा ! पण अशाहि मनुष्याला मनसोक्त लिहू द्यावें, नाहीं म्हणू नये. याचें एक कारण असे कीं, वेगवेगळ्या प्रसगीं हींच माणसें परस्परविरोधी विधानें करतात. कारण त्या शिवाय प्रसंग साजरा

होतो कसा ! अशा व्यक्तींच्या लिखाणाचा, अनेक मासिकांतून प्रसिद्ध झालेल्या आणि वर्षानुवर्षांच्या काळपडद्यावर पसरलेल्या लेखांचा एकत्र संग्रह म्हणजे एकप्रकारें अपशब्दभांडारच ! पण त्यामुळेंच त्या व्यक्तीचें ' समग्र-दर्शन ' आपणास एकाच ठिकाणीं घेता येणें शक्य होतें हाहि फायदा लहान नाहीं !

शेजवलकर हे फार विद्वान्–अतिशय विद्वान्, कोणाला कल्पना नसेल इतके विद्वान् गृहस्थ आहेत ! पण त्यांत गमत ही कीं, अखिल जगानें दखल घ्यावी असा आइनस्टाइनच्या योग्यतेचा विद्वान् येथें डोळ्यासमोर असताना, महाराष्ट्रांत कोणीहि त्याची दखल सुद्धां घेत नाहीं, उपेक्षेमुळें त्याचें जीवित तर व्यर्थ जातच आहे, पण सारें जग विनाशाच्या खड्ड्यांत जात आहे, अशी शेजवलकरांची अगदीं जळजळीत भावना आहे ! या लेखसंग्रहांत कित्येक वाक्यें अशीं आलीं आहेत कीं, शेजवलकर स्वत:चा अहंकार आणि राग यामुळें बहोष झाले आहेत असें दिसेल.

" शय्येवरून " या लेखांत शेजवलकर स्वत:बद्दल लिहितात " मी काळा आदमी झालों हें मला बाधलें. हिंदुस्थानांत जन्मलों हें मला बाधलें. ब्राह्मण जन्मलों तेंहि बाधलें. फार काय, कऱ्हाडा जन्मलों तेंहि बाधल्याशिवाय राहिलें नाहीं ! " (पृ. ३३) असलें रडगाणें कोणीहि आजपर्यंत गायलें नाहीं ! शेजवलकर हिंदुस्थानांत न जन्मते तर काय मॅक्समुल्लर झाले असते ? पण जगानें त्याची उपेक्षा केली असें त्यांना वाटतें खरें ! याकरितां समाजाला जळजळीत शाप देताना ते म्हणतात– " या अधोगामी समाजाचा ' बास्तिलगड ' समूळ काढून त्याची माती क्रांति–सागरांत वाहून जाईपर्यंत त्याच्या प्रगतीची आशा नाहीं हेंच खरें ! "

सान्या विद्वानाबद्दल एक प्रकारची अढी शेजवलकर यांनीं बाळगली आहे. " महाराष्ट्र साहित्यिकांचा जो आम्हास परिचय आहे, त्यावरून पुरें माप प्रत्येकाच्या पदरांत घातल्याशिवाय ते कोणतीहि गोष्ट कबूल करतील, यार दूरपणा करून पुन्हा फटे फोडणार नाहींत, असा आम्हाला विश्वास नाहीं हल्लीं महाराष्ट्रांत विद्वान् हा शब्द इतका स्वस्त झाला आहे कीं, आतां अविद्वान् म्हणण्यास कोण उरला असें म्हणण्याची पाळी आली आहे ! " (पृ. १२०) सर्वांबद्दल माणसाची अशी भावना होणें ही मोठी आपत्तीच म्हणावयाची ! मनुष्य विद्वान् झाला म्हणून सगळ्या जगाला त्याचा मान्य.च

अधिकार आला, असें त्याने काय म्हणून मानावें ? निर्ममत्व, विनय, अहिंसा हीं त्याच्याजवळ अगदींच असू नयेत काय ? लोकमान्य टिळक असे म्हणत असत कीं, " जगात एकापेक्षा एकेक सरस असे इतके विद्वान् आहेत कीं, कोणीहि आपल्या शहाणपणाची घमेंड मारण्याचें कारण नाहीं ! " टिळकाचें हें वाक्य शेजवलकराच्या गावींहि नसेल तर तें त्यानीं आपल्या अंतःकरणावर कोरून ठेवावें !

टीकेला उत्तर नाहीं !

आणि शेजवलकराजवळ विद्वत्ता तरी कसली आहे ? कोणत्या विषयावर त्यानीं किती ग्रंथ लिहिले आहेत ? स्वतंत्र संशोधन असें त्यानीं कोणतें केलें आहे ? कशाकरिता त्याना तत्वज्ञानी म्हणावयाचें, असें विचारता येणार नाहीं काय ? इतिहासाशिवाय त्यानीं काय वाचलें आहे ? आणि *त्यातहि विध्वंसक टीका आणि वावदूकपणा याशिवाय त्यानीं काय लिहिलें* आहे ! असें त्याना कोणी खडसून विचारलें तर शेजवलकर काय उत्तर देताल ! शेजवलकर याच्यावर सह्याद्रि मासिकात मर्मभेदक टीका करणारा एक लेख वीस वर्षांपूर्वीं त्याना भेटला होता ! (ही टीका ' शय्येखून ' याच लेखाकरिता होती) त्या टीकेला श्री. शेजवलकर यानीं एका अक्षरानेंहि उत्तर दिलें नाहीं ! *श्री न चिं केळकर हें सह्याद्रीचे त्या वेळीं संपादक* असल्यामुळें शेजवलकर आपणावरील टीकेला उत्तर देते तर न्यायबुद्धीनें श्री केळकर यानीं तें खात्रीने छापलें असते ! पण नवल असें कीं, ज्यावर इतकी टीका झाली, ती पहिल्या खंडाची प्रस्तावना या दुसऱ्या भागात त्यानीं पुन्हा जशीच्या तशी छापली आहे ! सदभिरुचीला सोडून असलेली ही प्रस्तावना प्रकाशकानीं *संपूर्ण गाळावयासच हवी होती एखाद्या गोष्टीचा पुनरुच्चार* करणें म्हणजे तो गुन्हा पुन्हा करणेंच नव्हे काय ?

सरदेसाई याना अन्याय

औचित्य आणि तारतम्य यानें शेजवलकर याना इतकें वावडें आहे कीं, एकाद्यानें त्याना आपल्या पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिण्याची विनंति केली तर *ते अशी लिहितील कीं, लेखकाचा सर्व ग्रंथच्या ग्रंथ संपूर्ण पुसला जाऊन* त्याची मूर्खांत गणना व्हावी ! या पुस्तकातील पहिलाच लेख सरदेसाई याच्या ' नानासाहेब पेशवे ' या पुस्तकाला शेजवलकर यानीं लिहिलेली

प्रस्तावना आहे ती यासाठीं पाहावी ! यात सरदेसायांच्या ग्रंथातलें अमुक ग्राह्य, अमुक ठिकाणीं आपला मतभेद आहे असें कोठें नाहींच ! केवळ नावापुरतं पुस्तकाच्या पहिल्या चार ओळींत आणि पुस्तकाच्या शेवटीं एकदा सरदेसायांचा उल्लेख ! याखेरीज सर्व प्रस्तावनेत सरदेसायांच्या पुस्तकाचें नाव नाहीं ! दुसऱ्याच्या मतभेदाला वाव द्यावा, अशा सौजन्यानें शेजवलकर याना सरदेसाई यानीं जी संधि दिली किंवा प्रस्तावना लिहिण्याची विनंति केली, त्याबद्दल सरदेसाई याना खरोखर पश्चाताप करण्याची पाळी आली असेल ! त्या पुस्तकाचे प्रकाशक भसे यानीं सदर प्रस्तावनेचा उल्लेख 'कठोर आणि हृदयविदारक' या विशेषणानीं केला आहे ! सरदेसाई यानीं काहीं ठिकाणीं पेशव्यांच्या धोरणाबद्दल किंवा नाना फडणवीस यावर टीका केली असली तरी मराठ्यांच्या इतिहासाबद्दल आणि राजवाडे, खरे, साने, न्या. रानडे वगैरे सर्वांच्या संशोधनकार्याबद्दल त्याना आदर होता. कारण त्या आधारावरच सरदेसायाना आपली इतिहासाची इमारत उभारता आली ! मराठेशाहीचा विस्तार सर्व हिंदुस्थानभर पसरवून शिवाजीचेंच उद्दिष्ट पेशव्यानीं सफल केलें, शिवाजीचाच मार्ग त्यानीं पुढें चालविला याबद्दल त्याना शंका नव्हती ! पण शिवाजीचा मार्ग संपूर्णपणें पेशव्यानीं गुडाळून ठेवल्यामुळें पेशवाईचा नाश झाला, असलें नवें वावदूक ढोंगी मत शेजवलकर यानीं हल्लीं पुढें आणलें आहे, आणि त्याकरिता पूर्वींच्या सर्व संशोधकाना त्यानीं मूर्खांत काढलें आहे ! !

म्हणे, सारा इतिहास खोटा !

शेजवलकर लिहितात —"चिपळूणकर, राजवाडे, रानडे प्रभृतींनीं महाराष्ट्रेतिहासाचें जें काल्पनिक रूप सिद्ध केलें त्याला इतिहासाचा आधार नाही" (पृ ८१) "आजवर मराठींत लिहिलेल्या इतिहासापैकीं **तीन चतुर्थांश भाग एकांगी,** अतिशयोक्तिपूर्ण, विपर्यस्त, खोटा आहे असें म्हणण्यास प्रत्यवाय नाही." (पृ. ७७) "बाळाजी विश्वनाथाने आणलेल्या सनदा स्वराज्याच्या नसून दास्याच्या होत्या हें अजून उमगत नाही." वगैरे वगैरे तात्पर्य, *गेलीं पैंशी वर्षे जें इतिहासाचें कार्य झालें तें जर सर्व फुकट,* तर शेजवलकराच्या खऱ्या इतिहासाचा अद्यापि का प्रकाश पडत नाही ? त्यानी असें कोणते संशोधन केलें आहे, की ज्याच्या आधारावर पूर्वींचें सर्व

सशोधन ते खोटें ठरवितात ? श्रीयुत शेजवलकर याची इतिहासविषयक मतें (नव्हे चुटकी : तत्त्वज्ञान !) सपूर्णपणें तपशीलवार खोडून काढता येणें शक्य आहे. यापूर्वी कै. दत्तोपत आपटे, श्री. न. र. पाटक वगैरेंनी त्याना उत्तरहि दिलें आहे. बोलूनचालून हे इतिहासातले वाद. त्यात निर्णायक काय, हें कोण व कसें ठरविणार ? दिल्लीचें राजकारण हें हिंदुस्थानच्या राजकारणातील कायमचें प्यादें होतें, दक्षिणेंतील निजामाला आधीं बुडवायला हवा होता, असें शेजवलकर यांचें मत. आणि हें केलें नाही म्हणून नानासाहेब पेशव्यापासून नाना फडणिसापर्यंत शेजवलकर हे सर्वांना मूर्ख मुत्सद्दी ठरविणार ! स्वत:च्या खोलीबाहेर पडण्याचाहि ज्याच्या अगात पराक्रम नाही, त्यानें पानिपतच्या लढाईबद्दल पेशव्याना नावें ठेवावींत, किंवा ज्याला स्वत च्या हातचें वर्तमानपत्र जामिनकापासून वाचविता आलें नाही, त्यानें पेशवाईचें रक्षण न करता आल्याबद्दल नाना फडणिसास दोष द्यावा हें सारख्याच शहाणपणाचें नाही काय !

अव्वल इंग्रजींतील विद्वान्

इतिहासावर जे पाच लेख या पुस्तकात आले आहेत त्याचें केवळ वर दिग्दर्शन केलें. त्यावर अधिक विस्तारानें या लेखात लिहिता येणेंहि शक्य नाही पेशवाई बुडाल्यावर अव्वल इग्रजीचा मनु आला त्यात बाळशास्त्री जाभेकर, भाऊ महाजन, दादाभाई नौरोजी, लोकहितवादी ही पहिली पिढी, दुसऱ्या पिढीचे भाऊ दाजी, मडलिक, भाडारकर, तेलग, न्यायमूर्ति रानडे वगैरे, आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आगरकर, टिळक वगैरे तिसऱ्या पिढीचे. इग्रजी शिक्षण, इतिहास, राजकारण, वृत्तपत्रें वगैरे सर्वांचा उगम पहिल्या तीन पिढ्यातील विद्वानापासून झाला व हें त्याचें ऋण कोणीहि आनदानें कबूल करील या पुस्तकात बाळशास्त्री जाभेकर, न्या. रानडे, लोकहितवादी, लो. टिळक वगैरेंबद्दल श्री शेजवलकर यानीं जे लेख लिहिले आहेत ते सर्वसामान्य माहितीच्या दृष्टीनें चागले आहेत ह्याबद्दल वाद नाही. वर उल्लेख केलेली पहिल्या तीन पिढ्यातील माणसें खरोखरच गुणानीं इतकी श्रेष्ठ होतीं आणि ज्या काळात तीं वावरत होतीं तो काळ इतका अधोगतीचा होता की, त्याची खरी किंमत त्या काळीं लोकाना कळली नाही ? आज शंभर वर्षांनीं त्याची खरी किंमत आणि ऐतिहासिक योग्यता आपणास

कळतें. पण असें नेहमींच घडतें. समोर असलेल्या मनुष्याची ऐतिहासिक योग्यता लक्षात न आल्याबद्दल सामान्य मनुष्याला दोष देता येत नाही. काही काळ त्याचें नाव मागें पडल्यासारखें वाटलें तरी कालांतरानें ऐतिहासिक संशोधनात त्याचें नाव उजळ रीतीनें वर येतें. हाहि सत्याचाच एकप्रकारें विजय नव्हे काय ? म्हणून या लोकाची सहेतुक उपेक्षा झाली किंवा त्याचें नाव कोणी मुद्दाम दडपून टाकलें असा कोणी विपरीत प्रचार करण्याची जरूरी नाही. लोकशिक्षणकार जांभेकर यांनीं बाळशास्त्री जांभेकर याचेबद्दल, आणि शेजवलकरांनीं लोकहितवादीबद्दल तसा प्रचार केला आहे. महाराष्ट्रांतलें पहिलें वर्तमानपत्र, पहिली इंग्रजी शाळा याची सुरुवात मुंबईस झाली, त्यात बाळशास्त्री जांभेकर यांचा पुढाकार होता ही गोष्ट ऐतिहासिक रीतीनेंच शाबीत होते. पाश्चात्य सुधारणेच्या सुरुवातीचा पहिला मान मुंबईकडे जातो, पुण्याकडे नव्हे, असें डॉ. जयकर यांनीं आपल्या आत्मचरित्रात म्हटलें आहे, तें कोणीहि मान्य करण्यासारखें आहे. पण त्याचीहि उपपत्ति अशी सांगता येते की, शिवाजीपासून तो तहत् पेशवाईअखेरपर्यंत मुंबई इंग्रजी अमलाखालीं व इंग्रजी संस्कृतीखालाच वाढली होती. मग पाश्चात्य सुधारणेची प्रथम सुरुवात मुंबईनच का न व्हावी ?

विष्णुशास्त्री व लोकहितवादी

पुण्यातल्या पहिल्या पिढीचा मान लोकहितवादी याजकडे जातो. 'द्रष्टे' हें विशेषण त्याना सार्थ रीतीनें लागतें. इंग्लंडप्रमाणें याहि देशास पार्लमेंट हवें, त्या वेळीं आपण इंग्रजांइतकें शहाणे होऊं त्या वेळीं इंग्रज आपोआप या देशातून निघून जातील, हे शंभर वर्षांपूर्वी लिहिलेले त्याचे शब्द पाहून कोणीहि त्याचें शहाणपण मान्य करील. "विद्येचा हव्यास, निरलसपणा आणि उद्योग ही पाहता त्याचेवर विष्णुशास्त्री चिपळूणकर याना केलेली टीका सर्वच्या सर्व सोडून दिली तरी चालण्यासारखें आहे" असें टिळकचरित्रात श्री केळकर यानीं म्हटलें आहे. पण लोकहितवादीवर विष्णुशास्त्री यानीं टीका केल्यामुळें त्याचें नाव बुडालें, अशी जी शेजवलकर यानीं हाकाटी केली आहे ती खोटी आहे "विष्णुशास्त्री याच्या टीकेमुळें लोकहितवादी याचें मत मागें पडलें ही गोष्ट खरी नाही ! *त्याला इतर ऐतिहासिक कारणें* आहेत" असें डॉ. इनामदार यानीं लोकहितवादीच्या शतपत्राचे जें नवें

पुस्तक अलीकडे प्रसिद्ध झालें आहे, त्याच्या प्रस्तावनेंत साधार विवेचन केले आहे.

विशेषणांचा हास्यास्पद वाद

पण वाङ्मयात नेहमीं वाद होतो तो एकाद्या व्यक्तीची ऐतिहासिक योग्यता ठरविताना, व त्यातहि अनेक मोठ्या व्यक्तींपैकी आपणास हव्या असलेल्या व्यक्तीचें विशिष्ट स्थान एखाद्या 'विशेषणानें' दर्शविताना. अशा प्रसंगीं अभिनिवेशामुळें अनेकांचे हातून इतकें हास्यास्पद वर्तन घडतें कीं, त्याचें नवल वाटतें! या बाबतींत शेजवलकर याचे प्रस्तुत पुस्तक आणि त्याचेच 'दोस्त' लोकशिक्षणकार जांभेकर यानीं लिहिलेलें बाळशास्त्री जांभेकर यांचें चरित्र, यांचें उदाहरण ठळक रीतीनें दाखवून विचारता येईल कीं, "आधुनिक महाराष्ट्राचा जनक" ही एक पदवी जांभेकर यानाच द्यावयाची, तर न्या. रानडे याना कोणत्या पदवीनें संबोधावयाचें! आणि लोकहितवादी किंवा चिपळूणकर यांचेकरिता कोणती पदवी निर्माण करावयाची? बाळशास्त्री जांभेकर याच्या हाताखालीं दादाभाई नवरोजी शाळेंत शिकत होते—असतील. आणि जांभेकराबद्दल दादाभाईंना आदरहि असेल. म्हणून भारतीय इतिहासातील दादाभाई नौरोजी याचे स्थान काढून कोणी बाळशास्त्री जांभेकर याना दिलें तर तें उघडच हास्यास्पद होणार नाहीं काय? पण हा सर्वच प्रकार केवळ विशेषणाच्या वादाचा असून इतका बालीशपणाचा आहे कीं, शहाण्या माणसानें एक क्षणभर देखील त्यात आपलें मन गुतवून तें विकारदूषित करू नये. श्रीयुत न. चिं. केळकर यानीं दोन हजार पृष्ठांचें टिळकचरित्र लिहून त्यात कोठेंहि टिळकाना विशेषण वापरलें नाहीं ही गोष्ट येथें मुद्दाम सागतो. श्री. केळकर याच्याबद्दल हेटाळणी-दर्शक उद्‌गार शेजवलकराच्या पुस्तकात दोन चार ठिकाणीं आले आहेत, त्याकडे सर्वस्वीं दुर्लक्ष करून हा लेख लिहिला आहे. तथापि सदभिरुचीचा एवढा जरी गुण वरील व्यक्तींचीं चरित्रें लिहिताना श्री. शेजवलकर यानीं श्री. केळकर याजपासून घेतला असता तरी त्याची फजिती टळली असती!

उत्पाती शेंडेनक्षत्राचा प्रताप

टीका करण्याला योग्य अशी आणखीं पाचपन्नास उदाहरणें या पुस्तकात काढून दाखविता येतील, पण तीं सर्व सोडून देतों. हें समग्र पुस्तक मीं

खरोखर कष्टानें वाचलें. तें वाचताना उद्वेगाचा इतका कढ येई कीं, दहा पाच पानें वाचल्यावर पुस्तक खालीं ठेवावें लागे. अशा पुस्तकाची उपेक्षा केली तर समाजाची त्याला मान्यता आहे, असा विपरीत अर्थ होत असल्या-मुळें, नाइलाजानें लेखणीला श्रम द्यावे लागतात. ज्या पुस्तकात विष्णुशास्त्री चिपळूणकराना देशभक्त न म्हणता, त्याचा उल्लेख 'पोटभरू लेखन कामाठी' असा करण्यात येतो (पृ. ३६), न्या. रानडे, टिळक, आगरकर, चिपळुणकर वगैरे सर्वांची 'सदाशिव पेठी' या विशेषणाने संभावना होते (पृ. ४४), सावरकर, भणे, मुंजे, देशबंधु दास हे देखील ज्याच्या गालिप्रदानातून सुटत नाहींत (पृ. ३८) त्या पुस्तकाला नाव काय द्यावें किंवा कोणत्या शब्दांनीं त्याचा निषेध करावा हें कळत नाहीं. त्याच्या लेखणींत इतकें जहर आहे कीं, ठिकठिकाणीं अंगार उधळल्याचा प्रत्यय यावा, त्याच्या हातून वाङ्मय-सेवा किंवा इतिहास कोठून निर्माण होणार? तत्त्वज्ञानी लोक जगावर संकटें आणतात, अशी म्हण आहे. शेजवलकरांसारख्या तत्त्वज्ञाला शेंडेनक्षत्राची किंवा धूमकेतूची उपमा साजेल! आकाशात शेंडेनक्षत्र उगवलें म्हणजे त्याच्या विस्तीर्ण धूमसदृश पुच्छामुळें इतर नक्षत्र तारकापेक्षा तें वेगळें दिसतें. त्यामुळें त्याचें कौतुकहि होतें. पण त्यामुळेंच सृष्टीवर उत्पात, विध्वंस आणि रक्तपात यांची आपत्ति येणार अशी जाणती माणसें खूणगाठ घालून ठेवतात! शेज-वलकरांच्या पुस्तकाकडे कोणीहि याहून वेगळ्या दृष्टीनें पाहण्याचा सभव नाहीं.

(साधना–३–३–१९५९)

* * *

मुसोलिनीचें आत्मचरित्र

मोठेपणाचा मार्ग मरणाच्या मैदानातून जातो, असें जें गडकऱ्यांनीं लिहिलें आहे त्याची आठवण मुसोलिनीच्या चरित्रावरून होते आज मुसोलिनी सम्राटासारखा सत्ताधीश असला तरी त्याचें हे सर्व वैभव स्वस्वार्जित आहे. तो शिपाई गडी आहे. वास्तववाद तो चागला जाणतो रणांगणात मृत्यु या क्षणीं येणार असे दररोज वाटत असता त्यासमोर निर्भयपणानें वावरणें ही वास्तववादाची परिसीमा होय. " माझें खरें चरित्र जर तुम्हाला समजून घ्यावयाचें असेल तर तें माझ्या आयुष्याच्या पधरा वर्षांत सापडेल " असें त्यानें स्वत च म्हटलें आहे. या दृष्टीनें त्याच्या आत्मचरित्रातील पुढील हकीगत मनोरजक वाटेल .

माझी माझ्या आईवर फार प्रीति होती. तिचे वर्तन अत्यत शात तितकेच धीर गभीर होतें. तिच नाव रोसा. मी ल्हान होतो तेव्हापासून तिची थोरवी मला कळत असे. मला त्यावेळीं कुठला धाक असला तर तो म्हणजे आईचा राग. ल्हानपणीं खोड्या केल्या कीं आईला कळेल या भीतीनें मी आजीच्या पाठीमागें किंवा शेजाऱ्या पाजाऱ्याच्या घरात दडून बसत असे.

मी ल्हानपणीं ज्या शाळेंत जात होतो ती घरापासून दोन मैल दूर होती. इतर मुलें माझ्याशीं परकेपणानें वागत. जणु काहीं मी एखाद्या शत्रु-मुलखातूनच त्यांचेकडे आलों होतों ! मग मारामाऱ्या होत, लागे, खरचटे.

अशातच शाळेचे दोस्त जमा करता येतात. कारण ही मैत्री निर्हेतुक असते. माझा अभ्यासक्रम इतराप्रमाणेंच कसातरी पुरा झाला. शेवटली पदवी परीक्षा झाल्यानंतर येऊन जाऊन म्हणजे काय कीं कोठेंतरी शाळामास्तर अगर प्रोफेसर व्हावयाचें. मला त्या गोष्टीची फारशी उत्सुकता नव्हती. राजकीय कामांत ज्यांनी आपलें नाव पुढें काढलें तीं माणसें प्रथम शाळामास्तरच होतीं. मलाहि थोडी पायपिटी करून व शिफारशीच्या एकदोन चिठ्या मिळवून एका शाळेंत नोकरी पटकविता आली. वर्षाच्या अखेरीला मी मुलाना एक निबंध लिहावयास सांगितला त्याचा विषय असा होता—By persevering you thrive—' धीर धरा म्हणजे इच्छितकाळ येईल.'

पण त्या तात्पुरत्या नोकरीनें माझें भागण्यासारखें नव्हतें म्हणून मी स्विझर्लंडला गेलों. खिशात पैसे अगदीं थोडे म्हणजे जवळ जवळ नव्हतेच ! अंत करणात मात्र धमक होती कुटुंब, घर किंवा भोंवतालची ओळखीची परिस्थिती सोडून परदेशाच्या अनोळखी जगात पाऊल टाकावयाचें होतें. पण मनाशीं म्हटलें, " काय होईल तें होईल. एकदा पाहू या तर खरें !"

माझ्या देशाची सीमा ओलांडून मी स्विझर्लंडात पाऊल टाकलें तेव्हा अडचणी अनेक आल्या. त्या पावलोपावलीं येतच होत्या त्या काय काय आणि किती सांगाव्या ? त्याच्याशी तोंड देताना मन दगडासारखें घट्ट झालें. निश्चयाच्या कठोरतेचीं मनावर पुटावर पुटें चढणारीं लागलीं, तेव्हाच ते कठीण दिवस पार पडले. मी परदेशात पाऊल टाकलें तेव्हाच माझ्या बाळपणालाही मी रजा दिला अंगात मोठेपणाचा, कर्तेपणाचा संचार झाला. काहीं एका अभिनिवेशानें मनाची पकड घेतली व त्यात मला माझें व्यक्तित्व दिसू लागलें म्हणून परमेश्वरानें पाठविलेल्या संकटाचें मी आभार मानतों. माझ्या आयुष्यात सुखाचे क्षणही थोडे आले. त्याचा माझ्या आयुष्यात काहींच उपयोग झाला नाहीं. संकटाचें मात्र तसें नाहीं. टाकीचे घाव सहन करावे लागल, पण माझ्या निश्चयाच्या मूर्तीला देवपणाची कळा आली.

कोठेंतरी सुखाची कायमची नोकरी मला मिळाली नाहीं हे तरी मी दैवाचे मोठें उपकारच मानतो. आयुष्यातील विविध अनुभव जो मला जमा करता आला तो एरव्ही आला नसता नोकरीचा निर्धनपणा म्हणजे असाच ना कीं तुमची नोकरी चांगली पाच पचवीस वर्षें टिकावयाची, मग दरदोन-

चार वर्षांनी कुठें अठीच, पाच, सात, दहा, अशीं क्रमानें पगारात वाढ व्हाव-याची, साहबानें खूष व्हावयाचें आणि मग तुम्हीही सुताना सुस्कारा सोडून आयुष्याच्या उतार वयात ते पेन्शन भोगीत बसावयाचें !—कोण याला सुख म्हणत असतील ते असोत. छे ! छे ! मला तर असली स्थिति जन्मात पटली नसती. आज माझ्या हातात मनाच्या दृढ निश्चयाचें जें पोलादी हत्यार आहे तें सुराच्या सावलीत मी वाढून माझ्या हातात आलें नसतें. आयुष्याच्या झगड्यात वेळीं सर्वस्व ओतावें लागलें. आणि अनेक वेळेला मोठें दारुण आणि रडतर दिवस भोगावे लागले, तेव्हाच मला आज आहे ही परिस्थिति प्राप्त झाली.

स्वीसमध्यें असताना मी मजुराचें व गवड्याचें देखील काम केलें. आणि घर कशी बाधतात याचा धडा घेतला. फावल्या वेळात मी कविता करीत असें किंवा मेंच इटालीन किंवा इटालीयन मेंच अशी भाषातरें करीत असे.

माझ्या भोंवतीं पुष्कळ स्नेही सोबती जमा होत त्याची मला करमणूक वाटे. त्यातले नित्येक माझ्याप्रमाणेंच देशातर करून आले होते. त्याच्या अडचणींत लक्ष घालून त्याना काहीं तरी वाट दाखविणें अशा गोष्टी मी मोठ्या आवडीनें करी. राजकारण हें मात्र मी कधींहि पैशाकरिता केलें नाहीं. स्वत च्या स्वार्थाकरिता सार्वजनिक कामात पडून गबर व्हावयाचें या गोष्टीचा मा नुसता तिरस्कारच नव्हे तर धि कार करतो !

कामस्न्याचें आयुष्य मी पत्करले होतें खरें पण दुपारची वेळ भागतच नसे. नित्येन्दा खायला नाहीं म्हणून उपवास काढावे लागत. पण निग्रहानें मी दोन गोष्टी केल्या. कधींहि कोणाची उसनवारी केली नाहीं आणि राजकारणात ओळखीचे जे कोणी स्नेहीसोबती होते त्यानाही कधीं याचना अगर दैन्य दाखविलें नाहीं. एकेक गरजा आखडत मी त्या कमी केल्या; आणि जे थोडे पैसे लागत ते मी घरून मागवीत असे.

लॉसेनमध्यें नागरिकशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यावर पॅरेटो यार्ची सुदर व्याख्यानें होत असत मी तीं ऐकावयास जात असे. पुढें मीही व्याख्यानें देण्याला सुरवात केली. त्याचा परिणाम इतकाच झाला की मला स्विझर्लंडला रामराम ठोकावा लागला.

व्हेरोना येथें मी सैन्यात असताना एक मोठी दु खकारक गोष्ट घडली ती म्हणजे माझ्या आईचा मृत्यु होय. माझ्यावर तिच्या कितीतरी आकाक्षा

गुतल्या होत्या. माझा भविष्यकाळ तिला दिसत होता. तिचें वय मरतेसमयीं सारें अठ्ठेचाळीस वर्षांचें होते तिनें शरीराचर मनुष्याच्या शक्तीबाहेर श्रमसायास केलें होते मी पॉर्लमेंटमध्यें असताना एक सोशॅलिस्ट वर्तमानपत्र माझ्या हातीं येऊन मला संपादक होण्याची संधि लाभली इटलीच्या राजकारणाची गुतागुत एकदा रक्तपात झाल्याशिवाय सुटणार नाही अशी माझी खात्री होता मी त्याच धोरणानें लिहू लागलों. महायुद्धाच्या आधीं दोन वर्षें मिलानमधील अवंति पत्राचा मी डायरेक्टर निवडून आलों.

याच सुमाराला माझा बाप वारला त्याचे वय सत्तावन होतें. त्यात चाळीस वर्षे त्यानें सार्वजनिक कामात लक्ष घातलें. त्याचे विचार आंतरराष्ट्रीय आणि उदार असत स्वत च्या मतासाठीं त्यानें तुरुगवासही भोगला होता जी काहीं थोडी वडिलार्जित मिळकत होती ती परोपकार करताना देऊन देऊन त्यानें खर्च केली त्याला गरीबींत मरण आलें. तीनचार हजार लोक त्याच्या स्मशानयात्रेला गेले होते त्याची एक मोठी उत्कट बलवत्तर इच्छा होती ती म्हणजे आम्ही त्याच्या मुलानीं मोठें व्हावें आणि आमची लोकांत कीर्ति व्हावी!

मिलानमध्यें राहून मी अवतीपत्राचा जम बसविला पत्राचा खप एक लाखापर्यंत जाऊन मी पक्षाचा पुढारी झालों माझें वजन पुष्कळ वाढलें. पण बहुजन समाजाची लोकप्रियता मिळविण्याकरिता मी माझ्या तत्वापासून एक रेंसभरहि हाललों नाहीं माझें कौटुंबिक आयुष्य सुखाचें होते आणि माझी मुलगी एडा ही तर माझ्या सुखाचें निधानच होती बाहेरच्या आयुष्याच्या धकाबुकींतून मी घरीं आलों म्हणजे मला तर तें विश्रांतिस्थानच वाटे

मनुष्याच्या जीवनावर त्याच्या मित्राचा अगर ज्याच्याशीं त्याचा सहवास घडतो त्याचा परिणाम होतो अशी सामान्य समजूत आहे. जे दुर्बळ मनाचे अगर चागल्या शब्दानीं बोलावयाचें तर सस्कारक्षम असतात, त्याच्या मनावर इतराच्या सस्काराचा ठसा उमटत असेल. पण ज्याचे स्वत चें मन खबीर असेल त्याचेबद्दल मला असें मुळींच वाटत नाहीं माझे शाळेंतले सोबती अगर राजकीय मित्र अगर युद्धात खाद्याला खादा लावून लढणारे दोस्त यापैकीं कोणाचाहि माझ्या मनावर यत्किंचित देखील परिणाम झालेला

नाहीं. त्यांचा सल्ला मी पुष्कळदा एकला आहे. पण ज्याला अंतिम निर्णय म्हणतात तो मी दुसऱ्याच्या शब्दावर कधींच अवलबून ठेवला नाहीं. माझें अंतःसाक्षी मन व प्रेरणा याचाच निकाल मी निर्णायक मानला. ज्यांना 'स्वत्व' नसतें त्याच्याच निश्चयाचें सुकाणू इतराना हातात घेऊन फिरविता येतें. जी गोष्ट मित्राची तीच पुस्तकाबाबत एखाद्याचें शील बदलतें अगर स्वभाव बदलतो ही गोष्ट साफ खोटी आहे. जें जातींचें असेल तेच खरें. पुस्तकात काय आहे?

आयुष्य आणि त्यात दररोज येणारा अनुभव हा सर्वांत मोठा शिक्षक आहे. मी जर कोणत्या ग्रथाला गुरु केला असेल तर तो आयुष्यातील अनुभव हाच. अनुभवानें जें शहाणपण येतें त्यापुढें जगातील हजारो तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथातील शिक्षण पुकट आहे. मी मित्राना चाहतो व स्मरतोहि. पण मैत्रीसबधानें माझ्या कल्पना कांहीं विशिष्ट आहेत. संकटानीं मैत्रीची किंमत ठरते. मग युद्धानें तर मैत्रीचा कस लागत असेल यात नवल काय? कारण सर्वनाशापुढें जें टिकलें तेंच खरें.

मी सगळ्या जगाचा इतिहास काळजीपूर्वक वाचला आहे. माझ्या मनावर त्याचा उत्कट असा कांहींच परिणाम झाला नाहीं. इटलीचें राष्ट्रीयत्व व लॅटिन सस्कृति याचा मात्र मी मनापासून भोक्ता आहे. राजकारणात किंवा इतरहि ठिकाणीं विधायक बुद्धि मला आवडते. अमेरिकन राष्ट्र असेंच विधायक आहे. तोंडानें वाचाळपणा अगर 'मुत्सद्देगिरी' करणाऱ्या राष्ट्रापेक्षा जगाच्या सपत्तींत जे आपली विधायक भर घालतात त्याचें मी मनापासून कौतुक करितों. पण दुसऱ्याच्या शोधावर स्वतः गबर झाल्याची उदाहरणेंहि कांहीं राष्ट्राची दाखविता येतील. अशा बनियेगिरीचा मला नुसता तिरस्कारच नव्हे तर, मनःपूर्वक द्वेष वाटतो. अमेरिकेंत विधायक बुद्धीचे विद्वान् इतके आहेत व अमेरिकेचा स्वभावहि इतका उमदा आहे कीं, सस्कृतीचें सुवर्णयुग आज अमेरिकेमध्यें अवतरलेलें दिसेल!

('मौज–जून १९३८)

* * *

मुसोलिनी व स्त्रिया

गेल्या महायुद्धात मरण पावलेला सुप्रसिद्ध राष्ट्रभक्त बेनिटो मुसोलिनी ह्यानें स्त्रियांच्याबद्दल प्रदर्शित केलेले विचार समाजसुधारकापेक्षा राज्यकर्त्या पुरुषाला शोभेसेच आहेत. नेपोलियन बोनापार्ट व मुसोलिनी या दोघांचे स्त्रियाबद्दलचे विचार पुष्कळसे जुळतात. स्त्रियांच्या समान हक्काबद्दल नेपोलियनने कधीं चौकशी केली नाहीं व राजकारणात 'स्त्रियांच्या' म्हणून असलेल्या मताला तो फारशी किंमत देत नसे. कुटुंबसंस्था हा समाजाचा मुख्य घटक व मातृत्व हें स्त्रीचें समाजातील परमोच्च स्थान, अशी त्याची विचारसरणी होती. एकदा संभाषणात मॅडम दी स्टाइल या प्रसिद्ध विदुषीनें "येथें जमलेल्या सर्व स्त्रियात श्रेष्ठ कोण?" असा त्यास प्रश्न केला असता, 'तुम्ही' हें अपेक्षित उत्तर न देता नेपोलियनने उत्तर केलें, "जिला सर्वांत जास्त मुलें असतील ती!" मुसोलिनीचीहि विचारसरणी नेपोलियनच्याच मासल्याची आहे.

मुसोलिनी म्हणतो :—मनुष्याला तारुण्यदशा प्राप्त झाली कीं, आयुष्यातील महत्त्वाकांक्षा व प्रेम हीं बरोबरच उदयाला येतात. शक्य तर हीं दोन्हीहि साधावीं अशी त्याची अपेक्षा असते. पण पुष्कळवेळा ह्या दोहोंची गुतागुत झालेली आढळते प्रेमभंग झाला तर शहाणा मनुष्य आपल्या आयुष्यक्रमाकडे वळून तें यशस्वी कसें करता येईल ह्याच्या मार्गाला लागतो. [illegible] पुष्कळांच्या

नावर्तीत हें घडून येत नाही व कित्येक माणसें प्रेमाकरिता अतिम स्वार्थत्याग व वाटेल ते साहस करण्याकरिता तयार होतात प्रेम व निराशा ह्यांच्या झगड्यांची आपण अनेक अद्भुतरम्य वर्णनें वर्तमानपत्रांतून हरघडी वाचतों. जगात ज अद्भुत शोध लागतात त्यानें मनुष्याचे मन वेधून जात नाहीं, राजकारण, सामाजिक प्रश्न अगर युद्धकथा ह्यामध्यें त्याचें मन तितकेंसें रमत नाहीं. पण जगाचें मन ह्या स्त्रीविषयक प्रश्नात नेहमीं आटोकाट गढून गेलेलें असतें ! जगाला जणु काहीं असेंच वाटतें कीं, स्त्री हा गूढ व कधीं न सुटणारा प्रश्न आहे !

मग या स्त्रीविषयक कोड्याचें उत्तर काय ? काहीं जुन्या विचाराच्या लोकाना असें वाटतें कीं ' न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति '. तिला नेहमीं गुलामाप्रमाणें दास्यातच वागविलें पाहिजे. स्त्री ही जात्याच पापमार्गाकडे वळणारी आहे असें त्याचें मत आहे. पौर्वात्य कवींनीं पुष्कळदा तिच्या सौदर्याचीं वर्णनें करून तिच्यामध्यें काहीं गूढ शक्ति आहे असें प्रतिपादन केलें आहे. हीनवर्गांतून तर तिची स्थिति एखाद्या कष्टाळू राबणाऱ्या जनावराप्रमाणेंच असते. तिनें फक्त काम करावें व राबावें. कष्ट करण हा जणू काय तिला कायमचा शापच होय.

पण मनुष्यजातीनें स्त्रीच्या मातृत्वाच्या पदवीबद्दल नेहमीं अत्यत आदरभावच दाखविला आहे. स्त्रीमध्यें स्त्रीचे दोष असोत किंवा नसोत, स्त्रीच्या मातृत्वाच्या कल्पनेंत एकहि दोष आढळून येणार नाही, पण स्त्रीकडे इतर दृष्टीनें पाहिलें की ही स्थिति बदलते. स्त्रीच्या सौंदर्याप्रमाणेंच तिच्यात बेइमानीपणाहि रचून भरला आहे असें मनुष्यास वाटते व याच गूढामध्यें मनुष्यानी सर्व सशोधक कल्पनाशक्ति खर्च होते जर जगाचे गभीर वाङ्मय एका बाजूस व प्रीतिविषयक वाङ्मय दुसऱ्या बाजूला घातलें, तर नेहमीं दुसऱ्या प्रकारच्या वाङ्मयाचेंच पारडें जड ठरेल ! लहान मुलें अरण्यातील राजकन्या व राजपुत्र ह्यांच्या गोष्टी अगदी लक्ष लावून ऐकतात समाजातहि तीच स्थिति आहे. गभीर विषयाची पुस्तकें लायब्ररीच्या कपाटातून धूळ खात पडतात, पण कादंबऱ्या व नवलकथा याच्या पुस्तकाचा नेहमीं पाऊस पडत असतो ! एखाद्या वैमानिकानें पृथ्वी ओलांडण्याचा पराक्रम केला तर त्याचे महत्त्व क्षणभर टिकतें व गुलाबाच्या फुलाप्रमाणें दुसऱ्या क्षणीं कोमेजून

जातें, पण कल्पित कादंबऱ्यातील प्रणयी नायकनायिकांबद्दल वाचताना जणू असें वाटत असते की, आपण ह्यांची हकिगत वाचून काळजी केली नाही तर दुसरा कोण करील? प्रणयकथा हेंच जगाचे विश्रांतिस्थान व मुख्य करमणूक झाली आहे!

अलीकडे पाश्चात्य देशात स्त्रिया स्वतंत्र बनू लागल्या व उद्योगधंदा करून पुरुषी वृत्तीचे अनुकरण करू लागल्या म्हणून त्यांचे स्वभावगुण कस बदलणार? प्रेमपाशातून स्त्रीची कधींहि मुक्तता होणें शक्य नाहीं. आपलें घर सोडून स्त्रिया काय अलीकडेच नव्यानें काम करू लागल्या आहेत? सुधारलेल्या अगर बिनसुधारलेल्या सर्व देशात आणि सर्व काळीं त्यांनीं आजवर घरकामच केलें आहे. आपल्या सहनशक्तीची व सोशिकपणाचीहि त्यांनीं कधीं मर्यादा पाळली नाहीं. शेतातून राबणे व सूत कातणें विणकाम करणें ह्या गोष्टी त्या पूर्वी करीत होत्या, तें काम त्या आज कारखान्यात जाऊन करतात इतकेंच. पण फरक कोठें पडला? यांत्रिक युगामध्यें पूर्वीच्या उद्योग धंद्याचें जसें रूपांतर झालें, तसेंच स्त्रीच्या श्रमाचेंहि झालें पण कष्ट करणें व राबणें हें तिचें नशीब पूर्वीपासून आतापर्यंत सारखेंच आहे

जग बदललें, पण स्त्रीचें स्त्रीत्व व स्त्रीगुण काहीं बदलले नाहींत! पुरुषाचे कपडे घालणें, केस कातरणें, मोटारगाड्यासारखीं वाहनें स्वत हाकणें, शिक्षण घेऊन स्वतंत्र उद्योगधंदा करणें, सिगारेट ओढणें, पुरुषी खेळ खेळणें इत्यादि सर्व गोष्टी स्त्रियानीं केल्या तरी आधिभौतिक सुधारणेचा उदय होण्य पूर्वी तिच्यात स्त्रीत्वाचे जेवढे स्वभावधर्म होते तेवढेच आजहि आहेत! मनुष्यप्रयत्नानें सर्व सृष्टि बदलली, पण विधात्यानें निर्माण केलेली स्त्री ही मनोगुणानें तशीच कायम राहिली, बदलली नाहीं. बायकानीं केस कापले अगर विजारी घातल्या तरी, त्यांना पुरुष कोण म्हणेल? स्त्रियानीं केस कापलेले मलाहि आवडतात, या बाबा देखाव्यानें आम्हीं आता पुरुषाच्याप्रमाणेंच स्वतंत्र झालों असें त्यांनीं म्हटलें तर तें निष्फळच नाहीं काय?

घोड्यावर बसणें व पुरुषी पेहेराव करणें हें नुसतें 'अनुकरण' होय, व अनुकरण म्हटलें म्हणजे त्यात सत्यता नसल्याची ती एक कबुलीच होय. पुरुषाच्या कार्यक्षेत्रातहि पुरुषी गुणाना हार न जाणारी, जगाचें लक्ष वेधून घेणारी स्त्री दहा लाखात क्वचित् एखादीच सापडते. पण या अपवादानें

स्त्रिया व पुरुष ह्याचे मनोगुण व कार्यक्षेत्र हीं भिन्न आहेत असेंच उलट सिद्ध होतें पुरुषाप्रमाणेंच जगात स्वतन्त्र होण्याचा स्त्रिया हवा तेवढा प्रयत्न करोत; पण स्त्रीस्वभावाचें सहजरम्य स्वाभाविक सद्‌गुण यामुळें नष्ट होतील हें त्यानीं लक्षात ठेवावें. स्त्रियानीं पुरुष होण्यात शहाणपणा असता तर विधात्यानें त्याच्या ठायीं स्त्रीत्व निर्माणच केलें नसतें. जलाशयात प्रतिबिंब पडावें त्याप्रमाणें स्त्रीची बुद्धि व हृदयस्थ मनोगुण हा पुरुषाच्या भावनाचा दुसरा एक अर्धा भागच होय. त्यात काहीं साधर्म्य आहे पण काहीं वैधर्म्यहि आहे. ह्या दोनहि अर्धभागाची एकमेकात देवघेव होत असते. दोघानाहि एकमेकाना काहीं तरी द्यावयाचें असतें.

स्त्री पुरुषाला जिंकते कीं पुरुष स्त्रीला जिंकतो ? हें त्याच्या अनुरागाच्या प्रथमावस्थेकडे पाहिलें तर चागलें लक्षात येईल. प्रथमतः पुरुषाला हुलकावणी दाखवून स्त्री त्याच्यापासून जरा दूर जाते; पण पुरुषपाशात आपण अखेर पकडलें जावें अशीच तिची इच्छा असते. स्त्री पुरुषास मोह पाडते व आपणाकडे त्याचें लक्ष वेधते. सौंदर्य व चचलता हीं तिचीं शस्त्रें असतात व या गुणानीं पुरुष एकदा मोहात सापडला कीं त्याच्यामध्यें शर्यत सुरू होते पुरुषानें हल्ला करावा व स्त्रीनें हार खावी असें होता होता पुरुष हा स्त्रीला कायमची ताब्यात घेतो. निसर्गसिद्ध सौंदर्य व बुद्धिचापल्य हे स्त्रीत्वाचे गुण पुरुषाच्या कठोर देहसामर्थ्याशीं झुज करण्यास तिला उपयोगी पडतात. हाच तिचा शस्त्रसभार ! त्याखेरीज दुसरीं शस्त्रें तरी तिनें कोणतीं उपयोगात आणावयाचीं ? स्त्रीनें पुरुषास जिंकणें ह्या कल्पनेंतच विरोधाभास आहे. पुरुषाकडून स्त्री जिंकली जाऊन ती त्याच्या सर्वस्वी ताब्यात गेली, म्हणजेच तिनें हें प्रेमयुद्ध जिंकलें असें म्हणावयाचें. स्वतः जिंकलें जाण्याकरिताच युद्धाचा हा सर्व खटाटोप असतो; व तिच्या मोहास्त्रामध्यें न सापडून पुरुष तिच्याशीं सामना न करता निघून जातो, तेव्हा स्त्रीचा ह्या युद्धात सर्वस्वी पराभव होतो असें म्हटलें पाहिजे !

स्त्री ह्याप्रमाणें पुरुषाच्या आधीन झाल्यानतर ती त्याचा दैवी अर्धभाग होते. पुरुषशक्तीचें कौतुक वाटणें व लतेप्रमाणें परावलबी बनून त्याचा तिनें आधार घेणें ह्या गोष्टी अगदीं स्वाभाविक आहेत. स्त्रिया काहीं वेळ पुरुषाविरुद्ध बड करोत, पण त्यात अखेर त्याना नामोहरमच झालें पाहिजे. स्त्रिया

नेपोलियन बोनापार्ट

[मूळ रंगीत चित्रावरून–
चित्रकार का न केळकर]

राणी जोसेफाईन

कितीहि स्वतंत्र झाल्या तरी त्यांचें स्वातंत्र्य पुरुषाच्या नेहमीं आवाक्यांत असतें आणि स्त्रीच्या शक्तीचें मोजमाप नेहमीं त्यांच्या हिशेबांत असतें. सार्वजनिक चळवळी करण्याचा हक्क, मतें देण्याचा हक्क, अगर मालमत्तेत मालकी मिळविण्याचा हक्क असे वाटेल ते हक्क स्त्रिया मिळवोत; पण हे सर्व हक्क केवळ पुरुषाच्या मर्जीखातरच मिळालेले आहेत.

पुरुषाच्या महत्त्वाकांक्षेशीं स्त्रीच्या प्रेमाचा फारसा संबंध असेल असें वाटत नाहीं. प्रेम हा पुरुषाच्या मनाचा केवळ एक भाग होय. हा भाग स्त्री आपल्या ताब्यांत घेऊ शकेल; पण पुरुषाच्या महत्त्वाकांक्षेला स्त्रीला हात लावतां येत नाहीं. **प्रेमभावें जीव जगिं या नटला** ' ही केवळ कविकल्पना आहे. त्यांत वास्तविक सत्य नाहीं. पुरुषाच्या शक्तीचें खरें अधिष्ठान स्त्री होय असें मानणं चुकीचें आहे; कारण हें अधिष्ठान नाहींसें झालें, तर पुरुषाच्या सर्व वैभवशक्तीचा डोलारा ढांसळून जाईल असेंच म्हटलें पाहिजे ! पण खंबीर महत्त्वाकांक्षेचीं माणसें स्वतःच्या जोरावरच उदयाला येतात. स्त्रीच्या शक्तीची त्याना मदत लागत नाहीं असे मला वाटतें.

पण अशा माणसांसहि स्त्रीचें साहचार्य असणें ही गोष्ट अत्यंत आवश्यक आहे. सृष्टीतील मार्दव हें तिच्यामुळेंच त्याला आकलन होतें. (दया, प्रेम व सहानुभूति या नाजूक कल्पनांच्या आडव्या धाग्यादोऱ्यांनीं सर्व विश्वाच्या आयुष्यक्रमाचा पट विणला जात असतो. त्याची कल्पना त्याला स्वतःच्या स्त्रीवरूनच अनुभवास येते.) जगाची एक बाजू त्याला तळहातावर घेतलेल्या लोलकाप्रमाणें स्वच्छ दिसते. मनुष्याचें कठोर मन जेव्हां सर्व जगाशीं युद्ध पुकारून निकरानें लढाई देण्यास सज्ज होतें, त्यावेळीं त्याच्या वज्रासारख्या मनावर मायेची पाखर स्त्रीच घालते; आणि वज्रासारख्या कठोर निश्चयाबरोबर कुसुमाचें मार्दवहि आपल्या अंगीं आहे हें त्यावेळीं मनुष्याचें प्रत्ययास येते !

मनुष्याचें जीवितकार्य जगांत वेगळें आहे. अप्रतिहत बुद्धीनें मनुष्यानें आपली महत्त्वाकांक्षा जिंकून सिद्ध केली पाहिजे. या भगीरथ कार्यांत स्त्री हें केवळ विसाव्याचें विश्रांतिस्थान होय. पुरुषाचें दृष्टीनें प्रेम ही गोष्ट आयुष्यांतल्या ' अनेक गोष्टींपैकीं एक ' इतकीच त्याची किंमत. पण स्त्रीची गोष्ट तशी नाहीं. पुरुष हेंच तिचें जगांतील सर्वस्व होय. म्हणून प्रत्येक स्त्रीनें त्याग केलेंच पाहिजे. पुरुषानेंहि कुटुंबसंस्थेकडे दुर्लक्ष करून भागणार नाहीं. कारण सुसंघटित कुटुंब हाच राष्ट्राचा पाया होय. (वाङ्मयशोभा) ऑक्टोबर १९५२ ★ ★ ★

भाग्यतारा

इतिहासात मनुष्यमात्राचें लक्ष वेधून घेणारीं जीं थोडीं स्त्री-चरित्रें आहेत, त्यात नेपोलियनची राणी जोसेफाईन हिचें चरित्र आहे नेपोलियननें आपल्या कीर्तीची जी भव्य कमान उभारली त्यात जोसेफाईनचें प्रेम हा मुख्य चिरा किंवा चावीचा दगड होता. एक प्रकारें जोसेफाईनचें चरित्र म्हणजे नेपोलियनचेंच चरित्र होय, पण जोसेफाईनचें चरित्र समजल्याशिवाय नेपोलियनच्या अंतर्मनाचें चरित्रहि बरोबर समजू शकत नाही. मनुष्याचें मन हा इतिहास संशोधकानाहि काहीसा घोटाळ्यात पाडणारा विषय आहे, आणि त्यात स्त्रीचें मन हा विषय किती नाजूक व गुंतागुंतीचा असेल हें सांगण्याचें कारण नाही त्या मनाचा छडा कधीं तरी कोणाला लागेल काय ? जोसेफाईनचें व्यक्तिमत्वहि असेंच काही असामान्य होते की त्यानें नेपोलियनला भारलें होतें. स्वत नेपोलियनचें व्यक्तिमत्व लहानसहान नव्हतें युरोपातील त्यावेळची कोणतीहि मोठी व्यक्ति सान्निध्यात आली तरी त्या व्यक्तीवर नेपोलियन आपली छाप पाडू शकत असे कोणताहि मनुष्य नुसता नजरेसमोर आल्याबरोबर त्याच्या अंतर्मनातले विचार नेपोलियनला कळत ! पण अशाहि नेपोलियनचें मन प्रथम भेटींत चार शब्दात जोसेफाईननें जिंकून घेतलें होतें ! तिच्या आवाजातच तसें काही आकर्षण होतें आणि त्या आवाजात तिच्या आत्म्याचें जें गूढ आध्यात्मिक आकर्षण होतें तें सामावलें होतें.

फ्रान्सच्या दरबारात त्यावेळीं मॅडेम रिकामीर, मादाम टालियन, मादाम एस्ताईल अशा अनेक रूपसपन्न आणि विद्वान् युवति होत्या. पण त्यांची छाप नेपोलियनवर पडली नाही. सुप्रसिद्ध गायिका ग्रॅसिनी, वालेवास्का किंवा जॉर्जिना यांनीं काही काळ नेपोलियनचें चित्त हरण केलें. पण तें फक्त काहीं काळच. आकाशात सहस्रावधि नक्षत्रें चमकत असलीं तरी आपल्या शीतल प्रकाश किरणांनीं विश्वावर अधिराज्य चालविणारा जो चंद्रमा त्याचा तीं पराभव करू शकत नाहीत! नेपोलियननें पुढें जोसेफाईनचा त्याग केला, पण तो केवळ राजकीय कारणाकरिता, म्हणजे गादीला वारस पुत्र हवा म्हणून. पण हें करताना त्याला अमर्याद दुःख झाले. त्याच्या आयुष्यातील ती सर्वांत मोठी चूक होती. प्रणयजीवन हाच मनुष्याच्या आयुष्याचा मूलाधार आहे, असें सिद्धांत सांगतात तें खोटें नाही. त्या प्रणयजीवनाशीं प्रतारणा झाल्या-बरोबर त्याचें पुढचें सर्व आयुष्य उध्वस्त झालें! वॉटर्लूच्या ल्ढाईवर निघताना या युद्धात आपणास जय मिळेल असें त्याचें मनच त्याला सांगत नव्हतें. आणि पुढें तसेंच घडून आलें! "जोसेफाईनसारखी स्त्री फ्रान्समध्येंच काय पण त्रिखंडातहि आढळणार नाही. तिच्या गुणांना तुलनाच नाही" असे उद्‌गार सेंट हेलिना येथें नेपोलियननें कित्येकदा काढले. नेपोलियन-प्रमाणेंच जोसेफाईनची कित्येक चरित्रें प्रसिद्ध झाली आहेत. याकरिता तिची माहिती थोडक्यात देत आहे :

फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर जीं माणसें आपल्या कर्तबगारीनें उदयाला आलीं त्यात नेपोलियनप्रमाणेंच जोसेफाईन हिचेंहि नाव घेतलें पाहिजे. तिचा नवरा सरदार बोहारने याचा फ्रेंच राज्यक्रांतींत शिरच्छेद झाल्यानंतर आकस्मिक योगायोगानें तिची व नेपोलियनची गाठ पडली, आणि पहिल्याच भेटींत दोघांच्या मनात प्रेमाचा उदय झाला. वास्तविक जोसेफाईन ही त्यावेळीं बारस, गोहियर, वगैरे प्रधानमंडळींत आणि उच्च लोकांत वजन असलेली स्त्री होती. आणि त्यामानानें नेपोलियन हा सामान्य ब्रिगेड-जनरल म्हणजे कोणीच नव्हता! तिचें वयहि त्याच्यापेक्षा सहा वर्षांनीं मोठें होतें. पण दोघांनीं एकमेकांना पाहिल्यावर यापैकीं कोणतीहि गोष्ट त्यांना आडवी आली नाहीं. तिच्या प्रथम दर्शनानें नेपोलियनला असें झालें कीं मनात काहीं जन्म-जन्मांतरीची स्मृति जागृत व्हावी; किंवा एखादी हरवलेली अमूल्य वस्तू

सापडावी ! त्या एकाच क्षणानें दोघांच्याहि आयुष्यात स्थित्यंतर झालें, आणि अवघ्या पधरा दिवसात त्यानी विवाहापर्यंत सर्व मार्ग आक्रमण केला ! लग्न रजिस्टर पद्धतीनें झालें आणि त्यावर बारस व गोहियर या दोघा प्रधानांनी साक्षीदार म्हणून सह्या केल्या.

विवाहानतर दुसऱ्याच दिवशीं नेपोलियन इटालीच्या मोहिमेवर रवाना झाला आणि पधराच दिवसात वर्मसर, आलविंझी या कसलेल्या ऑस्ट्रियन सेनापतींचा त्यानें पराजय केला. *यामुळें फ्रान्समध्यें त्याच्या त्याच्या तोंडीं* त्याचें नाव झालें. पण एकीकडे या लढाया करताना दुसरीकडे जोसेफाईनच्या विरहाची आणि पूर्वी पॅरिसमध्ये असताना तिच्या सहवासात घालविलेल्या धुद रात्रींची त्याला फार आठवण होत असे या काळात त्यानें जोसेफाईनला लिहिलेलीं पत्रें प्रेमानें वेडावलेल्या तरुणासारखीं आहेत. पाराराप्रमाणें पख लावून ती त्याजकडे उडून येती तर हवीं होतीं अखेर शत्रूचा पराजय केल्यावर मिलानच्या राजवाड्यात त्यानें तिला आणवलें. याच वेळीं नेपोलियनची बहीण-भावडें व आई याची व जोसेफाईनची प्रथम भेट झाली. पण नवल असें कीं ती कोणाच्याच पसतीला उतरली नाहीं ! या वेळेपासून जोसेफाईननें ठरविलें कीं हें गोत नेपोलियनचें, माझें नव्हे ती त्याचेवर अवलबून नव्हती, किंवा त्याच्या कुटुबातहि तिला रहावयाचें नव्हतें. तिचें वय यावेळीं बत्तीस वर्षांचें होतें आणि जमाना स्वतत्र होता !

एकीकडे नेपोल्तिन युद्धात गुतलेला असताना जोसेफाईननें बारस, गोहियर या प्रधानांशीं फार कौशल्यानें सबध ठेवले होते. नेपोलियनच्या राजकारणी पत्रव्यवहारात ती जातीनें लक्ष घालीत असे. कोणता शब्द कोणाला केव्हा बोलावा याचें ज्ञान तिला उत्तम होतें. *यामुळें तिचा शब्द* फुकट जात नसे. इटालीमधील विजयानतर पॅरिसमध्यें एक स्वतत्र मोठें घर घेऊन तिनें शृगारलें. त्या घरात इटालीमधून आणलेली नामांकित चित्रें, पुतळे, नजराणे आणि कित्येक अमोलिक वस्तूचा सग्रह तिनें केला होता. कोणतीहि सुदर वस्तु असो, पडेल ती किंमत देऊन विकत घेण्याचा तिला हव्यास असे. माल्मेझाच्या राजवाड्याची जमीन सुमारें शभर एकर तिनें दाड लक्ष फ्रॅंकला विकत घेऊन तेथें असा अप्रतिम बाग उठविला कीं, आजहि माल्मेझाचा राजवाडा हेंच जोसेफाईनचें पाहण्यासारखें स्मारक

आहे. तिची सौंदर्यदृष्टि इतकी अपूर्व होती कीं, युरोपखंडातील सान्या फॅशन्सचा उगम जोसेफाईनपासून होता ही गोष्ट अनेक चरित्रकारांनीं मान्य केली आहे. तिच्यात एकच दोष होता, तो म्हणजे तिची खर्चिक राहणी. ती इतका खर्च करी कीं, सामान्य मनुष्याची छाती फाटून जावी. तिचें जितकें उत्पन्न त्याच्या दुप्पट खर्च ती करी. पण नेपोलियन त्या खर्चाला निमूटपणानें मान्यता देत असे. या एका वाक्यात तिच्या सान्या संसाराचें वर्णन करिता येतें. पण अमूप खर्च करता येणें हेंहि दैव आहे! 38783

जोसेफाईनच्या खर्चिक स्वभावाबद्दल नेपोलियनने कधीं तक्रार केली नाहीं, पण तिच्या भावडाच्या आणि नणदाच्या अगाची मात्र आग होत असे. शेवटीं ही स्पर्धा व मत्सर इतक्या थराला गेली कीं, नेपोलियन दूर ईजिप्तच्या स्वारीवर गेला असता जोसेफाईनच्या नैतिक आचरणाबद्दल या भावडानीं प्रवाद उठवून त्याचे मन कलुषित करण्याचा प्रयत्न केला. पण नेपोलियन हा खरोखरच शहाणा मनुष्य म्हटला पाहिजे. कारण संशयाच्या आहारीं जाऊन त्यानें आपल्या संसाराची राखरागोळी केली नाहीं! ज्या पापकृत्याचा तिच्यावर आरोप होता तें तिनें केलेलें नसल्यामुळें, या आपत्तीला तिनें निर्भयपणानें तोंड दिलें, आणि त्या निर्भयपणामुळेंच तिच्या चारित्र्याविषयीं नेपोलियनची खात्री झाली. या वेळचे तिचें एक पत्र उपलब्ध असून वाङ्मयात चिरकाल राहील. या पत्रात तिनें लिहिले आहे, "तुझी व माझी पहिली ओळख झाली तेथेंच जर आपण थांबतों, पुढें गेलों नसतों, तर बरें झालें नसतें काय? पण मला विवाहाला उद्युक्त करण्याला तूच कारण झालास! आपलें दोघाचें प्रेम न पाहवून कोणातरी हितशत्रूच्या मनात त्या प्रेमाच्या ताटात माती कालविण्याचें आलेलें दिसतें! पण या अफवावर तुझा विश्वास बसतो हें नवल नव्हे काय?"

नेपोलियनच्या मनातील संशयाचें निराकरण झालें याचें अंतस्थ कारण म्हणजे, जोसेफाईन हीच आपली भाग्यदेवता आहे असा नेपोलियनचा मनोमन विश्वास होता. आपणाला जें भाग्य लाभलें आणि वेळोवेळीं जो उत्कर्ष झाला, तो आपणास जोसेफाईनची जोड न मिळती तर झाला नसता, असें त्याला प्रामाणिकपणें वाटत असे. आणि याचें प्रत्यंतर त्याला ताबडतोब पहावयास मिळालें. कारण त्यानें यानंतर आठ दहा दिवसातच डिरे-

क्टरीची सत्ता कायम केली त्यात जोसेफाईनची त्याला बहुमोल मदत झाली. हा कट जर थोडा कोठें फसता किंवा पटकर्णी होता, तर नेपोलियनला आपलें शीर गमावण्याची पाळी होती! पण एकीकडे डिरेक्टरींतील प्रधानाशीं सलोख्याचे संबंध ठेवून, आणि ज्या दिवशीं कटाचा बार उडावयाचा त्या दिवशीं बारस व गोहियर याना बोलण्यात गुतवून ठेवून तिनें डिरेक्टरींवर प्यादेमात केली! ती राजकारणी नव्हती हें खरें तितकेंच चतुर होती हेंहि खरें आहे.

या नतर नेपोलियननें 'फर्स्ट कॉन्सल' म्हणजे सर्वाधिकारित्वाची सत्ता मिळविली आणि ऑस्टरलिट्झ व जेना या सुप्रसिद्ध लढाया जिंकून अर्धे युरोपखंड ताब्यात आणलें, तेव्हा फ्रेंच राष्ट्रानें "फर्स्ट कॉन्सल" हें पद त्याला हहयात व वशपरपरा बहाल केलें आता येथेंच थाबावें, राजपदापर्यंत धाव घेऊ नये असें जोसेफाईनला वारवार वाटत अस १७९६ सालीं नेपोलियन एका साध्या ब्रिगेडचा अधिकारी होता पाच वर्षानीं डिरेक्टरीची सर्व सत्ता त्याचे हातीं आली, व नतर पाच वर्षांनीं त्यानें "बादशहा" होण्याची गोष्ट लोक बोलू लागले, एवढें स्थित्यतर अवघ्या दहा वर्षांत घडलें. हें नवल खरें, पण तें घडलें हेंहि तितकेंच खरें याकरिता लाभलेलें भाग्य टिकवून धरावें, उतावळेपणानें तें जाईल असें करू नये प्रत्यक्ष राजपदातच इतकें काय मोठेपण आहे? जितके मोठेपण अधिक तितकें शत्रुत्वहि जास्त. सोळावा लुई हा राजा बादशहा असताहि त्याचा लोकानीं शिरच्छेद केलाच ना? म्हणून प्रत्यक्ष राजपदापेक्षा एक पायरी कमी असें काणतहि मोठे पद नेपोलियननें भूषवावें असें तिला वाटे

येथपर्यंत मजल आल्यानतर जोसेफाईनच्या मनातील भीति नाहींशी झाली. नेपोलियननें आपणाबरोबरच सम्राज्ञी म्हणून तिलाहि पोपकडून राज्याभिषेक करविला आणि तिची लोकप्रियता इतकी मोठी होती कीं लोकानीं ती गोष्ट आनंदानें मान्य केली या समारभापूर्वी, नेपोलियनशीं पूर्वी केवळ करारानें झालेलें लग्न पिरून खिस्ती विधिपूर्वक करून आपल्या विवाहाची तिनें गाठ पक्की करून घेतली होती ! राज्यारोहणाच्या समारभात नेपोलियनचा बादशाही झगा उचलण्याला त्याचे भाऊ आणि जोसेफाईनचा झगा उचलण्याला तिच्या नणदाना हातभार लावावा लागला, ही एक प्रकारें त्यानीं केलेल्या शत्रुत्वाची दैवानें परत फेड केली होती. अशा प्रकारें जोसेफाईनच्या लहानपणीं एका जिप्सी बाईनें "तू फ्रान्सची राणी होशील" असें जें भविष्य तिला सागितलें होतें तें अक्षरशः खरें झालें !

नेपोलियनची आई मात्र या अलौकिक समारभाला हजर राहिली नाहीं. ऐश्वर्य आणि ऐहिक वैभव या गोष्टींवर तिचा विश्वासच नव्हता "हे सारें एक दिवस नाहींसें होणार आहे" असें ती म्हणत असे. वैभवाच्या दिवसातहि तिच्या हातून खर्च करवत नसे. "आई, तू फार कजूषपणानें वागतेस !" अशी नेपोलियन तिची थट्टाहि करी. यावर ती इतकेंच उत्तर देई–"बाबारे, एखादे दिवस तुलाच माझजवळ पैशाची मागणी करण्याची वेळ येईल ! कोणी सागावें, वेळ कधीं सागून येत नसते !" आणि पुढें तसें झालेंहि.

यानतर आणखी पाच वर्षे गेलीं. नेपोलियनची सद्दी दिवसेंदिवस वाढत्या कक्षेत आहे असें त्याच्या दरान्यामुळें भासत होतें. पण जाणत्या लोकाना वेगळें वाटत होतें. शुद्ध पौर्णिमेनतर देखील आकाशात आपल्या शुभ्र तेजानें चद्रमा प्रकाशतच असतो, पण त्याच्या एकेक कला दिवसेंदिवस कमी होत आहेत, त्याला क्षय लागला आहे हें जाणत्या माणसाना कळल्या-शिवाय राहात नाहीं. जोसेफाईनपासून आपल्याला मुलगा होत नाहीं या गोष्टीबद्दल पूर्वी नेपोलियनला महत्त्व वाटलें नाहीं. पण आता दोघानाहि ती अतरच चिंतेची बाब होऊन बसली. जोसेफाईनचा मुलगा अजेन याला दत्तक घेऊन वारस म्हणून जाहीर करावें असें त्यानें प्रथम योजिलें. पुढें जोसेफाईननें आपली मुलगी हॉरटेन्स हिचें नेपोलियनचा सर्वांत धाकटा भाऊ लुई याच्याशीं लग्न जमवून बोनापार्ट व बोहारने या दोन कुळात ऐक्यभावना आणली. या

क्टरीची सत्ता काबीज केली. त्यांत जोसेफाईनची त्याला बहुमोल मदत झाली. हा कट जर थोडा कोठें फसता किंवा पट्कर्णी होता, तर नेपोलियनला आपलें शीर गमावण्याची पाळी होती! पण एकीकडे डिरेक्टरींतील प्रधानाशीं सलोख्याचे संबंध ठेवून, आणि ज्या दिवशीं कटाचा बार उडावयाचा त्या दिवशीं बारस व गोहियर याना बोलण्यात गुंतवून ठेवून तिनें डिरेक्टरींवर प्यादेमात केली! ती राजकारणी नव्हती हें खरें तितकेंच चतुर होती हेंहि खरें आहे.

या नंतर नेपोलियननें 'फर्स्ट कॉन्सल' म्हणजे सर्वाधिकारित्वाची सत्ता मिळविली. आणि ऑस्टरलिझ व जेना या सुप्रसिद्ध लढाया जिंकून अर्धे युरोपखंड ताब्यात आणलें, तेव्हा फ्रेंच राष्ट्रानें "फर्स्ट कॉन्सल" हें पद त्याला तहहयात व वशपरंपरा बहाल केलें. आता येथेंच थाबावें, राजपदापर्यंत घाव घेऊं नये असें जोसेफाईनला वारंवार वाटत असे. १७९६ सालीं नेपोलियन एका साध्या ब्रिगेडचा अधिकारी होता. पाच वर्षांनीं डिरेक्टरीची सर्व सत्ता त्याचे हातीं आली; व नंतर पाच वर्षांनीं त्यानें "बादशहा" होण्याची गोष्ट लोक बोलूं लागले; एवढें स्थित्यंतर अवघ्या दहा वर्षांत घडलें. हें नवल खरें, पण तें घडलें हेंहि तितकेंच खरें. याकरिता लाभलेलें भाग्य टिक्वून धरावें, उतावळेपणानें तें जाईल असें करू नये; प्रत्यक्ष राजपदातच इतकें काय मोठेपण आहे? जितके मोठेपण अधिक तितकें शत्रुत्वहि जास्त. सोळावा लुई हा राजा बादशहा असताहि त्याचा लोकानीं शिरच्छेद केलाच ना? म्हणून प्रत्यक्ष राजपदापेक्षा एक पायरी कमी असें कोणतेहि मोठे पद नेपोलियननें भूषवावें असे तिला वाटे.

हा तिचा संयम वाखाणण्यासारखा होता. पण राजकारण हें असेंच असतें कीं तें एकदा सुरू झालें कीं त्याची गति थाबत नाहीं. प्रतिस्पर्ध्यांची आशा नाहींशीं करण्याकरिता, त्याना जरब दाखविण्याकरितां नको ती गोष्ट करून दाखविण्याची बुद्धि होते! १८०४ सालीं काडोडलच्या नेतृत्वाखालीं एक फार मोठा कट जुन्या राजपक्षपाती लोकानीं केलेला उघडकीला आला. म्हणून जुन्या बुरबॉन घराण्याची आशा संपूर्ण नाहींशीं करण्याकरिता नेपोलियननें 'बादशहा' हें पद सर्वानुमतें धारण करण्याचें ठरविलें!

येथपर्यंत मजल आल्यानतर जोसेफाईनच्या मनातील भीति नाहींशी झाली. नेपोलियननें आपणाबरोबरच सम्राज्ञी म्हणून तिलाहि पोपकडून राज्याभिषेक करविला आणि तिची लोकप्रियता इतकी मोठी होती कीं लोकानीं ती गोष्ट आनदानें मान्य केली. या समारभापूर्वी, नेपोलियनशीं पूर्वी केवळ करारानें झालेलें लग्न फिरून ख्रिस्ती विधिपूर्वक करून आपल्या विवाहाची तिनें गाठ पक्की करून घेतली होती! राज्यारोहणाच्या समारभात नेपोलियनचा बादशाही झगा उचलण्याला त्याचे भाऊ आणि जोसेफाईनचा झगा उचलण्याला तिच्या नणदाना हातभार लावावा लागला, ही एक प्रकारें त्यानीं केलेल्या शत्रुत्वाची दैवानें परत फेड केली होती. अशा प्रकारें जोसेफाईनच्या लहानपणीं एका जिप्सी बाईनें "तू फ्रान्सची राणी होशील" असें जें भविष्य तिला सागितलें होतें तें अक्षरशः खरें झालें!

नेपोलियनची आई मात्र या अलौकिक समारभाला हजर राहिली नाहीं. ऐश्वर्य आणि ऐहिक वैभव या गोष्टींवर तिचा विश्वासच नव्हता "हें सारें एक दिवस नाहींसें होणार आहे" असें ती म्हणत असे वैभवाच्या दिवसातहि तिच्या हातून खर्च करवत नसे. "आई, तू फार कजूषपणानें वागतेस!" अशी नेपोलियन तिची थट्टाहि करी. यावर ती इतकेंच उत्तर देई-"बाबारे, एखादे दिवस तुलाच माझजवळ पैशाची मागणी करण्याची वेळ येईल! कोणी सागावें, वेळ कधीं सागून येत नसते!" आणि पुढें तसें झालेंहि.

यानतर आणखी पाच वर्षें गेलीं. नेपोलियनची सद्दी दिवसेंदिवस वाढत्या वर्धेत आहे असें त्याच्या दराऱ्यामुळें भासत होतें. पण जाणत्या लोकाना वेगळें वाटत होतें शुद्ध पौर्णिमेनतर देखील आकाशात आपल्या शुभ्र तेजानें चद्रमा प्रकाशतच असतो, पण त्याच्या एकेक कला दिवसेंदिवस कमी होत आहेत, त्याला क्षय लागला आहे हें जाणत्या माणसाना कळल्या-शिवाय राहात नाहीं जोसेफाईनपासून आपल्याला मुलगा होत नाहीं या गोष्टीबद्दल पूर्वी नेपोलियनला महत्त्व वाटलें नाहीं पण आता दोघानाहि ती अतस्थ चितेची बाब होऊन बसली जोसेफाईनचा मुलगा अजेन याला दत्तक घेऊन वारस म्हणून जाहीर करावें असें त्यानें प्रथम योजिलें पुढें जोसेफाईननें आपली मुलगी हॉर्टेन्स हिचें नेपोलियनचा सर्वात धाकटा भाऊ लुई याच्याशीं लग्न जमवून बोनापार्ट व बोहारने या दोन कुळात ऐक्यभावना आणली. या

हॉरटेन्सला सुदैवानें मुलगा झाला. त्याचेंच नांव चार्लस नेपोलियन असें ठेवून, त्याला वारस करावें असें दोघांच्याहि मनांत होतें. पण दुर्दैवानें हा मुलगा पाच वर्षांचा होऊन वारला, त्यामुळें गाडी पुनः पूर्वपदावर आली!

राज्याचाहि विस्तार इतका अवाढव्य झाला होता कीं, सदासर्वकाळ लढाया करीत बसणें शक्य नव्हते. त्या राज्याला शांतता आणि स्थिरता यावयाची तर रशिया किंवा ऑस्ट्रिया अशा बलिष्ठ सत्तेशीं सोयरिकीचे नातें जोडूनच हा प्रश्न सुटेल असें त्याच्या मनात येऊं लागलें होतें. पण तिकडूनहि अडचण अशी होती कीं, जोसेफाईननें जसें त्याचे मन व्यापलें होतें तसें कोणीहि स्त्री व्यापूं शकली नसती! ज्या माझ्या पत्नीला मी सम्राज्ञीपदावर चढविलें तिला त्या पदापासून मीच वंचित करणार काय? अशा विचारानें त्याच्या मनात उदासीनता येत असे. जोसेफाईनशीं त्याचें मन इतकें एकरूप झालें होतें कीं, त्याच्या अंगावरून नुसती वाऱ्याची झुळूक गेली तरी त्याच्या अंतर्मनातील विचार जोसेफाईनला कळत असत! याच मनःस्थितींत ती दोघें एकत्र असतां, दालनातील खिडकीजवळ नेपोलियनला नेऊन पश्चिम क्षितिजावर प्रकाशत असलेल्या शुक्राचा तारा जोसेफाईननें त्याला दाखविला. "तो पहा माझा भाग्यतारा! आपणाला जें ऐश्वर्य लाभलें ते या माझ्या भाग्यताऱ्याचें फळ आहे! केवळ तुझ्या नशिबानें तें मिळालें नाहीं! आपण दूर झालों कीं हें भाग्य संपलेंच समज!" काय असेल तें असो; नेपोलियनचें मनहि त्या दिवशीं इतकें भारावलेलें झालें होतें कीं, एखाद्या लहान मुलाप्रमाणें तिच्या गळ्यात गळा घालून तो रडला. "जोसेफाईन मी काय करूं! सगळेजण राजकारणाकरिता मला भरीला घालतात; पण तुला सोडावें असें मला वाटतच नाही!"

पण कालांतरानें तोहि समय आला. कणाकणानें आणि क्षणाक्षणानें बदलत नाहीं असें या जगात काय आहे? त्याप्रमाणें नव्या लग्नाचा विचार कायम झाल्यावर मनाचा निश्चय करून त्यानें तिला कळविला आणि पुढें कुटुंबियांसमक्ष एकदोन दिवसांनी घटस्फोटाचे विधि, दोघांच्या सह्या होणें वगैरे रीतसर पार पडलें. नेपोलियननें आपल्या आवडत्या राणीची कोणत्याहि रीतीनें अवहेलना केली नाही; किंवा तिला कमीपणा येईल अशी गोष्ट घडूं दिली नाही. तिची 'सम्राज्ञी' ही पदवी, तनखा, इतमाम, राहण्याची

व्यवस्था वगैरे सर्व तिच्या दर्जाला शोभेल अशी त्यानें लावून दिली. आणि त्याप्रमाणें टुलरीजचा राहता राजवाडा सोडून ज्या दिवशीं जोसेफाईन मालमेझाच्या वाड्याकडे निघाली त्यावेळी तिच्या सर्व परिवाराच्या डोळ्यातून दुःखाश्रू निघाल्याशिवाय राहिले नाहीत!

त्यानंतर सहा वर्षे जोसेफाईन हिनें 'परित्यक्ता' म्हणून काढली. या काळात तिच्याजवळ संपत्ति होती, पण वैभवानें सुखी होणारें मन नव्हतें. ज्यावर आपले प्रेम त्याला पहावयाचे नाही, ओठावर शब्द आले तरी बोलायचे नाही, हंसू आले तरी हसायचे नाही असा तो अज्ञातवास होता. जीवितहेतू संपल्यानतरचे तें जिणें होतें. त्यात आनद कसला? मत्सर किंवा द्वेष या भावना साऱ्या जन्मात तिने कोणाबद्दलहि बाळगल्या नाहीत. आणि सारा जन्म अनेकांच्या आदरातिथ्यात गेला. पण आता तिच्याकडे कोणी कशाकरिता जावयाचे? नेपोलियनने ऑस्ट्रियाच्या राजकन्येशीं लग्न केल्यानतर त्याला मुलगा झाला, त्यावेळी सारें पॅरिस आनंदोत्सवात उजळून निघालें. त्या बाळाला एकदा डोळे भरून आपणाला पाहाता येणार नाही काय? पण आता तें कसें घडणार? तिच्या बलिदानानेच हा दिवस उगवला होता. तिच्या डोळ्यात अश्रु पाहून एका मायेच्या मैत्रिणीने तिला जवळ केलें आणि तिला विचारलें, "तुझी इच्छा तृप्त झाली तर आता तूं का रडतेस?" जोसेफाईन म्हणाली, "त्याच्या सुखाशिवाय आणि इच्छेशिवाय माझी दुसरी कोणतीहि इच्छा नव्हती. पण हें सारें माझ्या बलिदानाने मी घडवून आणलें. बलिदानात काहीतरी यातना होणारच. मग मी तुमच्याजवळ पोटभर रडूंहि नये काय?"

या नतरचा नेपोलियनच्या अपकर्षाचा इतिहास सुप्रसिद्ध असल्याने त्याचा निर्देश अगदी थोडक्यात करता येण्यासारखा आहे. नेपोलियनचें दुसरें लग्न ही फार मोठी राजकीय चूक ठरली. आणि ऑस्ट्रिया हा शेवटपर्यंत फ्रान्सच्या मित्रपक्षात न येता शत्रुपक्षातच राहिला. १८१२ सालीं नेपोलियनला रशियावर स्वारी करण्याची दुर्बुद्धि सुचली. त्यात त्याचे अडीच लक्ष सैन्य गारद झालें. आणि त्यापुढील दोन वर्षात सर्व युरोपने फ्रान्सविरुद्ध युद्ध पुकारलें त्यात, ज्या भाऊ-बहिणी किंवा नातलगाना त्याने राज्यें दिलीं होतीं तेहि विरुद्ध पक्षाला जाऊन नेपोलियनचा पाडाव झाला! नेपोलियन एल्बाहून

परत आल्यावर जोसेफाईन वारली होती. आणि वॉटर्लूच्या युद्धाला निघतांना आपणांस युद्धांत जय मिळेल असें त्याचें मनच त्याला सांगत नव्हतें. त्या युद्धांत पराजय झाल्यानंतर देशत्याग करिताना मालमेझांच्या राजवाड्यांत जाऊन, ज्या शय्येवर जोसेफाईन मृत्यू पावली तेथें कित्येक प्रहरपर्यंत नेपोलियन दिग्मूढ अवस्थेंत बसला होता. शुक्राचा तारा अस्त पावला होता. आणि त्या देवतेचा अनन्यभक्त अगतिकपणें अंधारात चाचपडत होता! ज्या मृत्यूनें जोसेफाईनला जवळ केलें, त्याला नेपोलियनच्या अंतःकरणातील हांक ऐकू गेली नाही काय?

ललना–एप्रिल १९६०

* * *

आचरणानें नेपोलियनच्या कीर्तीची धुळधाण केली त्या स्त्रीची हकिगत लिहितांना इतिहास लेखकालाहि संकोच व उद्वेग वाटल्याशिवाय कसा राहील? असो.

नेपोलियननें जोसेफाईनला काडी मोडून दिल्यावर एक महिनाभर त्यानें अत्यंत विमनस्क स्थितींत घालविला. त्याला खाणेंपिणेंहि सूचलें नाहीं. टुलरी-जच्या राजवाड्यांतून जोसेफाईन गेल्यावर काहीं तासातच नेपोलियननेंहि तो वाडा सोडला आणि स्थलांतर करून तरी बरें वाटेल या कल्पनेनें तो ट्रायनन येथें जाऊन राहिला. या पहिल्या महिन्यात जोसेफाईनशी त्याचा दररोज पत्रव्यवहार होता आणि तीं दोघें किनीहि समजूतदार रिवेनीं असली तरी या दुःखामुळें जोसेफाईनच्या प्रकृतीवर परिणाम होऊं नये इतकी त्याला काळजी वाटत होती. एकदा त्यानें तिला ट्रायनन येथें जेवणास बोलावलें होतें व जेवणाचे वेळीं तीं दोघे, हारटेन्स व कॅरोलिन अशीं चौघेच होतीं. तींच प्रेमाचीं माणसें, पण प्रसंग कसा विचित्र पाहा. जेवणात लक्ष नसल्या-मुळें जोसेफाईन दुसरीकडे पाहात होती जेवतांना कोणीहि एकमेकाशी अक्षर-सुद्धा बोलत नव्हते. आणि नेपोलियननें दोनतीन वेळा खिशातील हातरुमालानें डोळ्यातील आसवें टिपून घेतलीं. मनातलें दुःख एकमेकाना कळत होतें, पण याला उपाय नव्हता. आपल्याच हातानें त्यानें जाणूनबुजून हें पाऊल टाकलें होतें. म्हणून हें दुःख बाजूला सारून पुटल्या मार्गाला लागणेंच होतें.

याप्रमाणें दोन महिने घालविल्यानंतर वधूशोधनाकरिता नेपोलियन कामाला तातडीनें लागला. रशियाच्या झारशीं त्याची अत्यंत दोस्ती होती. त्याच्या बहिणीशीं लग्न केलें तर युरोपच्या राजकारणात रशियासारखी बलाढ्य सत्ता आपल्या बाजूस कायमची राहील असा त्याचा अंदाज होता. पण झारच्या आईनें निक्षून याविरुद्ध मत दिल्याकारणानें ती बाब रहित झाली. यानंतर ऑस्ट्रियाच्या राजकन्येचें नाव पुढें आलें. वास्तविक ऑस्ट्रिया फ्रान्सचा हाडवैरी. पंधरा वर्षे नेपोलियननें फ्रॅन्सिसशीं लढाया केल्या व ऑस्ट्रियाची धुळधाण केली. वंशानें पाहिलें तर हॅप्सबर्ग घराणें आणि फ्रान्सचें बुर्बान घराणें याचा नात्यानें जवळचा रक्तसंबंध. फ्रेंच राज्यक्रांतीनंतर बुर्बान वंशाचा संपूर्ण उच्छेद करून नेपोलियन गादीवर आला, म्हणजे बुर्बान घराण्याच्या मुळावरच आला नाहीं काय? बिचारा सोळावा लुई व त्याची राणी मेरी

अतोनात याचा अवध्या वीस वर्षांपूर्वी फ्रेंच लोकांनीं शिरच्छेद केला ! ही गोष्ट त्याचे नातेवाईक कसें विसरतील ? या भावना विसरण्यासारख्या नव्हत्या. पण लगेच त्याचें स्वार्थी मन असा पसवा युक्तिवाद सांगे कीं, ऑस्ट्रियाची राजकन्या फ्रान्सची राणी होणें, म्हणजे पर्यायानें बुर्बोन वंशाचा नातेवाईकच गादीचा अधिकारी होणें नव्हे काय ? निदान या गोष्टीनें तरी जुन्या राज पक्षीयांचें वैर शमावें ! तो स्वत राजकुळात जन्माला आला नाहीं त्याला आता उपाय नाहीं. पण खुद्द ऑस्ट्रियाच्या राजकन्येशींच त्यानें लग्न केलें, म्हणजे तरी फ्रान्सची गादी ही परपरेनें इतर घराण्याहून कमी नाही असें लोकांनीं का न मानावें ?

त्यावेळीं ऑस्ट्रियाचा चतुर वकील मेटर्निच पॅरिसमध्यें होता त्याच्या मध्यस्तीनें ऑस्ट्रियाच्या बादशहाकडून या विवाहाला त्यानें समति मिळविली. ही समति त्यानें आनदानें किंवा सुखासमाधानानें दिली असें नव्हे, कसेंहि करून ऑस्ट्रियाची धुळधाण थांबो, इतक्याच राजकीय विचारानें दिली. या विवाहानें फ्रान्स व ऑस्ट्रिया यात प्रेम, सलोखा किंवा चिरकाल शातता उत्पन्न होईल यावर मेटर्निच याचा विश्वास नव्हता ! आणि ऑस्ट्रियाचा बादशहा फ्रान्सिस याचा त्याहून नव्हता ! ! पण नेपोलियन मात्र या मोह जालात फसला ! गरजवताला अक्कल नसते किंवा असली तरी त्यावेळीं नाहीशी होते याचें हें उत्तम उदाहरण होय विद्वान् विद्या चाल्त आलेल आणि रक्तानें मासून निघालेलें वैर एका क्षणात नाहींसें होणार, आणि केवळ एका लग्नसबधामुळें तेथें विश्वास उत्पन्न होऊन प्रेमाचें नदनवन उभें होईल, हा केवढा भ्रम ? जोसेफाईननें एका पत्रात ही गोष्ट त्याला स्पष्टपणें कळविली होती पण विवेकाचा सडा तुटल्यामुळें नेपोलियनच्या बुद्धीचा पतग गोते खात वाहतीला लागला होता त्याच्या ही गोष्ट लक्षातहि आली नाहीं !

मग नेपोलियनची पुरी फजिती करण्याच्या दृष्टीनें दैवानेंहि त्याच्या हेतूला साथ दिली ! सुमति, दुर्मति आणि नियति या अदृश्य रूपानें अतरिक्षात वावरणाऱ्या देवता जवळच होत्या नेपोलियनच्या अतर्मनातील बेत आणि मनोराज्य ऐकून त्यानाहि मौज वाटली

सुमति दुर्मतीला म्हणाली, " ताई ! ताई ! ऐकलास ना हा लग्नाचा

बेत. एका शहाण्या मनुष्यानें वेडे होण्याचा बेत केला आहे. अशा वेळीं तुझा पाय पुढें असेलच ! ”

दुर्मति म्हणाली—“ शहाण्या मनुष्याला मूर्खपणानें वागण्याची हौस आली तर आपण तरी ती मौज का न पाहावी ? ‘ झोंपी गेलेला जागा झाला ’ त्याची गोष्ट तुला आठवते ना ? अबूल हसनचा बादशहा करणें आणि बादशहाचा पुनः अबूल हसन करणें, ही गोष्ट माझ्या तळहातचा मळ आहे. नेपोलियन बादशहाचा ‘ अबूल हसन ’ करायचा इतकच ना ? ”

“ पण त्याकरितां आधीं त्याचें एकाद्या राजकन्येशीं लग्न लावून दिलें पाहिजे म्हणजे त्या नाटकाला खरा रंग येईल ” नियति म्हणाली. “ राजाच्या घरीं लग्न निघालें म्हणजे करवल्या हव्यातच. चला, आपण सर्वजणी त्या लग्नात सामील होऊं म्हणजे शेवटपर्यंत आपणाला हा खेळ पाहावयास मिळेल ! ”

जोसेफाईनच्या लग्नविच्छेदानंतर बरोबर तीन महिन्यानीं, ता. १५ मार्च सन १८१० रोजीं ऑस्ट्रियाच्या राजकन्येला मागणी होऊन साखरपुडा झाला आणि १ एप्रिल रोजीं पॅरिस येथें हें लग्न रजिस्टर पद्धतीनें झालें. वधुवराची प्रथम भेट ऑस्ट्रिया व फ्रान्स याच्या सरहद्दीवर कॉंपीन या गावीं ठरली होती. कारण फ्रान्सचा पूर्वीचा बादशहा सोळावा लुई आणि ऑस्ट्रियन राजकन्या मेरी अतोनात या वधूवराची भेट या गावींच पडली होती. बुर्बोन राजघराण्यात ज्या ज्या प्रथा व संकेत पाळण्यात येतात ते सर्व कटि-कोरपणानें व दक्षतेनें या लग्नात पाळण्यात आले होते. लोकाचा उत्साह किंवा पैशाचा खर्च यांत कमतरता नव्हती. आणि जणूं काही आपलें हें पहिलेंच लग्न अशा समजुतीने लग्नाचा समारंभ—जेवणावळी, मानपान, देणग्या, दीपोत्सव, इत्यादि गोष्टी महिनाभर झडत होत्या !

मेरी लुईसा ही केवळ एकोणीस वर्षांची अल्लड तरुणी होती. ती मध्यम उचीची, फुलासारखी टवटवीत, ताम्रगौर असून, प्रथमदर्शनी ती गर्विष्ठ असावी असें वाटे. पण तिच्यात कसलेंच व्यक्तित्व म्हणजे स्वत:ची बुद्धि नव्हती. श्रीमंताच्या घरीं वाढलेल्या मुली जशा सुस्वभावी आणि बावळ्या असतात त्यांतलीच ती होती. Innocent या शब्दाने तिचे चागलें व वाईट दोन्ही वर्णन समर्पकपणाने होईल. एखाद्याला तोंडावर मूर्ख म्हणावयाचे नसले

म्हणजे चतुर मार्मिक माणसें ' इनोसेंट ' या शब्दाचाच उपयोग करतात!! प्रेम किंवा स्त्री-पुरुषसंबंध तिच्या शिक्षणातून इतक्या कटाक्षाने वगळण्यात आला होता की सृष्टीची उत्पत्ति कशी होते किंवा परंपरा पुढें कशी चालते या गोष्टीचे लग्न होईपर्यंत तिला काडीमात्र ज्ञान नव्हतें तिच्या अनुचरात सर्व स्त्रियाच होत्या, पुरुष एकहि नव्हता. लग्नापूर्वी ज्या पुरुषाची तिची ओळख होती तो म्हणजे तिचा पिता. आणि आता ज्या पुरुषाची तिची ओळख झाली तो म्हणजे नेपोलियन. इतिहास किंवा कथा-कादम्बऱ्यातून तरी पुरुषाच्या गोष्टी यावयात ? पण ते ते भाग तिच्यावर सक्त देखरेख ठेवणाऱ्या शिक्षकिणी पुस्तकातून कात्रीने कापून टाकीत असत. असे शिक्षण मिळालेली अल्लड कुमारी आता फ्रान्सची राणी झाली होती!

जोसेफाईन आणि मेरी लुईसा या दोघींत किती अंतर आहे हें जाणल्या लोकांच्या लक्षात यावयाला वेळ लागला नाहीं. जोसेफाईन व नेपोलियन वयानें बरोबरीची, सारख्याच अनुभवाची, सार्वजनिक जगाशीं समरस होणारी होती. या उलट मेरी लुईसा नेपोलियनपेक्षा वीस वर्षांनीं लहान असून त्याची मुलगी शोभली असती! या स्त्रीला त्याचें मन काय कळणार? आणि राजकारणात तरी ती काय भाग घेणार? जोसेफाईनच्या अंगीं परोपकार बुद्धि इतकी होती कीं हजारों लोकांचें ती मायपोट होती. कोणाहि याचकाला तिनें कधीं विन्मुख धाडलें नाहीं. अनेक कलावत, फेरीवाले, उदमी, दुकान-वाले, रत्नपारखी वगैरे हजारों लोकाचा चरितार्थ जोसेफाईनवर अवलंबून असे व ते सर्वजण तिची फार आठवण काढीत! मेरी लुईसाशीं कोणाचाहि संबंध येत नसे. ती सदासर्वकाळ आपल्या महालात बसून असे. नेपोलियननें फक्त एक चालती बोलती बाहुली विकत घेतली होती. आणि मुलें ज्याप्रमाणें बाहुलीशीं खेळतात, तिच्यावर प्रेम करतात, त्याप्रमाणें तिचें मनरंजन करण्या-करिता तो आता तासानुतास आणि दिवसानुदिवस वेळ खर्चित असे. पेन्श-नाईत अल्पवयीन मुलीशीं चौथें लग्न केलेले श्रीमंत जसे दिवस घालवीत तसा त्याचा कार्यक्रम होता. आणि इतक्या सगळ्या प्रियाराधनाचा हेतु काय? तर पुत्रप्राप्तीची आशा!

सुदैवानें ही गोष्ट सफल होण्याचीं चिन्हें दिसू लागलीं. तेव्हा दरबारांत इतर राजकारणाच्या सर्व गोष्टी पाठीमागें पडून, राणीसाहेबाना पुत्र होणार कीं

कन्यारत्न होणार, हाच सर्वांच्या चर्चेचा विषय होऊन बसला. प्रसूतीच्या रात्रीं राजवाड्याच्या खालच्या दालनात अनेक उमराव, मुत्सद्दी, सरदार तसेंच दरबारी लोक जमा झाले होते आणि वरच्या मजल्यावर आप्त-स्वकीयाची गर्दी उडून गेली होती. हेतु हा कीं, मुलगा झाल्याची बातमी आपणाला आधीं कळावी. किंवा आपण ती इतराना कळवावी. मेरी लुई-साला हें पहिलें बाळतपण जिवावरचें गेलें. एका मागोमाग येणाऱ्या वेणा सहन होईनात. व वारवार आक्रोश करीत ती निश्चेष्ट पडून होती. नेपो लियनला तिचे हाल पाहावेनात. तो गोरामोरा आणि चिंताक्रांत होऊन शेजारच्या दालनात जाऊन बसला. रणागणावर शेंकडो मृत्यु व यातनाना तोंड देणारा नेपोलियन यावेळीं रक्त च्या बायकोची तडफड पाहून अगदीं खचून गेला आणि उभे राहण्याचीदेखील त्याच्या अगात शक्ति राहिली नाही! शस्त्रक्रिया करून पोट चिरण्याची वेळ येते कीं काय असाहि धास्तीचा समय आला होता. पण कशी तरी धडपड करून अखेर तिची सुटका झाली न ती सुखरूपपणे प्रसूत झाली. बायको जिवानिशीं सुटली याचा आनद नेपोलियनला इतका झाला कीं, मुलगा झाला या गोष्टीकडे त्याचें किंवा इतराचें प्रथम लक्षहि गेलें नाही. पण नतर मुलगा झाल्याचें आढळताच, ती बातमी प्रथम राजवाड्यात व नतर राज्यात दाही दिशाना पसरण्याला वेळ लागला नाहा. मुलगी झाली तर एकवीस तोफा, पण मुलगा झाला तर मात्र एकशें एक तोफा होताल असें राज्यात आधीच जाहीर झालेलें असल्यामुळें, तोफाचे आवाज सुरु होताच लोक उत्कठेनें लक्ष देऊन ऐकू लागले. एकविसावी तोफ झाल्यावर ती उत्कठा अगदीं शिगेला पोंचली. आणि बाविसाव्या तोफेचा धडाका ऐकताच रस्त्यात लोक अक्षरश: हर्षानें वेडे होऊन नाचू लागले! सर्व पॅरिस शहर दीपोत्सवानें उजळून निघालें. आणि आत दिवे लावलेलें व गॅसनें भरलेलें प्रचड विमान पॅरिसच्या तळावरून आकाशात निघालें तें उच उच जात सर्व जगभर ही आनदाची बातमी घोषित करण्याकरिता वारा नेईल तिकडे आकाशमार्गानें जाऊ लागलें. या पुत्रजन्मामुळें नेपोलियनच्या आनदाचा कळस झाला! आणि आपणाइतका सुखी मनुष्य साऱ्या जगात दुसरा कोणीहि नसेल असे त्याला वाटू लागलें! त्या आठवड्यात डाकेला दुसरा विषय नव्हता. नेपोलियननें स्त्रियेकाना

स्वहस्तें पत्रें लिहिलीं. त्यात स्मरणपूर्वक एक पत्र जोसेफाइन राणीला होतें— " प्रियतम जोसेफाईन ! मला मुलगा झाला. माझ्या सुखाची परमावधि झाली ! "

नेपोलियनचा मुलगा ही त्याचीच प्रतिकृती होती.तो त्याच्या रक्तमांसाचा होताच, पण त्याच्या सर्व भावना, संस्कार, वासना, आणखी जें जें असेल तें तें सर्व त्या मुलात प्रतिबिंबित झालें होतें. चद्रबिंब कलाकलानीं वाढावें, किंवा पाकळीपाकळीनें फूल विकसित व्हावें त्याप्रमाणें, वर्ष दोन वर्षांच्या अवधींत त्या मुलानें इतके गुण प्रकट केले की त्यानें नेपोलियनला वेड लावलें. त्याला वाटे हा खरा जन्मसिद्ध राजा ! आपणापेक्षा याचें राजतेज काहीं आगळेंच आहे ! कारण त्यानें राजकन्येच्या पोटीं जन्म घेतला आहे ना ! सामान्य माणसाची राजकुलाबद्दल अशीच भाबडी भावना असते. पण असें नेपोलियन ला वाटलें हें विशेष नव्हे काय ? या राजपुत्राकरिता त्यानें एक टोलेजंग प्रासाद सीन नदीच्या उत्तर तीरावर बांधण्याचें ठरविलें. या राजवाड्याची कल्पना इतकी भव्य व विस्तीर्ण होती कीं पॅरिसमधील सर्व इमारतींपेक्षा ती सुंदर व उठावदार झाली असती. पण दुर्दैवानें ही इमारत प्रत्यक्षात कधींच अस्तित्वात आली नाहीं. या मुलाची जोपासना मादाम मॉनतेस्क्यु या अनुभविक स्त्रीकडे होती. तिच्या हाताखालीं गव्हर्नेस् म्हणून चार हुशार स्त्रिया, एक अंगापिंडानें सशक्त आणि उत्तम दूध असलेली दाई; शिवाय पाचपचवीस दासदासी होत्या त्या वेगळ्याच.

पण नवल असें कीं, अंत करणाच्या मायेची उब जितकी नेपोलियनच्या अंगीं होती तितकी स्वतः मेरी लुईसा हिच्या अगीं नव्हती. नेपोलियनचें मुलाबद्दलचें उत्कट वात्सल्य पाहून त्या मुलाला स्वतः अंगाखांद्यावर घेण्याची तिला भीति वाटत असे. न जाणों त्याची मान अवघडली किंवा काहीं दुखावलें तर घ्या काय ? म्हणून त्याला ती स्वतः फारसा हातहि लावीत नसे. या मुलाला एकदा डोळे भरून पाहावें असें जोसेफाईनला फार वाटे. पण नुसती ती भेटीला येण्याची गोष्ट नेपोलियननें मेरी लुईसा हिचेजवळ काढताच, तिनें रडून इतका आकांत केला कीं, नेपोलियनला तो बेत सोडून द्यावा लागला ! मग नेपोलियननें एकदा स्वतःच या मुलाला घेऊन ट्रायन-

नच्या बागेत फिरवून आणण्याचा बेत केला, आणि ओझरतें का होईना या मुलाचें दर्शन जोसेफाईनला घडविलें.

वसें एकेकाचें नशीब असतें पाहा; हा मुलगा दहा बारा वर्षे अगोदर जन्मता तर नेपोलियनच्या वैभवाचा ऐन मध्यकाळ त्याला पहाचयास सापडला असता! पण नेपोलियनचा भाग्यसूर्य अस्ताकडे कलण्याला सुरुवात झाली तेव्हां त्याचा जन्म झाला! या मुलाला बापाचा सहवास अवघा तीन वर्षेच लाभला. आणि पुढें त्याचें सर्व आयुष्य जगाच्या दृष्टीआड अज्ञातवासात किंवा नजरकैदेत जावयाचें होतें. पण या पहिल्या वर्षांत त्या चिमखड्या अर्भकानें टेप रेकॉर्डिंगप्रमाणें इतके सस्कार आपल्या अंत:करणात साठविले होते कीं, आपल्या बालवयात पाहिलेलें सर्व वैभवशाली विश्व त्याला पुढें निरतर आठवत होतें. त्याच्या जन्मानतर एकाच वर्षानें नेपोलियननें रशियाची आबाढव्य स्वारी करण्याचें काम अंगावर घेतलें, आणि त्यात त्याचें दोन अडीच लक्ष सैन्य गारद झालें! यानतर नेपोलियनचा पडता काळ आला. इतर राष्ट्रांनीं त्याचे विरुद्ध कबर कसली. आस्ट्रियाच्या बादशहावर त्याचा विश्वास होता. पण तेथेंहि अविश्वासाचे सुरुग पेरलेले त्याला आढळून आलें प्रत्यक्ष मुलीचा बापच तिच्या विरुद्ध उठला; प्रत्यक्ष आजाच आपल्या नातवाचा शत्रू बनला, हें दृश्य कोणाचेंहि अंत.करण विदीर्ण करण्यासारखें होतें. पण हें राजकारण आहे. राजकारणाइतकें निर्दय आणि स्नेहशून्य जगात दुसरें कांहींहि नसेल! या बाबतींत जोसेफाईनचेच शब्द खरे ठरले. ती त्याला म्हणाली होती, "ऑस्ट्रिया व फ्रान्स हे तीन पिढ्याचे जन्मसिद्ध हाडवैरी आहेत! जोपर्यंत नेपोलियन बलिष्ट आहे तोपर्यंतच ऑस्ट्रिया नगून वागेल. पण एकदा त्या सत्तेला उतरती कळा लागली असें दिसलें, कीं ऑस्ट्रिया डोकें वर काढील, आणि मैत्रीची भाषा साप झुगारून देईल!"

रशियाचे स्वारीपूर्वी आस्ट्रिया अतस्थपणें शत्रुपक्षात होता, त्यानतर उघडपणानें शत्रुपक्षात मिळण्याची त्याची तयारी झाली. नेपोलियनचा मेटर्निचचे मैत्रीवर विश्वास होता; कारण त्यानेंच हें दुसरें लग्न जमवून दिलें होतें. पण नंतर त्याला आढळून आलें कीं, मेटर्निच याची बोलणीं जरी मखमालीनें मढविल्याप्रमाणें मृदु दिसली तरी त्या पाठीमागची मूठ पोलादी होती! तो कसलेला मुत्सद्दी होता. तो कोणताच सामोपचार ऐकेना; आणि अशा अप-

मानकारक अटी सांगूं लागला की, तहाचें बोलणें अशक्य व्हावें ! हें पाहून नेपोलियन उद्वेगानें म्हणाला, "युद्ध करण्याची या राष्ट्रांना जर इतकी खुमखुम असेल, तर अंतःकरणाची तृप्ति होईपर्यंत त्यांची इच्छा पुरी होईल ! तैमूरलंगाप्रमाणें मला कैदी म्हणून एकाद्या पिंजऱ्यांत फिरविण्याची यांची इच्छा दिसते ! पण सिंहाला चवताळून सोडणें हें किती भयंकर आहे हें त्यांच्या प्रत्ययाला येईल !"

इतकें सगळें होत असतां मेरी लुईसा हिचे असें कधींहि मनांत आलें नाहीं कीं, आपल्या बापाकडे धांव घ्यावी आणि ऑस्ट्रियानें तटस्थवृत्ति स्वीकारावी अशी त्याची विनवणी करावी. हें त्यावेळीं अगदीं शक्य होतें; पण तिनें केलें नाहीं ! युद्धाला निघतांना आपल्या पश्चात् नेपोलियननें राणी मेरी हिला राज-प्रतिनिधी नेमलें. तिला व राजपुत्राला शाही पथकाचे हवालीं करून जातांना नेपोलियनला गहिंवरून आलें. पॅरिसचें रक्षण कसोशीनें करावें व काय वाटेल तें झालें तरी आपली राणी व मुलगा यांना शत्रूचे ताब्यांत देऊं नये. ही जबाबदारी आपला भाऊ जोसेफ यानें पत्करावी असें ठरलें होतें. या युद्धांत नेपोलियननें जीं वीरकृत्यें केलीं व लष्करी हालचाली केल्या त्या कोणालाहि आश्चर्यानें थक्क करून सोडण्यासारख्या होत्या. सर्व युरोपच्या सैन्याचा दळभार फ्रान्सवर उठलेला पाहून त्याची वृत्ति अत्यंत प्रक्षुब्ध होऊन गेली. अनेक ठिकाणीं त्यानें शत्रूचा पराभव केला. पण सर्व आघाड्यावर तो एकटाच लढणें शक्य नसल्यामुळें शत्रू-सैन्याच्या टोळ्या पॅरिसपर्यंत पोंचल्या !

मग राणी व राजपुत्र यांनीं पॅरिसमध्यें राहून राजधानी लढवावयाची, कीं त्याना दुसरीकडे हलवावयाचें असा रोकडा प्रश्न उत्पन्न झाला. आणि त्याबाबत नेपोलियनचा भाऊ जोसेफ, राणी, प्रधानमंडळ यांचीं सल्लतें होऊं लागलीं. मेरी लुईसा साऱ्या मुलखाची भित्री होती. तिचें मन पळ काढण्याकडे झुकत होतें. जोसेफ याचा सल्लाहि तोच होता. नेपोलियनची आई तेथें होती; तिला मेरी लुईसा हिनें विचारलें; तिनें उपरोधिकपणानें इतकेंच उत्तर दिलें कीं, "तुझी कीर्ति व दर्जा याला शोभेल असें वाग म्हणजे झालें !" जोसेफाईनची मुलगी हॉरटेन्स राणीला म्हणाली, "यावेळीं पॅरिस सोडून पळून जाणें म्हणजे राजमुकुट गमावणें आहे ! नुसता तुमचाच

नव्हे, तर मुलाचाहि ! " पण ज्याच्या अंतःकरणात धीर नाहीं त्याला हे हिताचे शब्द रुचले नाहींत. राजपुत्राला घेऊन पळून जाण्याचेंच तिनें अखेर ठरविलें. आणि तें सुद्धा कोठें ? तर आपल्या पित्याकडे, म्हणजे शत्रुपक्षाकडे !

बिचारा नेपोलियनचा मुलगा यावेळीं अवघा तीन वर्षांचा म्हणजे खरोखरीच अर्भक होता. धाईनें राजवाडा सोडून जाण्याकरिता खालील चौकात धावपळ सुरू होऊन जेव्हा तमाम गाड्याची रांग लागली तेव्हा त्यानें रडून आकांत केला. " तिकडे बाबा शत्रूशीं लढण्याला गेले असता मी हा राजवाडा सोडून जाणार नाहीं या तरवारीनें मी शत्रूशीं लढेन ! " असा त्यानें पुष्कळ आक्रोश केला. त्याला नेण्याकरिता आलेल्या दाशींच्या अंगाला चावे घेतले, दिवाणखान्यात बिछायती व पडदे याना घट्ट धरून ठेवलें. पण त्याच्या सत्याग्रहाचा कांहींहि उपयोग न होता, दाईनें त्याला बळजबरीनें ओढून गाडींत बसविलें ! या मुलाला आपल्या बापाचें दर्शन त्यानतर कधींहि घडलें नाहीं ! आणि नेपोलियन पॅरिसकडे आल्यानतर तोफेचा एक देखील गोळा न उडता आपली राजधानी शत्रूचे ताब्यात गेली, आणि आपली राणी व मुलगा परागंदा झालेली पाहून त्याची मनःस्थिति किती दारुण झाली असेल याची वाचकानीच कल्पना करावी !

यानतर पॅरिसच्या तहान्वयें नेपोलियननें राज्यावरील सर्व हक्क सोडून देऊन त्यानें एल्बा बेटाचा बादशहा व्हावें, आणि मेरी लुईसा हिला पार्मा परगणा आंदण मिळावा वगैरे शर्ति ठरल्या. त्याप्रमाणें नेपोलियन एल्बाकडे रवाना झाला. त्याचें राज्य गेलें, पण तो स्वतः, राणी लुईसा किंवा तिचा मुलगा ही कैदी नव्हतीं, स्वतंत्र होती. आणि मुलाला घेऊन एल्बा येथें नेपोलियनकडे तिला केव्हाहि जाता आले असते पण प्रकृति किंवा औषधोपचार या सबबीसाठीं तिनें टाळटाळ चालविली. आपल्या मुलाबद्दल नेपोलियनचें मनात फार उत्कंठा होती आणि त्याला घेऊन लुईसा आज येईल, उद्या येईल अशी तो उत्कंठेनें वाट पाहात होता. पण एका वर्षांतहि ती गोष्ट घडून आली नाहीं ! याचें कारण, मेरी लुईसा हिच्या सर्व हालचाली तिचा बाप फ्रान्सिस व त्याचा मुत्सद्दी मेटर्निच याच्या धोरणानें नियंत्रित होत असत ! त्यानींच तिला दुर्मार्गाला लावलें. मेरी लुईसा हिचे अंगीं स्वाभिमान किंवा स्वतःचें व्यक्तित्व असतें तर तिनें स्वार्थानें याहून

थाट काढली असती. पण तें कांहीहि न करता, काउंट निपर्ग या नावाच्या एका सामान्य जर्मन शिलेदाराच्या प्रेमपाशात पडून तिनें खुशाली-खुशालींत दिवस काढण्याचें ठरविलें. या तिच्या प्रियकराला त्याची पहिली विवाहित स्त्री व पाच अपत्यें होतीं. वयानें तो ३९ वर्षांचा असून 'एकाक्ष' होता ! बोलताना आधळा डोळा दुसरीकडे करून व मान एकीकडे करून बोलण्याची त्याला संवय होती. यामुळें एखादा निर्ढावलेला बेरड पळून जाताना किंवा झुकांडी देताना जसा दिसतो तसा त्याचा थाट दिसत असे ! पण असेंहि असून बदफैलीपणात मात्र तो प्रवीण असे. तेवढी विद्या त्याला उत्तम येत होती. "लता ही नेहमीं जवळ असणाऱ्या वृक्षाला आलिंगन देते !" अशी म्हण आहे, ती मात्र मेरी लुईसानें खरी केली ! पण ही लताहि भिकारच होती आणि ज्या झुडपाचा तिनें आश्रय केला तें रोपटेंहि क्षुद्र व विषारी होतें. कोठें तो साऱ्या जगाचें लक्ष वेधून घेणारा आणि आकाशाशीं स्पर्धा करणारा नेपोलियनसारखा महावृक्ष; आणि कोठें हा लाचारी आणि पापकर्दमात लोळणारा काउंट निपर्ग ! याहून जगात विपरीत किंवा विचित्र काय असेल ? पण अशाहि गोष्टी घडतात हेंच खरें !

मेरी लुईसाची अशी कल्पना होती की, नेपोलियनची सद्दी आता संपली. एल्बाहून तो परत येणें किंवा त्याला पुनः राज्य मिळणें ही अशक्य गोष्ट आहे. पण नेपोलियन जसा ईजिप्तहून परत आला तसा खरोखरच एल्बाहून निघून त्यानें फ्रेजस बंदरांत पाऊल ठेवलें आणि पुनः फ्रान्सची गादी लोकांच्या जयजयकारात हस्तगत करण्याला त्याला पधरा दिवसहि लागले नाहीत ! पतिपत्नि मीलन होण्याला ही एक सुवर्णसंधि आली होती. आणि अपत्यस्नेहानें आर्त झालेल्या नेपोलियननें लुईसाच्या अपराधाची क्षमा केली असती. पण नेपोलियनकडे जाण्याला लुईसाला तोंडच उरलें नव्हतें. कारण यावेळी काउंट निपर्गपासून ती गरोदर राहिली होती !

योगायोगानें या काउंट निपर्गची बायको १८१५ साली वारली. आणि उजळ माथ्यानें लुईसावर प्रेम करण्याला तो मोकळा झाला. पण नेपोलियन जिवंत असताना लुईसाचा माथा उजळ होता काय ? हजारों माणसें नेपो-लियन व लुईसा याचे लग्नाला हजर होती त्याची वाट काय ? मग तिच्या स्वार्थी मनाला तसलाच उपदेश करणारे मायावी हितचिंतक आणि कायदे-

पंडित भेटू लागले ! त्यानी असा आव आणला की मेरी लुईसा व नेपोलियन याचे लग्न मुळी कायदेशीर रीतीने झालेलेंच नव्हतें ! नेपोलियन व जोसेफाईन याचे लग्न खिस्ती विधिपूर्वक स्वत. पोपने लावलें, आणि तें रद्द करण्याचा अधिकार फक्त पोपशिवाय दुसऱ्या कोणासहि नव्हता. याचा अर्थ असा की जोसेफाईन हीच त्याची अद्यापहि धर्मपत्नि होती ! आणि हे म्हणणारे कोण ? तर स्वतः मेरी लुईसाच !! जोसेफाईनला राज्ञीपदापासून वंचित करून जी स्त्री तिच्या उरावर पाच वर्षे नाचली ती मेरी लुईसाच हा युक्तिवाद तोंडाने बोलू लागली ! ज्या स्त्रिया स्वैर आचरण करतात त्याकडे जगाने लक्ष देण्याचेहि कारण नाही. पण त्याचा युक्तिवाद खरा मानून आज १९४७ साली त्याचे समर्थन करणारे डॉमेर केस्टनसारखे इतिहासकार किंवा चरित्रलेखक भेटतात ही आश्चर्याची गोष्ट नाही काय ?

नेपोलियनची सेंट हेलिनाला रवानगी झाल्यानंतर मेरी लुईसा हिला निपर्गपासून आणखी चार पाच मुलें झाली ! तिचें हें आचरण इतकें अधम होतें की, इतिहासानें या स्त्रीचें नाव पुसून टाकून मौन स्वीकारलें आहे. आणि आम्हालाहि एका थोर मनुष्याच्या स्त्रीची हीन बाजू लिहिताना शरमेनें खाली मान घालावीशी वाटते ! नेपोलियनच्या ऐश्वर्याचा अस्त पाहिलेल्या त्याच्या मातृदेवतेवर दु खात भर म्हणून आपल्या सुनेचें स्वैराचरण आणि अपकीर्ति पाहण्याचे दिवस आले. उद्वेगानें ती म्हणाली, " मेरी लुईसा ही नेपोलियनची केवळ ' रखेली ' होती, याहून तिची योग्यता आम्ही मानीत नाहीं ! " तिने आपल्या नवऱ्याला मर्मांतिक दु ख दिलें आणि मुलाच्या जन्माचेहि वाटोळें केलें ! यावेळीं जोसेफाईन मृत्यु पावली होती म्हणूनच पुढचे अपकीर्तीचे दिवस तिला पाहणें टळले. पण सर्व लोक नतर तिची आठवण फार फार काढीत. ते म्हणत, " कोठें ती राणी जोसेफाईन, आणि कोठें ही रखेली ! तें चित्र पाहा, आणि हें चित्र पाहा ! "

(ललना–मे १९६०)

* * *

नेपोलियनचे धर्मविषयक विचार

माझ्या मनोमंदिरांत दोन व्यक्तींनी निरस्थान मिळविलेलें आहे. एक नेपोलियन बोनापार्ट व दुसरे स्वामी विवेकानंद. समुद्राला जशी पौर्णिमेच्या चंद्रदर्शनाने भरती येते त्याप्रमाणे विवेकानंद किंवा नेपोलियन यांचें कोठेहि चित्र दृष्टीस पडलें तरी माझ्या मनांत अनुराग, आपलेपणा उत्पन्न होतो. ही नुसत्या चित्राची गोष्ट, मग ज्या वेळीं हीं माणसें लोकांपुढे साक्षात् वावरत होतीं त्या वेळीं हजारो लाखो लोकांवर त्यांनी कशी मोहिनी पाडली असेल हें सांगण्याचें कारण नाहीं. कोणी म्हणेल, नेपोलियन किंवा स्वामी विवेकानंद यांची तुलना तरी कशी होते? एक विरक्त साधु संन्यासी, तर दुसरा ऐहिक राजस महत्त्वाकांक्षेच्या पाठीमागे लागलेला क्षत्रिय वीर. एकाने शाश्वत आनंदाची प्राप्ति करून घेतली तर दुसऱ्याचे नशिबी अपयश, निराशा व दुःख आलें. हें जरी खरें असलें तरी ही तुलना अशी करायाची नसते. मोठेपण हें सगळें एकाच ठराविक मापाने मोजीत नाहींत. जगांत व्यास-वाल्मीकि झाले तसेच राम, कृष्ण, शिवाजी वगैरे क्षत्रिय वीरहि झाले. आणि धर्मचिंतन करण्याला विरक्त साधु संन्यासी किंवा शंकराचार्यांसारखे ब्रह्मचारी अवश्य असले तरी, समाजांत वर्णव्यवस्था आणि धर्मस्थापना करण्याला राजसत्ता आणि क्षत्रियांचें बाहुबलच उपयोगी पडलें आहे. नेपोलियनच्या धर्मविचारांचें महत्त्व या दृष्टीनेच आहे. भारतीय इतिहासांत जे राजे अवतार-

मर झाले त्याच्या विरुदावलींत त्यानी केवळ दिग्विजय करून पृथ्वी पादाक्रांत केली एवढेंच नसतें. तर त्यानी समाजात वर्णव्यवस्था उत्पन्न करून ‘ धर्म-स्थापना ’ केली असेंहि लिहिलेलें आढळतें. याचाच अर्थ, त्याच्या शाश्वत कीर्तीचें अधिष्ठान त्यानी केलेल्या धर्मस्थापनेंत होतें. नेपोलियनच्या हातून हेंच घडलें. फ्रेंच राज्यक्रांतीच्या वेळीं फ्रान्स निरीश्वरवादी बनलें होतें व खिस्ती धर्माची राज्यातून साफ हकालपट्टी झाली होती. धर्मोपदेशकाचें कोणी तोंडहि पाहण्यास तयार नव्हते. हें सर्व बदलून टाकून नेपोलियनने राष्ट्रात पुनः अधिकृत रीतीने खिस्ती धर्माची स्थापना केली हेंच त्याच्या खऱ्या मोठेपणाचें लक्षण होय.

अगदी लहानपणीं नेपोलियन देवळात जाऊन प्रार्थना करण्याला खळखळ करीत असे. त्या वेळीं त्याची आई लिटिशिया ही त्याच्या कानशिलात एक सडकून चापट मारून त्याला शिक्षा करीत असे. कारण ती स्वतः परम धार्मिक असून दररोज देवळात जाऊन प्रार्थना केल्याशिवाय अन्नग्रहण करीत नसे. या गृहशिक्षणाच्या संस्काराचा मुलाच्या मनावर कायमचा ठसा उमटला. एरवीं, शिक्षणाकरिता दहाव्या वर्षी घरापासून दूर परदेशात राहिलेल्या नेपो-लियनच्या मनावर अन्य संस्कार कोणकोणते झाले असते, आणि विचारात तो किती वाहवला असता हें सागवत नाही. फ्रेंच राज्यक्रांतींत राजकीय स्वातंत्र्याच्या नावावर जसे अत्याचार झाले तसे धार्मिक स्वातंत्र्याच्या नावा-वरहि झाले. मंदिराची मोडतोड होऊन देवतांचे पुतळे फेकून दिले गेले. महिन्याचीं जुनीं नावें बदलून नवीं आलीं. नास्तिक तत्त्वज्ञान आलें. सात दिवसाचा आठवडा बदलला. कारण प्रार्थनेचा रविवार शेवटीं येतो म्हणून! मग धर्मप्रवचन करणारे धर्मोपदेशक हे ‘ गुन्हेगार ’ ठरले असतील हें सागण्याचें कारणच नाहीं पण नेपोलियनने सर्वाधिकार घेतल्यावर हळूहळू या भ्रष्टाचाराला पायबंद घातला आणि स्वतः बादशहा झाल्यावर तर त्याने अधिकृत रीतीने फ्रान्समध्ये खिस्ती धर्माची स्थापना केली. त्या वेळीं पोपला तसेंच त्याच्या आईलाहि फार आनंद झाला. मोठ्या कौतुकाने ती नेपो-लियनला म्हणाली, “ पूर्वीप्रमाणे आता तुझ्या कानशिलात चापट मारण्याचें मला कारण उरलें नाहीं ! ”

जीं खरींखुरीं मोठीं माणसें असतात त्याना दुसऱ्याचें मोठेपण, मग तें

कोणत्याहि प्रांतातलें असो, लक्षात येण्याला वेळ लागत नाहीं. ॲलेक्झांडरची एकदा एका तत्त्ववेत्याशीं गाठ पडली, तेव्हां तो सकाळच्या थंडींत थोडें उन्ह खात बसला होता ॲलेक्झांडरनें त्याला विचारलें, "तुम्हाला मी काय द्यावें अशी तुमची इच्छा आहे? मागून घ्या" तो तत्त्ववेत्ता म्हणाला, "माझ्या अंगावरचें तेवढें उन्ह सोडून बाजूला व्हा!" फिरोजशहा तघलख बादशहाची अशीच एक गोष्ट सांगतात या फिरोजशहाला विद्वान माणसाची मोठी आवड असून त्यांनीं काहींहि बोललेलें त्याला खपत असे. एकदा फिरोजशहा स्नानानंतर टॉवेलने आपलें अंग कोरडें करीत असता एका आवडत्या विद्वानाशीं बोलत होता बादशहा विनोदी होता तो सहज म्हणाला—"उद्या बाजारात मला विकायला काढलें तर किती किंमत येईल?"

विद्वान् म्हणाला, "येईल चार दिनार!"

"काय चारच दिनार? या टॉवेलचीच किंमत चार दिनार आहे."

यावर विद्वान् म्हणाला, "मी तरी त्या टॉवेलचीच किंमत बोललों!"

यावर बादशहा हसू लागला आपणाला विकून एक फुटकी कवडी देखील येणार नाहीं, असें धर्तंत का होईना पण नि स्पृहपणानें बोलणाऱ्या विद्वानाची या बादशहाला कदर होती नेपोलियनची विख्यात जर्मन लेखक गटेशीं गाठ पडली तेव्हां त्यानें प्रथम दर्शनींच असें उद्गार काढले कीं "अहाहा, गटे हा केवढा थोर पुरुष!" याचाच अर्थ, विभूतिमत्त्व हें सर्वस्पर्शी असतें. पूर्वकर्मानुसार किंवा परिस्थितीनुसार त्याचें जीवितकार्य ठरलेलें असेल पण इतरत्र असलेलें थोरपण त्याला चटकन् समजतें

नेपोलियन स्वत धर्मोपदेशक नसला तरी धर्मांचें मोठेपण त्याला मान्य होतें तो स्वत विद्वान् असल्यामुळें मोठमोठे तत्त्ववेत्ते व धर्मसंस्थापक यांचे बद्दल त्याला फार आदर होता. एकदा तो म्हणाला, 'महमद पैगंबर हा माझ्यापेक्षा कितीतरी श्रेष्ठ मनुष्य होऊन गेला माझें राज्य वीस वर्षेंहि राहिलें नाहीं पण पैगंबरानें लोकांच्या मनावर स्थापलेलें आधिराज्य आणि समाजव्यवस्था आज बाराशें वर्षे अबाधित दिसली आहे!" त्यानें इजिप्त-वर स्वारी केली तेव्हां इमजाना शह देण्याकरिता पुढें हिंदुस्थानात येण्याचा त्याचा विचार होता. इजिप्तच्या स्वारीवर निघताना त्यानें कोणते ग्रंथ बरो-बर घेतले होते त्यांची यादी उपलब्ध आहे. त्यात भारतीय तत्त्वज्ञानाचा

इतिहास १२ खंड, वेद पुराणें, बायबल, कुराण, जस्टिनचे कायदे, टॅसिटस टयुसिडायडीसचा प्राचीन इतिहास, होमरचीं महाकाव्यें, प्लूटार्कचीं चरित्रें वगैरे इतर अनेक ग्रंथ आहेत आपल्या स्वारीबरोबर अनेक सशोधक व विद्वानहि त्याने चर्चा करण्याकरिता नेले होते. या स्वारीचा उद्देश अर्थात् राजकीय होता. परंतु आशियातल्या अनेक देशात राजकारणाइतकेंच धर्माचें प्राबल्य आहे ही गोष्ट त्याचें लक्षात होती. राजकारण व धर्म या दोहोंकडे पाहाताना त्याची दृष्टि कार्यसाधक होती. एकट्या पोपला मान दिल्याने जर लाखो लोकावर सुखानें राज्य करिता येतें तर, त्याचेबद्दल आदर दाखविण्याला हरकत कसली? पोप म्हणजे धर्म या सस्थेचें प्रतीकच ना?

नेपोलियन सेंट हेलिना येथें असताना त्याने धर्मासबधीं व्यक्त केलेले विचार खुलासेवार पाहावयास सापडतात. कारण आत्मविचाराला कारागृहाच्या एकातवासाइतकें उत्तम स्थळ कोणतें? आणि तेंहि सर्व महत्त्वाकाक्षा आणि वैभव याचा दारुण शेवट आपल्या डोळ्यानीं पाहिल्यावर! साहजिकच या जगातील कर्ताकरविता दुसराच कोणीतरी आहे, आणि मनुष्य कितीहि पराक्रमी असो, नियतीच्या हातातलें तो केवळ बाहुले आहे ही गोष्ट मनात आपोआप उदय पावते. "Deeds of glory return but to the grave!" म्हणजे केवढाहि पराक्रम, कीर्ति किंवा वैभव असो, त्याचा शेवट चिताभस्मात होतो. विनाश हेंच त्याचें अंतिम स्वरूप. मग खिस्ताप्रमाणें त्या भाग्यवान् महाभागानी ऐहिक जगाचे हें नश्वर स्वरूप ओळखून वैराग्य हीच खरी सपदा मानली, ते आपणापेक्षा शतपटीनें मोठे नव्हेत काय? सेंट हेलिनाच्या बदीवासात अशाच विचाराचा त्याच्या मनात उदय झाला. त्याच्या परिवारातील काउट बारत्रा हा पक्का नास्तिक होता. आत्म्याचें अस्तित्व, ईश्वर, जीजस वगैरे तो काहींच मानीत नसे. त्याच्याशीं बोलताना नेपोलियन म्हणाला, "मी राज्यावर असताना, माझ्या भोवतालचे सर्व सेनापति धर्म न मानणारे आहेत हें मला माहित होतें. म्हणून मी खिस्तानुयायी आहें असें उघडपणें मी म्हणत नसे. पण मला वाटतें की, कोणी मानेवर तरवार ठेवून मला विचारलें असतें तरी मी सागितले असतें की, *होय मी आस्तिक आहें. खिस्ती सद्धर्मावर माझी श्रद्धा आहे.* सेंट हेलिना येथें आल्यावर आता तोहि प्रश्न नाहीं. येथेंच प्रतिकमय मदिर उभें करून दर रविवारी मी प्रार्थना करणार आहे."

काऊंट बारत्राकडे वळून तो म्हणाला, " शरीरापलीकडे आत्मा म्हणून कोणी आहे ही गोष्टच तुमचे लक्षांत कशी येत नाही कोण जाणे. पलीकडे रानात तो गुराखी गुरें चारीत आहे. त्याचा आत्मा तुझ्याहून वेगळा नाहीं. त्याच्या पलीकडे गाई घोडीं वगैरे जनावरें आहेत. त्यानाहि आत्मा म्हणून कोणी आहेच. यात फरक फक्त बाह्य परिस्थिति व शिक्षण संस्कृति यामुळें पडेल तितकाच. पण जीवमात्रात मन बुद्धि इत्यादि उत्पन्न करणारा, म्हणजे, यांचेंहि अनादिकारण कोणी असेलच. त्यालाच 'ईश्वर' म्हणावयाचें. तो अनादि अनंत विश्वव्यापी आहे. त्याच्या पुढें तूं, मी स्वतः नेपोलियन, किंवा त्याची अचाट बुद्धिमत्ता हीं बरोबर नाव घेण्याच्यादेखील योग्यतेचीं नाहींत. अफाट समुद्रकिनाऱ्यावर पसरलेल्या वाळूच्या एका क्षुद्र कणाइतकी तरी आपली किंमत आहे काय? विश्वात व्यापून उरलेल्या ईश्वराचें अस्तित्व मला प्रत्यक्ष भासमान होतें. तुला जर तें समजत नसेल तर, गड्या, तूं दुर्दैवी निपजलास असें म्हटलें पाहिजे! मनुष्याचे सगळे दोष मला चालतील पण जडवादी मनुष्य मला खपणार नाही. असल्या मानसिक विकृतीने माझ्या तर अगावर काटाच येतो! चैतन्याने भरलेल्या मनुष्यदेहाकडे पाहूनहि, तो केवळ मातीचा गोळा म्हणून कोणी भौतिकवादाच्या गोष्टी सांगू लागेल, तर त्याला मी कधीहि क्षमा करणार नाहीं!"

एकदा जनरल बारत्रा त्याला म्हणाला, " येशूख्रिस्ताला आपण कितीहि थोर म्हटलें तरी, तो केवळ मानवदेहधारी विभूतीच ना? ऑरफियस कन्फ्यूशियससारखा तो अत्यंत प्रज्ञावान असेल, किंवा सीझर अलेक्झांडर किंवा तुम्ही स्वतः याप्रमाणें लाखो लोकावर आपल्या विभूतिमत्वाची मोहिनी पाडणारा तो असेल. पण विभूति म्हटलें तरी हातापायाचा मनुष्यच ना? तो अतिमानुष म्हणजे परमेश्वर कसा असू शकेल?"

यावर नेपोलियनने उत्तर केलें कीं, " सामान्य माणसेंच विभूतीमत्वाची कल्पना करतात. ज्यानीं दिगंत कीर्ति मिळविली, साम्राज्यें स्थापिलीं, त्यांच्या अंगीं अतिमानुष गुणांची कल्पना त्यानीं केली. प्राैर्वात्य राष्ट्रामधील देवळातील सगळे देव असेच आहेत. त्याचें मोजमाप लक्षात येतें. पण ख्रिस्त मानवदेहधारी नव्हता असें मला वाटतें. ख्रिस्ती धर्मातील ईश्वराची कल्पना निराकार आहे. विभूतिमत्व हें सान्त आहे. आणि जें सान्त आहे

त्याला मर्यादा असणारच. लायकरगस, न्यूमा, महंमद पैगंबर हीं समाज-शासन करणारी फार मोठी माणसें होऊन गेलीं. त्याचें मोठेपण मी मान्य करतों. पण ते कांहीं साक्षात् ईश्वर नव्हते. त्यांनीं स्वतः असें कधीं म्हटलेंहि नाही. तीं माझ्यासारखींच माणसें होतीं. माझ्याप्रमाणेंच त्याच्यातहि गुणदोष होते असें मला आढळतें.

पण ख्रिस्ताची गोष्ट अशी नाहीं. त्याची प्रत्येक गोष्ट, त्याची बुद्धि, प्रेरणा, कार्यशक्ति, स्फूर्ति यानी मी अगदीं भारून जाऊन विस्मयचकित होतो. त्याच्या वाणींतील सत्यप्रतीति तत्काळ हृदयाला भिडते. त्याचा जन्म, त्याचा वृत्तांत, त्याची अलौकिक शिकवण आणि जगावर त्याने पाडलेला प्रभाव, त्याचें पुनरुत्थान, या गोष्टी इतक्या अद्भुत आहेत की त्यावर कितीहि विचार केला तरी माझ्या बुद्धीला हें गूढ कोडें केल्या सुटतच नाही! दिव्य साक्षात्कार झाल्याप्रमाणें जें ज्ञान त्याने प्रकट केलें तें मानवी बुद्धींतून स्फुरलें असें मी मानीतच नाही. त्या अपूर्व ज्ञानापुढे मानवी बुद्धि गुंग होते. हें ज्ञान प्रथम ख्रिस्तानेच सांगितलें. त्याच्यापूर्वी कधी कोणी तें सांगितलें नाही व नंतरहि कोणी सांगितल्याचें आढळणार नाही. त्या ज्ञानाचा आधुनिक शास्त्रें, विज्ञान यांशीं कांहींहि संबंध नाही. ख्रिस्ताचें अध्यात्मज्ञान समजण्याला इतर कोणतीहि भौतिक शास्त्रें पढावीं लागत नाहींत. कसलीहि पूर्वतयारी करावी लागत नाहीं. केवळ श्रद्धा असली म्हणजे त्या ज्ञानाचा सर्व मार्ग आक्रमण होतो. ज्याला आपण शास्त्र, तत्त्वज्ञान म्हणतों तें केवळ पर्दाक शब्दज्ञान आहे. त्या ज्ञानाचा आत्म्याशीं किंवा मोक्षाशीं संबध नाही. आत्मा व अध्यात्म यांखेरीज ख्रिस्ताला दुसरें कांहीहि महत्त्वाचें वाटत नाही. त्यापूर्वी जगात इतर ऐहिक शास्त्रज्ञानाचा बडेजाव होता. आत्म्याला जणु कांही महत्त्वच नव्हतें. पण ख्रिस्तानें ती सर्व स्थिति पालटली. आणि " अध्यात्मविद्या विद्यानाम् " म्हणजे सर्व ज्ञानात अध्यात्मज्ञानच श्रेष्ठ हें स्थापित करून, अध्यात्माला त्याचें सार्वभौमपद पुनः प्राप्त करून दिलें! ही केवढी क्रांति आणि केवढा पराक्रम म्हटला पाहिजे. ख्रिस्ताला सुळी दिल्यावर, त्याचें पुनरुत्थान होऊन, त्याच्या भविष्यवाणीप्रमाणे त्याच्या धर्माचा अभूतपूर्व प्रसार झाला. आणि जें यश त्याच्या शिकवणीने साध्य झालें नाही तें त्याच्या बलिदानाने साध्य झालें! पाशवी शक्तीशीं त्याच्या अनुयायाचा शतकानुशतकें हा आत्मिक झगडा

चालला होता. अखेर धर्मस्थापना होऊन आत्म्याच्या शक्तीचाच विजय झाला! सीझर ॲलेक्झांडर यांचे जय कोठे, आणि हा अपूर्व दिग्विजय कोठे! सीझरचे पराक्रम जिवत माणसानी केले. ख्रिस्ताचा पराक्रम तो मेल्यानतर त्याच्या स्फूर्तीने घडवून आणला! कार्थेजचे सैन्य हॅनिबॉलला तो असताच विसरून गेले. आणि वॉटर्लूसारख्या एका पराभवाने आपली दाणादाण झाली. आपली तुलना त्या दैवी आत्म्याशीं आपण कशाला करावी? वैभवाच्या काळीं आपण सर्व जगासमोर सुवर्णाप्रमाणें चकाकत होतों. पण विपत्तीच्या भोवऱ्यात आपणाला कथिलाची अवकळा आली. सीझर काय, शिकंदर काय, सगळ्या मोठ्या लोकाना नियतीने एकच घोर शिक्षा दिली, ती म्हणजे विस्मृतीची! असेंच जग मलाहि विसरून जाईल. अरे, कसला नेपोलियन आणि कसला त्याचा पराक्रम घेऊन बसलास! शाळा कॉलेजात पोरानीं निबंध लिहिण्याच्या किंमतीचा तो विषय होईल! "मृत्यू न म्हणे हा भूपति। मृत्यू न म्हणे हा चक्रवर्ति," हेंच खरें ईश्वरी सत्ता आणि धर्माचे त्रिकालाबाधित साम्राज्य यापुढें मनुष्याचा पराक्रम अणुप्रमात्रच ना? म्हणून शाश्वत जर काही असेल तर तो धर्मच होय!"

काउंट बारत्रा यावर काहीच बोलला नाही. तो विचारमग्न होता हें पाहून नेपोलियन पुढे म्हणाला, "जीजस हा साक्षात् ईश्वर होता याबद्दल अजूनहि तुझी खात्री पटत नसेल तर, तुला सेनापति करण्यात मीं मोठीच चूक केली असें म्हटलें पाहिजे!" असो.

नेपोलियनचे हे धर्मविषयक विचार त्यातील भारतीय विचारसरणीमुळे वाचकाना फार नवलकारक वाटतील. पण त्यात नवल करण्यासारखें काहीच नाही. जगातील सर्व धर्म एकच त्रिकालाबाधित सत्य सागतात. आणि जगातील सर्व मोठ्या माणसाचे विचार सारखेच असतात. कारण सृष्टींतील विभूतिमत्व हा मुळात एकाच दैवी शक्तीचा साक्षात्कार नव्हे काय?

(जीवनविकास—नोव्हेंबर १९५८)

* * *

अलौकिक ज्ञानपिपासा

" देश परचक्राच्या संकटात सापडून त्याची मानहानि होत असता त्या देशाचा त्याग करून उदरनिर्वाहाकरिता दुसऱ्या देशात जाण्याची मला बुद्धि झाली काय! धिःकार असो मला. शत्रूला पाठ दाखवून पळून जाणाऱ्या सैनिकाला ज्याप्रमाणें गोळी घालून मारतात, त्याप्रमाणें देहान्त प्रायश्चित हेंच मला योग्य आहे! "

वरील उद्गार अंतःकरणाला पीळ पडून एका पत्रात प्राजलपणें काढणारा मनुष्य कोणी सैनिक नव्हता, मुत्सद्दी नव्हता, कीं राजकारणी नव्हता. विश्वेची आणि विज्ञानाची सेवा करणारा एक फ्रेंच शास्त्रज्ञ होता. त्याचें नाव पाश्चर. १८७० सालीं फ्रान्स व प्रशिया याचेमध्यें युद्ध होऊन फ्रान्सचा पूर्ण पराजय झाला. त्यावेळीं स्वदेश सोडावा लागून त्यानें इटलीमध्यें नोकरी पत्करली. तो तरुण असता तर त्यानें खचित सैन्यातच नाव नोंदविलें असतें. पण पन्नाशीला वय टेकलें म्हणून सैन्यात सामील होणे त्याच्याने झाले नाही. तथापि अंत.करण देशाभिमानानें पूर्णपणें फुललेलें असल्यामुळें, स्वदेशाचा अधःपात झाला असता आपण काही करूं शकत नाही ही गोष्ट त्याच्या अतःकरणाला शल्याप्रमाणें टोचत होती. वरील उद्गार हे त्याचेच दर्शक होय. सरतेशेवटीं त्याने विवेकाने मनाशीं असा निश्चय केला कीं, आपल्या जवळ ना सैन्य, ना राजकारणी बुद्धि, येऊन जाऊन केवळ विद्वत्ता हें आपलें

हत्यार. विद्वत्सेनेच का होईना, पण ज्या योगाने फ्रान्सचें डोकें पुनः अभिमानानें वर निघेल व त्याचा जगात बोलबाला होईल असें काहीं तरी आपण करूं व त्याकरिता आजन्म झटूं !

◆ ▲

पाश्चरचा जन्म १८२२ सालीं झाला. १८४२ सालीं त्यानें सायन्सची डिग्री घेतली. तो लिहितो, त्यावेळीं डूमस व फॅरेडे या सशोधकाचीं व्याख्यानें इतकीं उत्कृष्ट होत कीं, थिएटरात नाटकाला जमावी त्याप्रमाणें कॉलेजमध्यें विद्यार्थ्यांची गर्दीच रेंचाखेंच होत असे. सहाशें सातशें विद्यार्थी हीं व्याख्यानें ऐकण्यास येत. दृष्टीपुढें नवा क्षितिजप्रांत उदयाला यावा त्याप्रमाणें आपल्या प्रतिभेनें विद्यार्थ्यांचेपुढें हे शिक्षक नवें क्षितिज उभें करीत. पाश्चर याच्या अंतःकरणात महत्त्वाकाक्षेचा उदय या व्याख्यानामुळेंच झाला.

रसायनशास्त्रामध्यें पाश्चर यानें अप्रतिम गति केली. त्यानें Crystals बद्दल जो शोध लावला त्यामुळें प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ बायट याला परमानंद झाला. बायट हा पाऊणशें वर्षांचा होता व त्यापुढें पाश्चर केवळ तरुण पोरसवदा होता. ज्या गोष्टीचा त्याला वीस वर्षें उलगडा लागत नव्हता तो शोध पाश्चर-सारख्या पोराचे हातून लागलेला पहाताच अंतःकरण भरून येऊन त्यानें पाश्चर याला गाढ आलिंगन दिलें !

सृष्टिचमत्कार लहानापासून थोरापर्यंत सगळेच पाहातात. पण त्याच्या मुळाशीं जाऊन कार्यकारणभावाचा शोध करण्याची इच्छा फारच थोड्याना होते. प्रीस्टले याला हवेंत मनुष्याच्या आयुष्याला उपकारक ऑक्सिजन आहे असें आढळलें, तर त्याच हवेमध्यें अनेक कृमिकीटक जंतु असे आहेत कीं जे सृष्टींतल्या जीवनाला विघातक असून रियत्यंतराला कारणीभूत आहेत असा शोध पाश्चर यानें लावला.

उदाहरणार्थ, दूध हें कालांतरानें नासतें व त्याचें दहीं होतें. याचें कारण हे हवेंतले विशिष्ट जंतु होत हवेचा संबंध व स्पर्श सर्वांनाच होतो. हे कृमि त्या दुधावर बसून त्याचें रूपांतर घडवितात. ही गोष्ट प्रथम पुष्कळांना खरी वाटेना; त्यांना वाटे कीं प्रत्येक पदार्थांत जसे काहीं अणु (ॲटम) असतात तसेंच परमाणूहि असतात. या परमाणूमुळें (मॉलिक्युल) पदार्थांचें स्थित्यंतर होत असावें. याउलट, पाश्चर याचें प्रमेय असें होतें कीं, मृत्यूला आपण

सर्वनाश होणें असें समजतों. पण तें केवळ रुपांतर होय. रुपांतर हें अपरिहार्य आहे. रुपांतर म्हणजे मृत्यु नव्हे. तुमच्याप्रमाणेंच सृष्टिजातामध्यें इतरेंहि अनेक जीवतत्व असतात. त्याच्या पदार्थमात्राशीं होणाऱ्या संसर्गामुळें पदार्थमात्राचें स्थित्यंतर होतें. रोगजंतु मनुष्याच्या शरीरात प्रवेश करतात तेव्हा जीवनातून मरणात त्याच्या शरीराचें रुपांतर होतें. पदार्थमात्राचें जें मूळस्वरुप आहे तें बदलून त्याला विकृति उत्पन्न होण्याचें एरवीं कांहीं कारणच नाहीं "मरण प्रकृति शरीरिणा, विकृतिर्जीवितमुच्यते बुधैः" असें कालिदासानें रघुवंशात प्रतिभेनें लिहिलें आहे. पण तें नुसतेंच काव्य नाहीं. पाश्चर याच्या शोधाचें समर्पक व सार्थ वर्णन करणारे याहून दुसरे शब्द सापडतील की नाहीं याची शंकाच आहे!

सन १८६९ सालीं रेशमाच्या किड्याना जे विशिष्ट रोग होतात त्याचा पाश्चर यानें सप्रयोग शोध लाविला. त्यापूर्वीं रेशमाच्या किड्याची कितीहि चांगली पैदास केली अगर निगा ठेविली तरी हजारों किडे रोगानीं मरत. सुरवंटाचें फुलपाखरु होऊन त्यानें कोष करणें येथपर्यंत त्या किड्याची मजल जात नसे. पाश्चर याच्या शोधामुळें रेशमाच्या राष्ट्रीय धंद्याला फारच मोठें साहाय्य झालें. 'फरमेंटेशन'बद्दल जो त्यानें सिद्धान्त ठरविला होता त्याचा द्राक्षासवाचें कामीं उपयोग होऊं लागला.

१८७० सालीं फ्रँको जर्मन युद्ध झालें. हजारों जखमी सैनिक व रोगी रुग्णालयात येत. लीस्टर यानें शस्त्रक्रियेमध्यें (अँटीसेप्टिक्स) रोग प्रतिबंधकाचा शोध लावलाच होता. पण त्यापेक्षा पाश्चर याची कल्पना अधिक मूलगामी होती. जखम नुसती कॅरबॉलिक ॲसिडनें धुतली तरी बाह्यरोगापासून जखमेचें निवारण होतेंच असें नाहीं. त्या त्या विशिष्ट रोगाचे असे कांहीं रोगजंतु असतात कीं ते नुसत्या कॅरबॉलिक ॲसिडनें मरत नाहींत. त्या प्रत्येकाची खानेसुमारी करुन त्याचे गुणदोष शोधून काढणें आवश्यक आहे. नुसत्या लढायातच माणसें मरतात असें नाहीं. रोगानें हजारों लाखो माणसें बळी पडतात. याचें कारण रोगकारक विशिष्ट जंतु कोणता, त्याचे गुणधर्म काय, आणि त्याला प्रतिबंधक औषध काय याचें नवी संशोधन झालेलें नव्हतें. कुटुंबातील माणसें अपमृत्यूनें दगावलेलीं असतात. पाश्चर याचीं पहिलीं कांहीं मुलें अर्धींच गेलीं होतीं. त्याला असें वाटे कीं शास्त्रीय

शोधानीं जर आपण रोगावर विजय मिळविला तर क्षितीकाचे संसार सुखा-समाधानाचे दिसतील. कारण त्यावरील अपमृत्यूचा अवस्ळा पुसून जाईल.

पिसाळलेल्या कुत्र्याच्या विषावर पाश्चर यानं उतारा शोधून काढला. त्याची हकीगत फारच आश्चर्यकारक आहे. कुत्रें चावतें पण हें विष त्याच्या लाळेंत असतें का रक्तात असतें? का मदूत असतें? का मज्जातंतूत असतें? याचा शोध त्याला करावयाचा होता. कारण तेंच विष अंगात इंजेक्शननें टोचलें म्हणजे विषावर उतारा लागू होइल अशी त्याची कल्पना होती. म्हणून त्यानें एका पिसाळलेल्या कुत्र्याची थोडाशी लाळ नळींत घेऊन त्याची चव पाहिली!! कोण ही दुर्दम ज्ञानपिपासा! सरतेशेवटीं मज्जातंतूच्या एका विशिष्ट भागात हें विष असतें, असा शोध लागल्यावर इंजेक्शनचे हे प्रयोग त्यानें प्रथम कुत्र्यावर व मेंढ्यावर केले. एक वर्षभर हे प्रयाग यशस्वी रीतीने चालू होते. पण माणसावर हा प्रयोग करून पाहण्याला त्याची छातीच होईना.

एके दिवशी मेस्तर नावाच्या नऊ वर्षाच्या मुलाला त्याच्याकडे आणण्यात आलें. त्या बिचाऱ्याला सर्व अंगभर दहापधरा ठिकाणीं पिसाळलेलें कुत्रें चावलें होतें. पाश्चर यानें आपण तयार केलेली उताऱ्याची लस टोचली तरच कदाचित् तो वाचला तर वाचेल असा सल्ला दिला पहिली एक दोन इंजेक्शनें दिल्यावर त्या मुलाची प्रकृति पूर्ववत् आनंदी दिसू लागली व बागेंतली कुत्रीं, हरणें, ससे यांच्याशीं तो खेळू लागला. पण जसजसा इंजेक्शनचा डोस वाढू लागला तसतशी पाश्चर याची काळजी व चिंता वाढू लागली. शेवटचें इंजेक्शन ज्या दिवशीं दिलें त्या दिवशीं मुलाने पाश्चर याच्या गळ्यात हात घालून त्याचा प्रेमाने मुका घतला व नंतर तो मुलगा झोपी गेला. पण पाश्चर याला मात्र सर्व रात्रभर क्षणभर देखील झाप आली नाही. त्याला क्षणोक्षणीं वाटे कीं आता हा मुलगा जगणार की मरणार? ज्यांना पिसाळलेलें कुत्रें चावतें त्याचें विष कालांतराने मेंदूत भिनतें व पाणी दृष्टीस पडलें का विकृति उत्पन्न होऊन तो मनुष्य कुत्र्यासारखा भुंकू लागतो. पाश्चर याला वाटू लागलें की जणू काही आपला सर्व प्रयत्न फुकट जाऊन तो बिचारा मुलगा विषाच्या वेदनानी कुत्र्यासारखा भुंकत आहे! पण ती संकटमय रात्र संपून सकाळ झाली आणि देवाच्या दयेने तो मुलगा अंथरुणातून हसत उठला. पाश्चर याला त्यामुळें केवढी धन्यता वाटली असेल?

त्यापूर्वी कुत्र्याच्या विषावर रामबाण उपायच नव्हता. एका शेतमजुराच्या मुलाला तर पिसाळलेलें कुत्रं चावून दहा दिवस झाले होते. तथापि पाश्चर यानें त्याला बरें केलें. कुत्र्यापेक्षा लांडग्याचें विष जहरी एक लांडगा पिसाळला व त्यानें एका मागोमाग एकोणीस रशियन लोकांच्या अंगाचे चावाडे काढले पंधरा दिवसानंतर पाश्चरचा तपास करीत ते सर्वजण आले. पाश्चर यानें आटोकाट प्रयत्न करून त्यापैकीं सोळा लोकांना मृत्यूच्या दाढेंतून काढलें पुढच्या वर्षी हा प्रयोग २६७१ लोकांवर करण्यात आला. त्यापैकीं फक्त २५ लोक मेले. बाकी सर्व बाचले. म्हणजे शंभरात एकच दगावला यावरून पाश्चर याचा सिद्धान्त प्रयोगान्तीं खरा ठरला.

पॅरिसमध्ये "पाश्चर इन्स्टिट्यूट" ही संस्था सन १७८८ मध्यें स्थापन होऊन तिनें आजपर्यंत केवढें तरी परोपकाराचें काम केलें आहे! अशा रीतीनें पाश्चर यानें स्वतःच्या विद्वत्तेनें देशाचें नाव पुन उज्वळ केलें व आपली प्रतिज्ञा खरी केली देशभक्तापेक्षाहि विद्वानाचें कार्यक्षेत्र अधिक मोठें कारण केवळ एका देशालाच नव्हे तर सर्व जगाला विद्वानाच्या विद्येचा उपयोग होऊ शकतो 'विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' असें जे म्हणतात ते याचकरिता! देशात विद्वान् थोडे असतात असें नाहीं, पण विद्वत्तेचें खरें चीज दशभक्तीच्या तळमळीनेंच होऊ शकतें, त्याशिवाय होत नाहीं. विद्वान् असूनहि निष्क्रियपणामुळें, किंवा देशाभिमान अगर परोपकार यापैकीं कोणतीच उदात्त भावना अंगीं नसल्यामुळें, फुकट गेलेल्या विद्वानाची उदाहरणें हिंदुस्थानात काय थोडी आहेत! यासाठीं तरुण पिढीनें पाश्चर याच्या जीवन-चरित्रावरून फार बोध घेण्यासारखा आहे.

(वाङ्मयशोभा—मे १९५४)

* * *

क्रांतिकारक हर्षेल

हर्षेल व नेपच्यून ही दोन नव्या ग्रहांचीं नांवें अलिकडे पंचांगांत असतात. हर्षेल म्हणजे प्रजापती व नेपच्यून म्हणजे वरुण. प्रजापती ताऱ्याचा शोध ज्या शोधकानें दुर्बिणीच्या सहाय्यानें लाविला त्याचें नाव 'हर्षेल' असून हर्षेलच्या शोधामुळें पंचांगात जसें एका नव्या ग्रहाचें नामकरण झालें, तसेंच मनुष्याच्या ज्ञानविषयक दीर्घ परिश्रमाचेंहि तें एक चिरंतन स्मारक झालें असें म्हटलें पाहिजे. खऱ्या विद्वानाला सर्व जगात कोठेंहि 'पासपोर्ट' असतो. म्हणूनच शक, यवनादि नांवाबरोबर हिंदु पंचांगातहि या ख्रिस्ती संशोधकाचें नांव सदैव आदरणीयच राहील.

त्याचें जीवनचरित्रहि फार उद्बोधक आहे. हें हर्षेल घराणें पिढीजात गायकाचें ! गाणें, ऑर्केस्ट्रा वगैरेकरिता वाद्यवादन करणें, स्वतः वाद्यें तयार करणें वगैरे गुण हर्षेल याचें अंगीं जन्मसिद्ध होते. त्याचा जन्म १७३८ सालीं झाला. त्याच्या पाचसहा भावंडांपैकीं बहीण कॅरोलिन हिचें त्यावेवर फार प्रेम होतें. तिचें लग्नहि झालें नाहीं. पण भावाला तिनें सर्व कामात फार जिवाभावानें मदत केली. त्यावेळीं बाथ शहर हें त्यावेळीं श्रीमंत, चैनी, रिकामटेकड्या लोकांचें आगर होतें. तेथें नाट्यगृहांत अनेक नाटकें व नर्तकींचे नाच होत. विल्यम हर्षेल व त्याची बहीण कॅरोलीन् यांना या नाट्यगृहामध्यें पियानो वाजविण्याची नोकरी मिळाली. कांहीं दिवसांनी तो संगीत–दिग्दर्शक झाला.

त्याचा आवडता विषय संगीत असला तरी तो ज्योतिषी कसा झाला यातहि नवल नाहीं. कारण संगीताचे ज्याना उत्तम परिज्ञान आहे, त्याना हे सहज समजतें कीं, संगीताची तालबद्धता हें केवळ गणित आहे. वुइलियम हा शास्त्रीय संगीतज्ञ होता म्हणूनच गणित उत्तम जाणणारा होता. गणितामधूनच त्यानें ऑप्टिक्स म्हणजे प्रकाशशास्त्रात गति केली. त्यावेळीं दुर्बिणी वगैरे उपकरणें नसत म्हणून टेलिस्कोप व दुर्बिणी करण्यास तो लागला. दुर्बिणीच्या सहाय्यानें आकाशातील दूरस्थ तारे व ग्रह यांचेमधील अतराला मोठाच सक्षेप मिळून सर्व आकाशच त्याच्या हस्तगत झालें, म्हणून हर्षल हा ग्रहज्योतिषी झाला! अशी कारण परपरा आहे. प्रथम संगीत, नतर गणित, नतर ज्योतिषशास्त्र अशीं हीं शास्त्रें निरनिराळीं दिसली तरीं, आकाश हें जसें एक, किंवा समुद्र विस्तीर्ण असला तरी त्याच पाणी जसें सगळें एकच, त्याचप्रमाणें विद्या अगर ज्ञान हें सर्व एकरूपच आहे. राष्ट्रें निरनिराळी दिसत असलीं तरी मनुष्य जात ही ज्याप्रमाणें एकच, त्याप्रमाणे शिकण्याच्या सोईकरिता शास्त्रें ही निरनिराळी असली तरी ज्ञान हें सर्व मुळात एकच आहे. खरा विद्वान् मनुष्य एका शास्त्रामधून अगदीं सहज लीलेनें दुसऱ्या शास्त्रात पदार्पण करून दाखवितो. सामान्य मनुष्याला मात्र त्यात विरोधाभास दिसतो, कारण त्याला स्वत ला कोणतेंच शास्त्र नीटपणें अवगत नसते!

आज घरोघरीं दुर्बिणी आणि सूक्ष्मदर्शक यत्रे विपुल झाली असल्यानें त्याचे आपणास महत्त्व वाटत नाहीं. पण हर्षलनें जेव्हा पहिली ओबडधोबड दुर्बिण तयार केली तेव्हा कितीतरी नवीन तारे कीं जे नुसत्या डोळ्यानीं पूर्वी दिसले नव्हते ते दिसू लागले. चद्रबिंब नुसत्या डोळ्यानीं तळहाताएवढें दिसतें तें नव्या दुर्बिणीनें ताटा एवढें दिसू लागले. आणि त्याच्याशिवाय ही गोष्ट दुसऱ्या कोणालाहि कल्पनेनेहि दिसली नाहीं, मग प्रत्यक्ष डोळ्यानीं कशी दिसणार? आकाशातील ताराग्रहाचे तें विस्मयकारक जग हस्तगत झाल्यावर हर्षल याला केवढा आनद व विस्मय वाटला असेल याची कल्पनाहि करता येणार नाहीं!

या दूरदर्शक यत्राना मुख्यत अतर्वक्र असे प्रतिबिंबिक अथवा आरसे लागत. त्याच्या योगानें ज्या अतरावर व जशी प्रतिकृति (Image) पदार्थास हवी होती, ती बाजारात मिळणाऱ्या कोणत्या तरी आरशानें कशी

साध्य होणार ? याकरिता १७७२ सालीं स्वत च हें प्रतिबिंबक घरीं तयार करण्याचें हर्शल यानें ठरविलें आरसे तयार झाले तरी ते पॉलिश करण्याचें काम फार श्रमाचें होतें. कित्येकदा सोळा तास सतत काम करावें लागे. कामामध्यें दोन्ही हात गुतून घाण झालेले असत तेव्हा कॅरोलीन हिनें लहान मुलाला भरवितात त्याप्रमाणें भाजी भाकरीचे घास त्याच्या तोंडात घालावें व करमणुकीकरिता अरेबियन नाईट अगर डॉन क्विक्झोट याच्या गोष्टी वाचून दाखवाव्या ! अशा निष्ठेनें व हौसेनें दोघा बहीण भावडानीं सतत काम केलं.

पुढें रगभूमीवर नाटकाचा मोसम सुरू झाला. तेव्हा या खगोलशास्त्राच्या आवडामध्यें मोठाच व्यत्यय आला पण हर्शल यानें आपलें दूरदर्शक यत्र ऑपेरामध्यें बरोबरच नेलेलें असे नाटकाच्या अकाचा पडदा पडून प्रेक्षकाना चहा पिण्याकरिता सुट्टी झाली कीं तेवढ्या मधल्या वेळात हर्शल हा नाटक गृहाच्या गच्चीवर जाऊन तारे पाहून येत असे !

अशा रीतीनें आकाशातील दरेक तारा नीट बारकाईनें न्याहाळून १७७४ मध्यें त्यानें ओरायन तारका पुज प्रथम पाहिला ! हें यत्र तयार करण्यापूर्वी त्याच्या दोनशें दुर्बिणी झाल्या. म्हणजे दोनशें वेळा हा प्रयत्न फुकट गेला होता ! ! १७८० सालीं त्याला कन्याराशींत प्रजापतिग्रह प्रथम दिसला तो धूमकेतू आहे असें त्याला वाटलें. पण तो एक नवा ग्रह आहे अशी खात्री पटल्या-वर रॉयल सोसायटीकडून या शोधाबद्दल त्याची फार वाहवा होऊन १८७२ सालीं त्याला सुवर्णपदक देण्यात आलें.

ऑपेरामध्यें जीं माणसें हर्शल याजकडे केवळ सगीत दिग्दर्शक या नात्यानें यापूर्वी पहात, त्याना त्याचेबद्दल कीर्तिमान सशोधक म्हणून फार कौतुक वाटू लागलें. हर्शल याला पुढें राजाश्रयहि मिळून सुमारे चाळीस वर्षें आपलें सशोधनाचें काम स्वस्थपणानें करता आलें

पण सर्वांत गमत मात्र त्याची बहिण कॅरोलीन हिची लहानपणीं तिला साधें घरकाम येत नाहीं म्हणून आईबाप व भाऊ हिडीस फिडीस करीत त्यानें अगदीं सामान्य म्हणून तिचे लग्नही झाले नाहीं पण हर्शल यानें त्या बहिणीला स्वत च्या कामाला लावलें व हळूहळू यत्रें कशीं लावून ठेवावयाचीं, बध करून घ्यावयाचे, पत्रकें कशीं लिहावयाचीं इत्यादि गोष्टी रोज पाहून तिच्या ध्यानात सरावानें येऊ लागल्या. हर्शल एक दिवस परगावीं गेला असता

कॅरोलीन हिने दूरदर्शक यंत्र लावलें, तो त्यात एक नवाच धूमकेतु दिस
या भोळ्या भावड्या बहिणीनें एका नव्या धूमकेतूचा शोध लावला हें पाहू
हर्षेल यास फार कौतुक वाटलें. पुढें तिनें अनेक वेध घेऊन नवे अ
धूमकेतु शोधून काढलें! तिलाहि ॲकेडेमीनें सुवर्णपदक देऊन सन्मान केला.
तेव्हा ती बिचारी त्या विद्वानांच्या सभेंत गोंधळून गेली.

हर्षेल ग्रहाचा शोध १७८१ सालीं लागल्यानंतर १८२० सालीं फ्रान्
मधील बोवर्ड या ज्योतिषानें गुरु, शनि व हर्षेल यांच्या गति स्थितीं
कोष्टकें तयार केली. गुरु व शनि यांची गतिस्थिति वेधास मिळे, पण हर्षेलच
मेळ बसेना. अर्थात् हर्षेलच्या पलीकडे एखादा ग्रह असून त्याचें गुरुत्वा
कर्षणामुळें हा फरक पडतो असें अनुमान झालें. ही नुसती कल्पना झाली, तरी
गणित करून त्या पलीकडच्या ग्रहाचें अंतर काढणें व वेधानें प्रत्यक्ष तो ग्रह
शोधून काढणें हे फार अवघड आहे इंग्लंडातील जॉन ॲडाम यानें हें गणित
सन १८४५ सालीं प्रथम केलें. फ्रेंच ज्योतिषी लव्हरियर यानेंहि १८४६
मध्यें या ग्रहाची गतिमानें प्रसिद्ध केलीं व १८४७ च्या आरंभीं त्याचा
भोग ३२५ अंश आहे असें काढलें, व त्याप्रमाणें बर्लिन येथील वेधशाळेंतून
वेध घेतल्याबरोबर हा ग्रह स्पष्ट दिसला! मनुष्याच्या अचूक गणितज्ञानाला हें
फेमदें सर्टिफिकेट आहे! या ग्रहाला नेपच्यून असें नाव देण्यात आलें. हा ग्रह
सूर्यापासून २७७ कोटी मैल लांब आहे. कै. जनार्दन बाळाजी मोडक यांनीं
युरेनस व नेपच्यून यांना प्रजापति व वरुण हीं फार अन्वर्थक नांवें दिलीं आहेत.

श्रीयुत शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं आपल्या 'ज्योतिर्विलास' या सुंदर

कॅरोलीन हिनें दूरदर्शक यंत्र लावलें, तो त्यांत एक नवाच धूमकेतु दिसला. या भोळ्या भाबड्या बहिणीनें एका नव्या धूमकेतूचा शोध लावला हें पाहून हर्षेल याला फार कौतुक वाटलें. पुढें तिनें असेंच वेध घेऊन नवें आठ धूमकेतु शोधून काढले! तिचाहि ॲकेडेमीनें सुवर्णपदक देऊन सन्मान केला, तेव्हा ती बिचारी त्या विद्वानांच्या सभेंत गोंधळून गेली.

हर्षेल ग्रहाचा शोध १७८१ सालीं लागल्यानंतर १८२० सालीं फ्रान्स-मधील बोवर्ड या ज्योतिषानें गुरु, शनि व हर्षेल यांच्या गति स्थितीचीं कोष्टकें तयार केली. गुरु व शनि यांची गतिस्थिति वेधास मिळे, पण हर्षेलचा मेळ बसेना. अर्थात् हर्षेलच्या पलीकडे एखादा ग्रह असून त्याचें गुरुत्वाकर्षणामुळें हा फरक पडतो असें अनुमान झालें. ही नुसती कल्पना झाली, तरी गणित करून त्या पलीकडच्या ग्रहाचें अंतर काढणें व वेधानें प्रत्यक्ष तो ग्रह शोधून काढणें हें फार अवघड आहे इंग्लंडांतील जॉन ॲडाम यानें हें गणित सन १८४५ सालीं प्रथम केलें. फ्रेंच ज्योतिषी लव्हेरियर यानेंहि १८४६ मध्यें या ग्रहाचीं गतिमानें प्रसिद्ध केलीं व १८४७ च्या आरंभीं त्याचा भोग ३२५ अंश आहे असें काढलें, व त्याप्रमाणें बर्लिन येथील वेधशाळेंतून वेध घेतल्याबरोबर हा ग्रह स्पष्ट दिसला! मनुष्याच्या अचूक गणितज्ञानाला हें केवढें सर्टिफिकेट आहे! या ग्रहाला नेपच्यून असें नाव देण्यांत आलें. हा ग्रह सूर्यापासून २७७ कोटी मैल लांब आहे. कै. जनार्दन बाळाजी मोडक यांनीं युरेनस व नेपच्यून यांना प्रजापति व वरुण हीं फार अन्वर्थक नावें दिलीं आहेत.

श्रीयुत शंकर बाळकृष्ण दीक्षित यांनीं आपल्या 'ज्योतिर्विलास' या सुंदर पुस्तकांत असें लिहिलें आहे कीं, वुइलियम हर्षेल व त्याचा मुलगा जॉन हर्षेल यांच्यासारखे वेधकार त्यांच्यापूर्वी झाले नाहींतच, पण आजपर्यंतहि कोणी झाले नाहींत. या दोघांनीं विश्वाची खानेसुमारी केली असें म्हणण्यास चिंताच नाहीं. दोघा हर्षेलांनीं सुमारें पांच हजार तेजोमेघांचा शोध लावला आहे. जेथें तारा दाट तेथें तेजोमेघ थोडे आणि जेथें तारा फार पातळ तेथें दाट आहेत. सूर्यमालेंतील ज्योतींच्या गति इत्यादिकांविषयीं सांप्रत आपलें ज्ञान इतकें सूक्ष्म आहे कीं, रुपयांत दमडी इतकीहि कसर नाहीं असें म्हटलें तरी चालेल. ज्योतिष शास्त्रांतले सिद्धान्त हे वेधसिद्ध गोष्टींवरून स्थापित होणारे आहेत. मनुष्याची वेधशक्ति किती वाढेल व तो काय काय करील हें सांगवत नाहीं!

मौज—१९३८ * * *

मानस-सरोवर दर्शन

हिमालय पर्वताच्या अत्युच्च अशा एव्हरेस्ट शिखरावर जाण्याचा काही वैमानिकांनी नुकताच प्रयत्न केल्याचे वर्तमानपत्रातून वाचकांना माहित झाले आहे. विमानातून का होईना पण प्रवास अत्यंत धाडसाचा आहे. कारण वर हवा अतिशय विरळ आहे व समुद्राच्या सपाटीवर नेहमी राहणाऱ्या माणसाला इतक्या उंच वातावरणात राहण्याची सवय नसते. या कारणाने आजपर्यंत फारच थोड्या लोकांनी हे धाडस केले आहे. नुकत्याच गेलेल्या मदतीत लॉर्ड क्लिड्सडेल व मि. मॅकिंट्री हे विमानातून एव्हरेस्ट शिखरावर गेल्याचे प्रसिद्ध झाले आहे.

आज विमानातून जाणाराचे जर इतके कौतुक आपण करितो तर पायी प्रवास करून मानस सरोवर गौरीशंकराची यात्रा करणाऱ्या प्रवाशाचे आपण त्याहून किती तरी अधिक कौतुक केले पाहिजे.

हिमालयाच्या शिखरावर जाण्याची कल्पना फारच मोहक आहे यात शंका नाही. हा पर्वत इतका उंच आहे की, पृथ्वीच्या मानदंडाची उपमा त्याला कवि यथार्थ रीतीने देतात. कालिदास वगैरे कवींच्या काव्यातून तसेच महाभारतातून व्यास-ऋषी वर्णने आली असून प्राचीनतेच्या अनंत रम्य वाङ्मय आठवणी या गिरिराजाभोंवती विहरत असतात. पौराणिक काळी अर्जुनाने हिमालयात तपश्चर्या केली वगैरे अनेक उल्लेख सोडून दिले तरी हिंदी लोक अनेकवेळा या पर्वतावर जाऊन आले यात शंका नाही.

ऐतिहासिक कालांत पाहिलें तर वॉरन् हेस्टिंगच्या वेळीं पूरणगीर या नावाचा ब्राह्मण हिमालयात इ स १७७३ सालीं सफर करून आला. गंगेचा उगम पाहण्याचा अकबर बादशहाचा उद्देश होता व त्यानें त्याकरता चांगल्या माहितगार माणसाच्याकडून एक नकाशाहि तयार करविला होता. हाच नकाशा पुढे इंग्रज प्रवाशास मिळाला.

गंगा, सिंधु, सतलज, ब्रह्मपुत्रा वगैरे नद्यांचे उगम अनिश्चित होते अशी प्रथम इंग्रज लोकांची समजूत होती व त्यांच्या संशोधनबुद्धीचा अहंकार असा कीं गंगेच्या उगमाचा शोध अगर त्याची प्रथम चौकशी त्यानींच केली! कोल्ब्रुक हे, वेब, वगैरेंच्या लिहिण्यात असा निश्चित ध्वनि उमटलेला दिसतो. कॅप्टन रेपर यानें रक्षस्ताल सरोवर पाहिलें होतें १८१२ मध्यें मूरक्रॅफ्ट यानेंहि मानससरोवराबद्दल कांहीं माहितो लिहून ठेविली आहे.

जर्मन प्रवासी स्वेन हेडन यानें हिमालयाच्या सफरासंबधानें एक अतिशय सुंदर पुस्तक लिहिलें आहे हा स्वत धाडसी प्रवासी असून, उत्तम चित्रकार व लेखक होता. त्यानें या प्रवासाची फार उत्तम माहिती आपल्या पुस्तकात दिली आहे मानससरोवर हे नाव पुष्कळ हिंदूंना ऐकून माहित आहे किंबहुना गौरीशंकर, कांचनगंगा, मानससरोवर, रक्षस्ताल इत्यादि नावें ज्याला माहित नाहींत असें नेणते पोरही हिंदुस्थानात विरळा तथापि कल्पना वेगळीं व प्रत्यक्ष दर्शनाचा अनुभव वेगळा.

१७९२ सालीं बनारसच्या पूर्णापुरी गोसाव्यानें मानससरोवर पाहिलें. तो लिहितो ' हें सरोवर अतिशय उंच अशा हिमपर्वताच्या मध्यभागीं असून त्याचा परीघ साठ कोस आहे त्याची प्रदक्षिणा करण्याला सतत सहा दिवस चालावें लागतें वाटेने काठाकाठाने सुमारें २५ देवळें तिबेटी लामानीं बांधलेलीं आहेत त्यापासून सात दिवसाच्या प्रवासानतर कैलासगिरी अथवा गौरीशंकर हे शिखर लागतें तेथें एका भूर्ज वृक्षाचें मुळातून एक नदी निघते तीच गंगा असावी ' स्वेन हेडन मानससरोवराचें खालीलप्रमाणें वर्णन करतो ' हे सरोवर मन अत्यंत प्रसन्न करणारें आहे प्राचीन कवींनीं देवाचें अधिष्ठान म्हणून याचें वर्णन केलें आहे शुभ्र स्फटिकासारखा त्याचा पृष्ठभाग पाहिला म्हणजे प्रत्यक्ष स्वर्गच त्यात प्रतिबिंबित झाला आहे असें वाटतें त्यात अत्यंत सुंदर हंस पक्षी आहेत. तिबेटातल्या लोकांच्या मूस सरो-

वराप्रमाणें याचें पाणी नाहीं. रात्रीच्या प्रशांत वेळीं सरोवराच्या पृष्ठभागावर मृत्युची भयानक शांतता वास करते. पाण्याची स्तब्धता इतकी असते कीं चांदण्या रात्रीं प्रकाशाच्या चोटीमुळें जेवढें रौप्य तरंग उठतील तेवढेंच. पण हिमालयाचें डोंगर व कडेपठार यात वादळ सुरू झालें म्हणजे त्याच्या स्फटिकमय पृष्ठभागावर पर्वतासारख्या लाटा जोरानें उठून त्या किनाऱ्यावर आपटू लागतात व त्यावेळीं त्याचा आवाज इतका मोठा होतो कीं, हें सरोवर म्हणजे एक जागरुक स्थानच आहे असें वाटतें. सरोवराचें पाणी भरून बाहेर सांडतें त्यावेळीं उमा महेशाच्या भीषण तांडव नृत्याचीच आठवण होते.

' दिवसाच्या प्रत्येक क्षणात व कोणत्याहि ऋतूतल्या प्रत्येक दिवसात या सरोवराची शोभा पहावी. ती इतकी मनोहर असते कीं, मन तृप्तच होत नाहीं. एकदा सरोवराच्या पश्चिम किनाऱ्यावर आम्हीं मुकाम करून तंबू ठोकला. तेव्हा शांतता नांदत होती, पण आम्हाला समजलें नाहीं कीं ही शांतता म्हणजे आगामी वादळाची भीषण सूचनाच होय त्यावेळीं उत्तर आकाशात डोंगरावर तुरळक ढग दिसत होते. थोड्याच वेळात झंझावाताला सुरवात झाली तेव्हा सरोवराच्या लाटा उसळून पाणी किनाऱ्यावर जोरानें आदळू लागलें. तें पाणी पूर्वेच्या बाजूनें पाचू सारखें हिरवेगार पण आमच्याकडच्या बाजूस वसंत ऋतूत काहीं फुलाना नीलवर्ण येतो त्यासारखें दिसत होतें

' संध्यासमयाच्या वेळीं सूर्य अस्तगिरीवर मावळल्यावर त्याचे सोनेरी किरण पर्वताच्या कड्यावर पडतात व खालीं त्याचें प्रतिबिंब सरोवरात पडतें. यावेळीं सर्व आकाश सोनेरी झालेलें असतें. थोड्या वेळानें आकाशात रक्तिमा उत्पन्न होतो, आणि अंधकाराची छाया कड्यावर पडता पडता शेवटीं ते अगदीं काळेकभिन्न दिसू लागतात. उत्तरेकडे कैलास पर्वताचें मोठें भव्य शिखर दिसत असतें आणि त्याच्या मनोवेधक शोभेकडे टक लावून पहात असता अंधःकार आपलें आवरण सर्व सृष्टीवर केव्हा घालतो हें कळत देखील नाहीं "

असो. हिमालयावर जाणारे पाश्चात्य प्रवासी आपली वर्णनें लिहून ठेवतील व त्यात त्यांचा राष्ट्राभिमानहि दिसेल. तथापि या धाडसी प्रवाशाच्या यादींत हिंदी लोकाचें आजकाल नावच नाहीं असें मनात येऊन

येणाला थोडी उद्विग्नताहि वाटेल. पण यापूर्वी मानससरोवराचा प्रवास आजच्या इंग्रज अगर जर्मन प्रवाशापूर्वी कोणी हिन्दी लोकांनी केलाच नव्हता अशी वस्तुस्थिति नाहीं. पौर्वात्य लोकाना, धर्मदृष्टीनें म्हणा अगर कोणत्याहि कारणामुळे म्हणा, अशा हकीकती लिहून ठेवण्याची सवय नाहीं इतकेंच. इंग्रज अगर पाश्चात्य लोक येथें आले आणि हिमाल्याच्या दुर्धर प्रवासाला प्रथम त्यानींच पुढें पाऊल टाकलें ही गोष्ट ऐतिहासिक दृष्टीनें खरी नाहीं. *मानस सरोवराभोंवतीं नितीतरी तिबेटी प्रदक्षिणा करीत असतात व त्याच्याच* भाविक स्तोत्रांनीं वातावरण निनादित होत असतें. या अनेक प्रवाशांपैकीं एकालाहि या स्थलाविषयीं माहिती लिहून ठेवण्याची बुद्धि झाली नाहीं, याबद्दल स्वेन हेडन यानें खेद व्यक्त केला आहे. या प्रवाशाची फक्त अनो ळखीं पावलें आज नितीतरी शतकें मानससरोवराच्या प्रदक्षिणा पथावर उमटलेली दृष्टीस पडतात हिमालयाच्या शिखरप्राकारात परमार्थ बुद्धि ठेवून प्रदक्षिणा करणारा हा भाविक प्रवासी मन अंतर्मुख करतो आणि हिमालयाच्या मानससरोवराची ही प्रदक्षिणा म्हणजे जणू स्वर्गाचाच प्रवास अशा भावनेनें चालत असतो मागें उमटलेल्या स्वत च्या पावलाकडे तो पाहात नाहीं, मग आपणामागून येणाऱ्या इतर हौशी किंवा धाडसी प्रवाशाकरिता तो कसची माहिती लिहून ठेवणार ?

वाङ्मयशोभा—जुलै १९५३

* * *

माझ्या अंतःकरणांतील जीवनज्योति

अगदी लहानपणापासून माझ्या मनावर काहीं व्यक्तींनी अधिराज्य चालविलें आहे. आणि आज पन्नास वर्षे झालीं तरी, लहानपणीं मनात उत्पन्न झालेलें प्रेम पुढे प्रौढपण आल्यावर उताराला लागलें नाही; तर उलट तें वृद्धिंगत झालें! याचें काय कारण असेल तें असो. हा 'एक आतरः कोऽपि हेतुः' म्हणावा असें वाटतें, त्याशिवाय हें कोडें उलगडत नाही. माझ्या लहानपणीं मी सात आठ वर्षांचा असताना मला आठवतें की, ती. तात्याच्या (कै. न चिं. केळकर याच्या) लिहिण्याचे खोलीत तीन चित्रें होतीं. एक न्यायमूर्ति रानड्याचें, दुसरें लोकमान्य टिळकाचें व तिसरें स्वामी विवेकानंदाचें. या तीन चित्रापेक्षा आणखी कोणाचीं आमच्या घरात चित्रेंच नव्हतीं! पैकी न्या. रानड्याचे चित्राबद्दल मला विशेष उत्सुकता किंवा आदर केव्हाच वाटला नाही. पण तशी गोष्ट लो. टिळक किंवा विवेकानंद याच्याबद्दल नव्हती. लो टिळकाचें चित्र १९०८ सालीं हायकोर्टापुढे भाषण करीत असतांचें होतें. "ज्यूरीनें कसाहि निकाल दिला तरी मी पूर्णपणें निर्दोषी आहे असें माझें मन मला ग्वाही देत आहे. या जगातील व्यवहाराचें नियमन इहलोकापेक्षा वरिष्ठ असलेल्या देवता करीत असतात; आणि मी भोगीत असलेल्या हालअपेष्टानीच मीं अंगीकृत केलेल्या कार्याचा भाग्योदय व्हावा असाहि कदाचित् ईश्वरी संकेत असेल!" हे त्याचे अमर

शब्द त्यावेळीं मला अगदी तोंडपाठ होते आणि ईश्वराच्या घरचें नवल असें की, ज्या हायकोर्टानें त्यांना सहा वर्षे हद्दपारीची शिक्षा सुनावली त्याच हायकोर्टानें, आपल्या अन्यायाची निष्कृति करण्याकरिता, लो. टिळकांचे ते अमोघ शब्द हायकोर्टाच्या दिवाणखान्यात सुवर्णाक्षरांनी कोरून ठेवले! ब्रिटिश राज्य झाल्यापासून हिंदुस्थानांत आजवर कित्येक देशभक्त होऊन गेले. पण लोकमान्य टिळकांना जे स्थान माझ्या मनांत होतें तें कोणी घेऊ शकला नाही! या मुद्याचा वादविवादानें कधी निकाल लागण्यासारखा नव्हता. म्हणूनच मीं वर म्हटलें आहे की, "आंतर कोऽपि हेतु." याशिवाय याचें कोणीहि कारण सांगू शकणार नाही. जें कारण माझें मलाच समजत नव्हतें तें मी दुसऱ्याला कसें पटविणार?

तीच गोष्ट स्वामी विवेकानंदांच्या चित्राची तें त्याच चित्र अमेरिकेंतलें होत. त्यांचा तो पूर्णचंद्रासारखा मोहक चेहेरा आणि त्यावरचा भाव इतका परिणामकारक होता की इतकें अपूर्व सौंदर्य मीं आजवर कोणत्याहि चेहेऱ्यांत पाहिलें नाही, असें मला आजहि वाटतें ही नुसत्या फोटोची गोष्ट. मग ज्या कोणी शिकागो परिषदेंत स्वामीजींना भाषण करितांना समक्ष पाहिलें असेल, त्यांच्यावर त्यांच्या व्यक्तिमत्वाची कशी मोहिनी पडली असेल याची कल्पनाच केली पाहिजे! आणि तसेंच खरोखर घडलेंहि स्वामीजींनीं शिकागो परिषदेंत पहिलें भाषण फार तर दहापधरा मिनिटेंच केलें असेल. पण व्यासपीठावर येऊन त्यांनी, "अमेरिकेंतील माझ्या भगिनींनो आणि बंधूंनो!" एवढे शब्द उच्चारले मात्र, सारा समाज लोहचुंबकाच्या शक्तीप्रमाणें एकदम आकर्षित होऊन उभा राहिला आणि त्यांचें अभिनंदन करण्याकरिता कित्येक मिनिटें टाळ्यांचा सारखा गजर होत राहिला. त्या परिषदेंतील सर्व भाषणांत स्वामीजींचें भाषण सरस होतें, असा दुसरे दिवशीं सर्व वर्तमानपत्रांनी अभिप्राय दिला. आणि तेथूनच स्वामीजींच्या दिग्विजयाला प्रारंभ झाला. सीझरनें म्हटल्याप्रमाणें "I came I saw, I conquered" हे शब्द स्वामीजींच्या बाबतींत तंतोतंत खरे झाले. मला अभिमान वाटतो की ज्या व्यक्तींना मीं माझ्या अंतःकरणांत अगदी लहानपणापासून स्थान दिलें, तें त्यांचें स्थान, मी आज साठाच्या पराजवळ आलों असताहि ढळलें नाही. आणि जितका जितका मी विचार करितों तितकें मला असें वाटतें की

लो. टिळक आणि स्वामी विवेकानंद यांच्यासारखीं माणसें शतकानुशतकांत एखेकदाच होणारीं. एवढी विचारसंपदा आणि प्रभावी व्यक्तिमत्व हें 'देणें ईश्वराचें!" आणि दुसरें असें मनांत येतें की, थोर माणसें जी दुसऱ्याचे मनावर कायमची छाप पाडतात याचें कारण त्यांची अध्यात्मिक क्रिया हेंच असावें. शब्दज्ञान हृ प्रत्येकाजवळ थोडेंबहुत असतेंच. तें साधारणरेहि पुष्कळ असतात. पण मोठ्या माणसाचा संचार आणि कार्यसिद्धि ही एक शब्दहि खर्च न करितां झाल्याचीं उदाहरणें कितीतरी सांगता येतील. त्यांना आपला कार्यहेतु दुसऱ्याला पटविण्याला श्रम पडत नाहींत. लोकमान्य टिळक, महात्मा गांधी किंवा स्वामी विवेकानंद यांच्या पाठीमागें जीं लाखों माणसें गेलीं तीं, त्यांनीं जें सांगितलें तें लोकांना समजलें म्हणून नव्हे, एका दृष्टिपातांत किंवा एका शब्दांत त्यांना काय म्हणावयाचें होतें तें लोकांना संपूर्ण समजलें! याचेंच नांव "अध्यात्मिक क्रिया." माझें मन अगदीं ल्हानपणापासून या दोन व्यक्तींकडे जें आकर्षिलें गेलें याचें कारण हेंच होय.

अमेरिकेस जाण्यापूर्वी सर्व हिंदुस्थानचा स्वामीजींनी पायीं प्रवास केला होता. जेथें पाणी देखील गोठून त्याचें बर्फ होईल अशा कडक थंडीत हिमालयांत असतांना अंगावर फक्त एका कफनींत त्यांनी दिवस काढले. नंतर नर्मदेखालीं दक्षिण हिंदुस्थानांत त्यांनी संचार केला. आणि पुणें, सातारा, महाबळेश्वर, बेळगांव मार्गे रामेश्वर पाहून नंतर मद्रासहून ते अमेरिकेस गेले. असें एक सुभाषित आहे की 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी', म्हणजे सर्व जग (अज्ञान) निद्रेंत घोरत असतां संयमी हा जाग्रत राहून संचार करीत असतो. फार प्राचीन काळापासून हा आर्यावर्त ऋषिमुनींचें वसतिस्थान आहे. भारताला पारतंत्र्य आलें तरीहि ऋषितुल्य माणसें येथें निर्माण होण्याचें कधींहि थांबलें नाहीं. न्या. रानडे हे अशाच महर्षीपैकीं होते. लो. टिळकांनी त्यांच्याबद्दल म्हटलें आहे कीं, "पारतंत्र्याच्या काळांत महाराष्ट्राचा अगदी थंडगार गोळा झाला असतां, त्यांत ऊब कशी उत्पन्न होईल, आणि त्याचे हातापायांत चलनवलन कसें सुरु होईल याबद्दल अहर्निश निदिध्यास बाळगून, त्याबद्दल सतत उद्योग जर कोणीं केला असेल तर तो माधवरावजींनी होय."

न्या. रानड्यांप्रमाणेच बंगालमध्ये विवेकानंद निर्माण झाले. लोकमान्य

टिळकांची व विवेकानंदांची गाठ पडली होती. त्याची हकीगत त्यांच्या इंग्रजी मराठी चरित्रांतून फारशी प्रसिद्ध नाही, ती लो. टिळकांच्या आठवणींत श्री. प्र ना देशपांडे यांनी सांगितलेली उपलब्ध आहे. ती टिळकांच्या शब्दांतच पुढे देतो. १८९२ सालीं सुमारें दहा दिवस लो. *टिळकांच्या घरींच* स्वामीजींचा मुक्काम होता. ती हकीगत सांगतांना लो. टिळक म्हणाले, " १८९२ सालीं एकदा मी मुंबईहून पुण्यास परत येण्यास निघालों असतांना, एक संन्यासी सेकंड क्लासांत मी बसलों होतों त्या डब्यांत बसले. त्यांचेबरोबर कांहीं गुजराथी मंडळी पोचविण्यास आली असून त्यांनीच त्यांचें तिकीट काढून दिलें होतें. आणि पुण्यास कोणाची ओळख नव्हती म्हणून माझी ओळख करून त्यांना माझे येथेंच मुक्काम करण्यास सांगितलें. पुण्यास आल्यावर घरांतील एक स्वतंत्र खोली त्यास दिली. त्यांचा मुक्काम तेथे आठदहा दिवस होता. स्वामींबरोबर सामानसुमान फक्त मृगाजिन, दंडकमंडलु, दोन छोट्या, आणि थोडीशी पुस्तकें, येवढेंच होतें. ते फारसें कोणाशीं बोलत नसत. मी मात्र मधूनमधून त्यांच्याशीं बोलत असे. त्या वेळीं आमचें हिराबागेंतील क्लबांत, दर आठवड्यास क्लबाची सभा भरत असे. कोणी तरी एकजण एखाद्या विषयावर भाषण करी, आणि मग त्या विषयावर चर्चा होत असे. सर्व भाषणें इंग्रजींत होत. एके दिवशीं आमच्या या सभेस मीं स्वामींस बरोबर नेलें त्या दिवशीं कै. काशिनाथ गोविंद नातू वकील यांनी भाषण करून एका तत्त्वज्ञानविषयक प्रश्नाचा पूर्वपक्ष मांडला. त्यावर नित्याप्रमाणे चर्चा व्हावयाची, परंतु विषय नेहमींपेक्षा निराळा, म्हणून लवकर बोलावयास कोणी उठेना. तव्हा मीं स्वामींस म्हटलें, " आपणास कांहीं बोलावयाचें असल्यास बोलावें. " त्यानंतर स्वामींनी या विषयावरील उत्तरपक्ष सुमारें तासभर भाषण करून इतक्या उत्तम तऱ्हेने व अस्खलितपणें मांडला, कीं सर्व *मंडळी आश्चर्यचकित होऊन गेली.* त्या दिवसापासून शहरांतील मंडळी त्यांचेकडे वरचेवर येऊं लागली. त्यांच्याशीं स्वामींची श्रीमद्भगवद्गीता, उपनिषदें इत्यादिकांवर संभाषणें होत असत. स्वामींनी आपलें नांव सांगितलें *नव्हतें. श्रीमद्भगवद्गीता हा माझा आवडता विषय. त्यासंबंधीं मीं स्वामींशीं* दोनतीन वेळां चर्चा केली. आणि गीतेचें सार व मर्म, निष्काम कर्मयोगच आहे, अशी मजप्रमाणे त्यांचीहि निष्ठा असल्याबद्दल माझी खात्री झाली.

दिवसेंदिवस स्वामींकडे जास्त जास्त लोक येऊ लागले, तेव्हा एक दिवस, 'उद्या आपण जाणार' असें मला सागून स्वामींनी दुसरे दिवशीं पहाटे कोणी निजून उठण्यापूर्वीच प्रयाण केलें.

"पुढे चारपाच वर्षांनी स्वामी विवेकानद अमेरिकेंत दिग्विजय करून स्वदेशीं परत येण्यास निघाले, तेव्हा मार्गांत ठिकठिकाणीं त्याचा मोठा सन्मान होऊन मानपत्राचा त्याजवर वर्षाव होऊ लागला. ते सिलोनमध्यें आल्यावर कोलंबो येथील एका इग्रजी दैनिकांत अशा समारभाची हकीकत देऊन त्याचा फोटोहि प्रसिद्ध करण्यात आला होता. तो पाहून, आपले येथें राहून गेलेले ते हेच स्वामी होत, असें मला वाटू लागलें आणि मीं त्यास तसें पत्र लिहून कळविलें, आणि कसेंहि करून बगाल्यास परत जाताना आमच्या पुण्यास दर्शन देऊन जावें, अशी त्यास विनती केली. त्याचें उत्तर आलें आणि माझी अटकळ खरी ठरली. 'सुमारें दोन महिन्याचा कार्यक्रम ठरून गेला आहे, यामुळें या खेपेस पुण्यास येण्यास सवड होणार नाही, तरी पण पुढे सवड करून येईन' असें त्यानी पत्र लिहिलें होत हें पत्र फारच गौरवयुक्त आणि भारदस्त होतें.

"तें आपल्या सग्रहीं मिळेल काय" असें मीं विचारता लोकमान्य म्हणाले, "तें शक्य नाही १८९७ सालाचें सदल्यापासून, पत्रव्यवहार खाजगी असो की सार्वजनिक असो, त्यातील अतिशय महत्त्वाचे कागद मात्र वेगळे काढून बाकीचे चट् सारें अग्निनारायणास दर आठवड्याला समर्पण करण्याचा आमचा सप्रदाय पडून गेला आहे तथापि मला त्या पत्राची चागली आठवण आहे." असें म्हणून त्यातील काही वाक्यें त्यानी बोलून दाखविलीं. लोकमान्य पुढे सागू लागले, "पुढे कॉंग्रेसचे निमित्ताने मी १९०१ सालीं कलकत्त्यास गेलों होतों, तेव्हा स्वामी विवेकानदाचा बेलूर येथील मठ पाहाण्यास गेलों होतों तेथील सर्व स्वामींनी आमचें चागलें स्वागत केलें. आणि त्याचा तो शहराजवळ पण एकान्त असलेला मठ, भावताल्चीं झाडी वगैरे पाहून चित्त प्रसन्न झालें याहि वेळीं विवेकानद स्वामींशीं आम्हीं अनेक विषयावर चर्चा केली. 'धर्म' हा जरी स्वामींचा मुख्य विषय असला, तरी सर्वप्रकारच्या सार्वजनिक विषयात त्याची चागली तयारी होती, आणि त्यामुळें त्यांच्याशीं कोणत्याहि विषयावर चर्चा करण्यास उल्हास वाटे. लोकजागृती, लोकशिक्षण, किंबहुना परमहसदीक्षेन

असूनहि सर्वप्रकारचा लोकसंग्रह करण्याची त्याची उत्कट इच्छा संभाषणांतून दिसून येत असे. त्या वेळेच्या संभाषणात एकदां ते म्हणाले की, "कोणाच्या बुद्धीचा प्रभाव त्याचे स्वतःचे प्रांतांत लवकर चांगलासा दिसून येत नाहीं. आपलीहि धर्मावर श्रद्धा आहे. तेव्हां मला वाटतें, आपण संसारत्याग करून धर्म-जागृति व लोकशिक्षण हीं कामें करण्यासाठीं आमच्या बंगल्यात येऊन राहावें. आणि त्याच कामासाठीं मीं महाराष्ट्रात रहावें!" मीं त्याना तात्काळ उत्तर दिलें कीं, "मी संन्यास कधींच घेणार नाहीं. माझ्याने जीं कार्यें व्हावयाचीं, तीं गृहस्थाश्रमात राहूनच होतील. शिवाय ज्याच्या त्याच्या प्रांतांत कोणाचा बुद्धिप्रभाव चागला दिसून येत नाही, हेंहि मत मला मान्य नाहीं. उलट जो पुढारी आपल्या प्रातात पहिल्याने पुढल्या रागेत येईल, तोच पुढें दुसऱ्या प्रातात व सर्व देशात पुढें येण्याचा अधिक संभव असतो, असें माझे मत आहे."

स्वामीजींची भेट झाल्यावर लो. टिळक कलकत्त्याहून परत आले. त्यानंतर थोड्याच महिन्यातच, १९०२ साली स्वामीजी समाधिस्त झाले. यामुळें महाराष्ट्राला त्याच्या भेटीचा योग आला नाही. वंगभगाची सुप्रसिद्ध चळवळ १९०५ साली झाली. आणि लो. टिळकाच्या सर्व कार्याचा पुढच्या वीस वर्षातच भर होता. हें पाहून केव्हा केव्हा असें माझ्या मनात येई की, स्वामीजी जगते तर हवे होते! 'प्रबुद्ध भारत' हालू लागलेला पाहून त्याना फार फार आनंद झाला असता. पण आज याहून वेगळा विचार मनात येतो. तो असा कीं या जगांत प्रत्येकाचें काहीं नियत कार्य असतें. आणि त्याला आयुष्यहि त्या कार्यापुरतेच असतें स्वामीजी जगते तर हवे होते, हें तुम्हा आम्हास वाटून काय उपयोग? ईश्वरी संकेत किंवा योजना काय असेल ती खरी. एखादे वेळ असें मनात येते कीं, भारतात एक वेळ टिळक पुनः होतील, पण स्वामी विवेकानंदासारखा मनुष्य मात्र पुनः निर्माण होणार नाहीं!!

(जीवनविकास—मे १९५७)

* * *

समास